Tartalom

XLIX. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM

1995. MÁRCIUS

UTASSY JÓZSEF: Mese születésnapomról; Szakállam havában 3
BOGDÁN LÁSZLÓ: A szentgyörgyi nagyréten 5
SÁNDOR IVÁN: Apszis 8
JOSZIF BRODSZKIJ: Teázás; Háború Cipruson; Mióta taposok (BAKA ISTVÁN fordításai) 26
DORIN TUDORAN: Nyíl; Az ostrom (NAGY GÁSPÁR fordításai) 28
DAN VERONA: Porból születik a költő; A költő vacsorája (NAGY GÁSPÁR fordításai) 29
JÁNOSHÁZY GYÖRGY: Ajtómon csak postás kopog; Múlt időben; Esőznek a napok 32
BEKE GYÖRGY: Érdemes-e szociográfiát írni? (Levél Cseke Péterhez) 34

20 éve halt meg Németh László

FÜZI LÁSZLÓ: Németh Lászlóról és utóéletéről – 1995-ben 36
MÁRKUS BÉLA: A kötelességteljesítés borzalma (Németh László, a színikritikus) 47

TANULMÁNY

BELÉNYI GYULA: A Bibó–Erdei kapcsolat és a város-megyés reformterv 54
GÁLL ERNŐ: Lukács, a „heidelbergi kör" és (erdélyi) utóéletük 59

ÖRÖKSÉG

HEGEDŰS GÉZA: Emlékképek Szabó Zoltánról 64

KRITIKA

KULCSÁR PÉTER: Korai magyar történeti lexikon 79
VEKERDI LÁSZLÓ: Szabó Árpád: Magyarság (Irodalom és filozófia) 85
RUSZOLY JÓZSEF: Péter László: Szőregi délutánok 90
FARKAS JÓZSEF: Belényi Gyula: A sztálini iparosítás emberi ára (1948–1956) 94

Szerkesztői asztal ..... a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

SZENTI ERNŐ rajzai a 4., 31., 33., 63. és a 96. oldalon

DIÁK-MELLÉKLET

LEVENDEL JÚLIA: Tükör által (A lírikus Kosztolányi)

Utassy József

Mese születésnapomról

Hol volt,
hol nem volt,
talán egy csillaghajításnyira innen – – –

Álmaimban ma is visszafáj még
a szülőrés szorítása.

Tavasz van, suhogó, gyönyörű kikelet,
sárga híreket kiáltoz dombon az aranyeső,
pici rügyek, bimbók bombái robbannak,
és szinte velem együtt születnek meg a pöttöm,
ráncos arcú, csecsemő levelek.

Komoran, barnán
fölbúg a völgyben a vasgyár szirénája,
mert vasárnap is zabál a kohó,
falnak a kemencék.

Piros egek ejtőernyőjén hullong alá a Nap.

Apám a Kapcához címzett csehóban féldecizik,
ragyog, fizet fűnek-fának, rázzák a kezét,
és hátbaveregetik jól a barátok.

Mi meg mamácskával melengetjük egymást,
dömöckölöm két kicsi öklömmel a mellét,
mohó vagyok,
világra éhes:

szájam szegletén kibuggyan,
alácsorog apró arcomon
az anyatej.

Szakállam havában

Öreg este van. Aggastyán
szakállam hava szakad rám.

És megcsap a vénség szaga.
Fintorog rám az éjszaka.

Megálljatok hé, csillagok!
Én is lobogok, tűz vagyok,

hamuhodó tűz évada,
miként a mindenség maga.

Valahol, talán a holdon,
vonít egy magányos mozdony.

Öreg este van, aggastyán.
Szakállam hava szakad rám.

BOGDÁN LÁSZLÓ

A szentgyörgyi nagyréten

S variáció Szabédi László
A szabédi nagyréten című versére

A szentgyörgyi nagyrét
nemzeti lét-nemlét
nem vakuló tüköre!
És ott akkor álmomban
a fejem a járomban,
menekülök előle.
Menekülök örökké!
Nem vakuló körökké
tűnök az életemben.

Szentgyörgyön születtem,
idegennek jöttem
e bajlátott világra.
Nem élt itt minden ősöm,
kilencvenben egy őszön
jött nagyapám a gyárba.
Tűnt Erdővidékről,
Rika erdejéből
életének gályája.

Szentgyörgyi nagyréten
nem ülhetünk tétlen
a hallgatás ugyan árt.
Ez a szellemkészlet
– lopakodó végzet! –
kihívhatja a halált,
aki kikeletkor,
a pokolban, vagy hol?
így-úgyis reám várt.

De hát addig még van,
éberen-álmomban
tolakodok előre.
A kínjaim nagyok,
mégis boldog vagyok.
Poharamban a lőre
szikrázik és biztat,
ha magad rábíztad,
nem bújhatsz el előle.

Negyvenhat esztendő,
untig elegendő.
Megfizettem mindenért.
Út mellett születtem,
sírtam és mellettem
szinte-szinte el is ért,
rohant a forgalom,
autós sokadalom
dudált, hörgött és zenélt.

Ahogy lábraálltam,
kommunista pártban
zajlottak tagkönyvcserék.
Ahogy megszólaltam,
kremli pompájában
temették el a vezért.
Ahogy írni kezdtem,
beborult felettem,
elfeketedett az ég.

Autótemetőkről,
rozsdás gép-szörnyekről
írtam első versemet.
A Pionírújság,
ifi faliújság
döbbenete ingerelt.
Hogy írnék csakis jót,
előremutatót!
Ezt várják a gyerekek!

S a Párt is ezt várja,
ne írjak hiába,
ha – lelkeset – nem tudok.
Semmi vész. Időm van.
Kivárom titokban,
míg az idő elforog!
Nézem a forgalmat,
Zisz kocsik vágtatnak –
inog minden halandó.

Kanyarban előzés,
és mentegetőzés –,
sikoltoznak a gumik.
Egyik jön, másik megy,
csattanva összemegy,
vétlen karambolozik.
Árnyék az úttesten,
öt tetem? hat tetem?
A mentők épp most viszik.

A vért majd feltörlik,
az alkony is vérzik,
felizzik a roncsokon.
Felszikrázik a nap,
sárhányókba harap.
Rendetlenség romokon.
Újabb autók jönnek,
előznek, hörögnek.
Járdasziget – oltalom!

A szentgyörgyi nagyrét
oltalom. Menedék!
Ottan jártam álmomban.
Először menekült,
aztán mégis megült
a fejem a járomban.
Mit senki se látott,
hisz senki se járt ott.
Eldöntöttem magamban:

hogy hordom a jármot.
Ha nem is látjátok.
Figyelmeztet mindegyre.
Feladataimra,
félkész dolgaimra.
Életemnek címere.
Ez az ócska járom.
Táncom véle járom.
Cipelem fel a hegyre.

Pionír koromban
karöltve vonultam
pajtásokkal a téren.
És nyolcas sorokban,
egymásban megbízva
kurjongattunk kevélyen.
Fújtuk a jelszókat,
szovjet indulókat.
Szűnt már idegenségem.

A káprázatok közt,
vöröslő gömbözön
jelenített jövendőt!
Nemcsak hittük – tudtuk
meg is valósítjuk
(egy-két emberöltőt
persze még várni kell,
rögtön nem jöhet el)
a lenini esztendő.

Miközben szélujjak
morcosan motoztak,
vörös nyakkendőmet
táncba vitték, ellopták,
meg is borzongatták
Pódiumon lévőket.
Mind megannyi elvtárs,
kiket gyanakvás, gáncs
és kritika nem érhet.

Az utunkat tudják,
és meg is mutatják!
Ha nem hiszed el nekik,
magadat kizárod,
cédrusfa magányod
meg nem vigasztalódik.
Itt semmi tétova,
kispolgári, ostoba
érzelgősség nem segít.

Miközben az úton
mentünk, én nem tudom
hogyan történt? Mi végre?
Megindultak felénk,
be is törtek közénk
veszett gépkocsiszörnyek.
Elsötétült a világ.
Árkon át és bokron át
menekültünk előre.

Csakhogy nem volt már hova!
Európa, Ázsia
menedéket nem adott!
Se álom, se képzelet,
szelíd emlékezet
elbújtatni nem tudott.
Álmomban is, ébren is,
utcán is, réten is
dübörögtek motorok.

Elgondoltam legott,
ha most kipurcanok,
nem érek a jövőnkbe!
Nem tudom, milyen lesz,
ha ki csak annyit vesz,
amire van szüksége!
S a többit elosztja,
esetleg meghagyja
tartaléknak télire.

Teherautórémek
sodortak el minket.
Eltűnt elvtárs, pódium.
Eleven, átkozott
pokollá változott
a földi paradicsom.
Mi még készen se volt...
Mert mindent elsodort
a megkergült forgalom.

Mikor felébredtem,
a fűben feküdtem,
fölöttem a csillagok.
Szentgyörgyi nagyréten
lázasan hevertem,
zúgtak szörnyű motorok.
Tíz méterre tőlem,
eszelős menetben
végtelen géposzlopok.

Tapogattam nyakam,
de nem leltem magam,
veszett álom s nyakkendő.
A járomba akadt
kezem s a feladat
–: kommunista jövendő! –
messzire tűnt. Szakadt
emlékként fennakadt,
játszott vele a szellő.

Kis veres rongydarab!...
– az autósor halad –,
naftalinba tegyelek?
Első balekségem,
nagy menetelésem
jeleként őrizzelek?!?
Ha majd kikeletkor
nem csak a kakukk szól,
mit csináljak most veled?

A virradat késik,
rémgépsor örvénylik
a rétre s a szívemre.
Talán majd megsegít,
miután jégrevitt
a Szabédi szelleme!...
Mikor pitymallatkor
– ha leszek még akkor? –
megjelenek előtte.

Csak ez az átkozott,
elfuserált, lopott,
veszett duda ne szólna!...
Csak az a száguldó,
hörgő és vonító!...
Csak az autó ne volna!...
Csak az a gépkocsi...
– Ó, genius loci!... –
Csak ne halált szállítna...

Sepsiszentgyörgy, 1994. június 18.

SÁNDOR IVÁN

Apszis

...felidéződött a nemesgulácsi tanítólakás hálószobája, az ajtóval szemközti fal mellett álló kombinált szekrénnyel, középen a két ággyal, az ágyak végén keresztbe állított dívánnyal.

Nem régi eseményként látta maga előtt azt, ahogyan leül a dívány szélére, kibújik a szoknyájából, a blúzából, magára húzza hálóingét. Nem érzett különbséget a hajdani és a fél évszázaddal későbbi mozdulatai között. Végtére is ugyanazt a barna ajtót, hármas osztású ablakot látta most is, amit a szülői otthonban kislányként, az ablakon túl ugyanúgy az őszirózsákat a kertkapu közelében. A függöny sem változott. De nemcsak a bútorok, a kert virágai, a kerítés változatlan vaslándzsái, a nagyon régi bordó-sárga torontáli szőnyegek, az érintések, a szagok, a lámpafelkapcsolás után a családi képekkel teleaggatott falakra vetülő árnyékok keltették fel az egykorival való azonosság hangulatát, az otthonlét-érzés folyamatossága tüntette el az időt. A hajdani kislány mozdulatai rákopírozódtak szokásos esti vetkőző mozdulataira, s miután a falikar kapcsolóját lekattintotta, egyszerre hallotta az út felől a Trabantok, a Ladák motorzúgását és anyja hajdani forgolódásának neszeit.

A jóéjszakát után sohasem hangozhatott el több szó. Beburkolódzva a paplanba, most is ugyanúgy magára húzta a csöndet, amit hajdan egyetlenegyszer törtek csak meg a szülői ágy felől érkező suttogások. Mintha (akkor) azokat a hangokat is inkább érezte, semmint hallotta volna, s habár felajzottan és megdöbbenve figyelt, mégis önmagával volt csak képes törődni, ugyanis mintha megpattant volna egy ér az altestében, kis görcsökben terjedni kezdett a fájdalom (az elfulladó hangokat, amelyek a szülei ágya felől érkeztek, ebben a fájdalomban érezte), és reggel ugyanakkor fedezte fel az ágyához lépő, föléje hajló anyja szeme alatt a barnáslila félholdat, amikor az anyja a félrecsúszó paplan alatt a lepedőjén a vércseppeket. Mintha az anyja tekintetétől szétválaszthatatlanul eggyé vált volna benne a két esemény, amit azon az éjszakán külön éltek át. Néhány héttel később, amikor a nagybátyjánál való egyik szokásos szünidei vendégeskedés idején a balatonszárszói villa verandájánál, ahová az unokabátyja után ment, megpillantotta a fiatal, fehér ruhás hölgy arcát (miközben az a mellette álló búcsúzó férfit megcsókolja, ám közben a másik szoba ajtajában megjelenő asszonyt, az anyját nézi, aki ugyancsak búcsúra emelte a kezét, de oly lassan, hogy amikor a kéz végre a magasba kapaszkodott, az ujjak mozgása a hátán küszködő bogár lábainak kaparászó vergődéséhez volt hasonlatos; a köntös visszahulló ujjából kibukkant a kiszáradt bőrű vékony kar, mintha már nem is élő ember karja volna, a hölgy pedig a szeme alatt barnáslila karikákkal úgy mosolygott rá, mint aki számára a két búcsú, a férfitól és az anyjától egyet jelent), nos, amikor ő ott mindezt végignézte, az anyja tekintetét érezte magán, amint azon a reggelen föléje hajolt, és lesimította a lepedőjét.

A Tiszatáj 94/4. számában közölt egy fejezetet (a *Kerengőt*) a könyvhéten, a Jelenkor Kiadónál megjelenő *Átváltozások kertje* című regényemből. A korábbi és a mostani fejezet között nem egyenesvonalú a kapcsolódás. A regény alaprajzának jelzése azonban utalhat egy átfogóbb összefüggésre. A hosszanti tengely fejezeteibe *(Alászállás, Átkelés, Feljutás)* három kereszttörténet illeszkedik térben-időben szabadon: *Kerengő, Kereszthajó, Apszis.* (S. I.)

A hölgy végre rápillantott. Összekapcsolódott a tekintetük, mintha nagyon régen ismerték volna egymást, sőt közös élményeik is lettek volna, holott akkor látták egymást először. De a bizalmas (egyszerre megértő és megértést váró) tekintetet elvitte magával és megőrizte, mint egy barátnő pillantását. Nem volt váratlan tehát, mikor két hónappal később (a hölgy anyjának temetésén, a korkováni kis temetőben a szüleitől közrefogottan állva a nyitott sír előtt) újra magán érezte. Szokás volt a környékbeli ismerősök temetésére elmenni, s habár a hölgyet az első találkozásuk óta nem látta, úgy érezte, hogy most ugyanazzal a megértésre váró és (talán felfedezve rajta a koporsó közelében a riadtságot) megértést nyújtó pillantással kapaszkodik a tekintetébe.

De mintha a nyitott síron túlról, a gyászoló család csoportjából valaki más is nézte volna őt. A hölgy öccse. Nem beszélt vele még sohasem, de a nyáron a szárszói villánál néha őt is látta. Hat évvel volt idősebb nála, vagyis éppen elhagyta a tizennyolcat. Nem álltak egymástól messze, de az alkonyat, a nyitott sír, az éppen megeredő eső mint egy függöny ereszkedett közéjük, megnövelve a távolságot; akárha a temetőn túli horhos választotta volna el őket (az akácbokrokkal, gazzal benőtt árok, amitől a szülei tiltották), s ettől a pillantásuk találkozásába is belopódzott a tilalmasság.

Szédülést érzett, belekarolt az anyjába, egészen hozzábújt (a hidegben is mintha ugyanazt az erős illatot érezte volna, mint azon a régi reggelen, amikor az anyja föléje hajolt; nem tudta semmihez sem hasonlítani az illatot, mert miközben erős és savanykás volt, akárha az aprójószágok közelében járt volna, ugyanakkor gyöngyözően édes is, beszippantanivalóan mámorító), olyannyira, hogy meg kellett kapaszkodnia, s mi másban, mint az anyja karjában, miközben a sírra már a földet lapátolták. Este felszökött a láza. A szülei úgy gondolták, megfázott a temetőben. Talán a koporsó, a nyitott sír látványa valamiféle ideglázat keltett benne. Álmaiban valóban visszatért a temetés – sokszor –, de csak egy sötét foltot látott, amely azonban mégsem volt olyan sötét, hogy ne szelhette volna át egy még sötétebb árok, hasonló ahhoz, amely a korkováni temetőt a Hármashegytől elválasztotta. Álmaiban nem önmagát, hanem egy embertömegből álló foltot látott az árokban. A sötétség egy pontjáról őt figyelték, ám a tekintet azonosíthatatlan volt. Talán éppen ezért vele maradt. Ha napközben nélkülözte, hiányérzet tört rá, mintha nem evett vagy nem imádkozott volna. Minden bizonnyal ezért érezhette azt – néhány évvel később a badacsonytomaji bazalttemplom második sorának jobb szélén ülve –, hogy az őt figyelő tekintet, amit önmagában őrzött, most kívülről közelíti meg.

Lassan balra fordította a fejét (olyan óvatosan, ahogy az udvarukban vagy a szőlőhegyet járva közelített meg egy faágon ülő széncinkét), mintha attól tartana, hogy ha hirtelen fordul oda, elijeszti a pillantást, és megszakad valamilyen kapcsolat. A fiú a harmadik sor túlsó szélén ült. Őt nézte. Előbb azt tudatosította magában, hogy egyedül ül (a mellette levő helyek üresek voltak), s csak aztán azt, hogy semmit sem változott, mióta az anyja temetésén látta. Később maga is meglepődött, hogy ebben a hasonlóságban mitől volt biztos, hiszen a temetőből csak azt a homályba vesző pillantást vitte magával, arcot sohasem rajzolt a képzelete a birtokolt tekintethez, most azonban mégis ugyanolyan ismerős volt az arc, mint az érzése, amit a régi tekintet kiváltott belőle (szőke, kék szemű, az álla keményen előreugró, habár az arca nem hosszas, a vonásai sem metszettek, inkább lágyak, a homloka magas, annak ellenére, hogy a haja nagyon dús, és néhány fürt a szemébe is lóg). Meglepődött azon, hogy odafordulva, ám azért az oltárnál álló papot is figyelve – mint aki attól tart, hogy számon kéri tőle, hová kalandozik a tekintete – milyen pontosan vette leltárba a fiú vonásait.

Amikor a többiekkel együtt kimentek a mise után és a fiú zavartan köszöntötte, megkérdezve, hogy emlékszik-e rá, nevetve mondta, hát persze, és a hangja nevetésre késztette a fiút is. Mindketten természetesnek tartották, hogy ismerik egymást, holott soha egyetlen szót sem váltottak. Álltak elég sokáig az öröm érzésével a másik öröme felett. Nem volt megosztanivalójuk, mert ami eltöltötte őket, az maga volt a közös birtokbavétel érzése, benne foglaltatott mindkettőjük számára a külvilág is (a tomaji templom szürke kövei, a – felirat szerint egy ősi francia templom tornyát utánzó – két törpe, méltóan a bazalthoz, amelyből épült, minden könnyedséget nélkülöző torony, a szomszédos paplak udvarán álló tulipánfa, amely éppen nem virágzott); október vége volt, a Balaton felől éles szél fújt, az akácfák levelei éppen csak sárgultak, de a jegenyék és tölgyek alatt már halmokban gyűlt az avar. Jólesett lépkedniük a puhaságban. Úgy haladtak, mintha sokszor jártak volna már arra együtt. Végigmentek a Fő utcán, a kőkeresztnél balra fordultak, az enyhén emelkedő úton elsétáltak a focipálya mellett, rátértek a faluból a Hármashegy oldalában vezető ösvényre.

Ezen az ösvényen ment végig máskor is, ha a tomaji barátnőit látogatta meg, misére is szívesebben járt Tomajba, mint a nemesgulácsi templomba. Most már átvághatott a horhoson, s habár igazán mély sem volt, s teljesen rejtelmek nélküli (olyannyira, hogy a sűrű aljnövényzet, mint valami szemétlerakodó megtelt rozsdás lábasokkal, használhatatlan szerszámdarabokkal, rongyokkal, újságpapírokkal), mégis önállóságának elismeréseként élte át, hogy nem tiltották többé ettől az úttól a szülei.

A fiú megkérdezte, hogy máskor is járt-e már erre. Nevetve megpördült, persze, hogy járt. Addig ismeretlen fulladást érzett, amikor azt hallotta, „és kivel?". Később gondolt csak rá, hogy valamit mégis válaszolnia kellett volna a kérdésre. Úgy érezte, hogy a fiú is nehezebben szedi a levegőt a saját kérdésétől. Mintha zuhantak volna mindketten. Ki akart menekülni ebből az érzésből, rugdosni kezdte a lucskos avart (az akácok és a kőrisfák lombja befedte az ösvényt, tartósítva még nyáron is a nedvességet, a levélrétegek így levélrétegekre hullottak, s úgy tapadtak egymásra, mintha hozzá tartoznának a bazalthegyhez, őrizve mindazokat az érintéseket, amelyeket nemcsak az arra járók léptei hagytak rajtuk, hanem a szél, az eső, a hó, az időnek a természet változásában kifejeződő folyamatossága, amely – mint egy hadoszlop – egységes színbe öltözött, és alakzatát nem változtatva sárgászölden vonult, magába olvasztva az egymást ismerők és az egymás számára ismeretlenek lépteit, most már a tomaji templom felől a korkováni temető felé sétáló lány és fiú lépteit is). Elérték a Hármashegy utolsó lejtőjét, balra fordultak a szőlők között vezető ösvényen, átvágtak a horhoson, az Artner-birtok alatti, a fatörzseken kék sávval jelzett turistaút mentén a temetőhöz értek.

Sokszor látta magát (visszagondolva), amint áll a fiúval a sírkövek között, szembefordulva a hegynek, a Gulács kúpjára meredő bazaltorgonáival. De hogy miért számolták meg – akkor és később is, ha arra jártak – a sírokat? Mintha az idő múlását attól kezdve nem azon próbálták volna mérni, hogy mi történt külön-külön velük, amikor nem láthatták egymást (és mielőtt megismerkedtek), hanem azon, hogyan szaporodtak a sírok. A legtöbb nevet ismerték. Mindkettőjük felmenői közül többen oda temetkeztek (a fiú nagyapjának nemesgulácsi szőlőbirtokát az apja örökölte; „azt nem tudom, hogy milyen ellentét volt az oka, de nem akarta, hogy a nagyszüleim mellé temessék a tapolcai temetőbe, Pesten a kerepesi meg túlságosan távol volt Tapolcától, ezért rendelkezett úgy, hogy ide kerüljön a hegyoldalba, a gyerekkori nyarai közelébe, anyám meg itt akart mellette pihenni").

A fiú szőke haja lesimítva, a kék szem is illett a szabályossághoz, ha nem érezte volna (barátnőivel sugdolódzva leginkább erről beszélt), hogy különbség van a két pu-

pilla között. De miben? A fényükben, a színükben? Megállapíthatatlan volt. Az egyik szem mintha világosabb lett volna, és a mélységét is tisztán lehetett érzékelni; akár egy meg nem szakadó színpadi jelenetsor, folyamatosan benne voltak az érzések, amelyek eltöltötték. A másik szem sötétebb és zöldebb, mélység nélküli, mintha a szűkített szemrészen át folyamatos készültségben, egy messzelátó távolító lencséjéhez hasonlóan figyelt volna mindent.

Újra pördül, a homlokához emeli egyik kezét, a másikkal lesimítja a felkavarodó, a combját is néhány másodpercig látni engedő szoknyát. Az ujjak enyhén görbülnek, a kifelé fordított tenyér fészket képez, miközben a csukló bőre fölitat néhány gyöngyöt a homlokáról. Mondja – hallja a fiú hangját –, maga már férjnél van? Hát azon csak újra nevetni lehet, hogy a fiú a kis rubinköves gyűrűjét – a kő nélkül csak a tenyere felől – látva ilyent kérdez. Én tavaly nősültem.

Nem zavarta, amit a fiú mondott. Még az is kacagtató volt, ahogy rögtön felmutatta a jegygyűrűs kezét. Miért is ne volna már nős, az sem volna meglepő, ha neki meg vőlegénye volna. A temető jobb oldalán emelt kőfeszületnél állnak (a sírok három sorban, a fiú apja és anyja sírja balra a második). Ugyanilyen élesen látja (visszagondolva), amint egy esztendővel később (a negyvenhetes esztendő őszén) állnak a szárszói villa verandáján (ugyanott, ahol hat évvel előbb, tizenkét évesen a fiú anyját és nővérét figyelte). A kertben ugyanolyan élénk rózsaszínűek az őszirózsák, a veranda kőkorlátját benőtte a borostyán, az ablakok zsalui leeresztve. A fiú Tapolcára utazott le hozzá. A kollégiumtól távol várta, süteményt ettek a cukrászdában, nem beszéltek meg előre semmit, csak a cukrászdai randevút, szó nélkül indult el a fiúval, személyvonattal jöttek át Szárszóra. A nagybátyja már nem volt állomásfőnök, a háború második évében vitték ki a frontra, sohasem jött vissza.

Egymásba karolva haladnak el az ismerős útvonalon az állomástól a Móring vendéglőig, jobbra fordulnak, végigmennek a Posta utcán. Jó, hogy pulóvert húzott a ballonkabát alá, hideg van, nem melegíti fel az sem, hogy a fiú átkarolja a vállát, borzong, miközben várja, hogy melyik ajtót nyitja ki a fiú, a középső szobáét, ahonnan az anyja, vagy a szélsőét, ahonnan a nővére jött ki azon a régi reggelen. A fiú bajlódik a lakattal is, a zárral is, ő nevet, de érzi, hogy a nevetés erőltetett, inkább csuklás, mint kacagás. A szélső szobába mennek be. Arra gondol, hogy ugyanebben az ágyban szeretkezett a fehér ruhás hölgy, magán érzi a pillantását, de ez már az ágyban villan be, meztelenül egy hideg dunyha alatt, amit már évek óta senki nem használhatott, talán utoljára éppen a hölgy használta (az anginja kemény, és a toll mintha kavicshalom lenne, szinte zörög a sarkokban).

Minden olyan (gondolja), mint valami tanórán, azzal a különbséggel, hogy sem előadás, sem visszakérdezés – ellentétben a barátnője tanácsától, hogy ne várakoztasd túl soká, mert akkor elélvez, mielőtt neked jó lenne –, a fiú nem sietett, sokáig simogatja a mellét, a nyelvével érinti, a tenyerét a hasán érzi... már a lába között... még az ujjak... már nem is... ha nem, akkor... a teste legmélyebb pontjáról indulva... a saját egyre magasodó hangú lihegése... semmi sem hallható... érezhető... végre... mintha bele akarna a testébe rohanni... olyannyira felgyorsulva... nem... igen... annyira... mintha ott úszna fölötte... benne...

Percekkel később valamit mondott... ő is... úgy érzi, annyi mindent tudnak egymásról... mindenesetre ő a fiúról (ezt nem ő mondta)... hogy olyan dolgokról tud (a fiú szerint), amiről nem is igen lehet beszélni, s ezt már akkor is érezte, amikor először meglátta, amiközben odakint a szárszói villa verandáján az anyját, a nővérét meg azt a fiút nézte, aki (akkor) a nővérével töltötte az éjszakát („később a frontra került, a Don-

kanyarban halt meg"); a tekintetében (akkor, évekkel előbb) olyan megértést érzett, ami a számára azt jelentette, hogy a kislány ott állva és figyelve az eseményeket, mindent felfogott és átlényegített magán, ami az ő családjával történt, szinte részes lett mindenben, ami aztán az ő életére kihatással volt, és nem sokkal később aztán az anyja temetésén megpillantva őt... hát... igen, lehet, hogy úgy néztelek... nem csoda, ha megérezted... Azt válaszolja, hogy de hiszen nem is láttalak itt a verandán, csak a temetésen. Pedig itt voltam, a nővérem vőlegénye három évfolyammal járt fölöttem a pécsi katonai iskolában, és azt mondta, hogy jöjjek le én is vele, ne utazzon ide egyedül, mert abból, amit a nővérem üzent neki, úgy érzi, hogy az anyám nagyon rosszul van... szóval jöjjek, de ne mutatkozzam. Azon a délutánon vele együtt én is megérkeztem, senkivel nem találkoztam, fent aludtam a manzárdszobában, reggel az erkélyről láttam mindent.

A konyhában a lavórnál mosakszik. Arra gondol, hogy a hideg törülköző évek óta ott lehet. Szép, amit a fiú tekintete a benne élő emlékéről elmondott, de ő akkor egyszerűen csak bámulta, hogy mi történik a verandán. A fiú kihoz a másik szobából két szalmafonatú karosszéket. Egymás mellett ülnek a verandán a takarókba burkolódzva, úgy érzi, hogy habár hajdan semmit sem értett az itt zajló eseményekből, régóta ide tartozik ő maga is. Hallgatja, amint a fiú a régi őszi délutánokról beszél, azt mondja, maga se tudja, miért, de az emlékük múlhatatlanul (ezt a szót használja) él benne, talán azért, mert kisfiúként ugyanebben a karosszékben ült az anyja mellett, megpillantva a víztükrön túl a Badacsonyt. Mindig kérdezett valamit az anyjától. Feleletet rendszerint nem kapott, de az anyja (a dereka körül ugyanezzel a takaróval) rátette a kezét a kezére, s ettől, kizárólag ettől őt boldogság töltötte el, úgy érezte, hogy szavakkal kifejezhetetlen kincs birtokosa, amit sértetlenül őrizni fog egész életében, és semmi más, kizárólag ez lesz a bizonyíték rá, hogy megismerte ezt az érzést.

Sok évvel később tudta a fiú mindezt így elmondani. Akkor ott, a szalmafonatú karosszékben csak annyit mondott, hogy ugyanígy szeretett üldögélni az anyjával is a verandán... és... most is... mintha nem ő ülne mellette, hanem az anyja... pontosabban, mintha hárman lennének... Itt elakadt, mert az juthatott az eszébe, hogy a „hárman" olyan szokványos, félreérthető, akár még a feleségére is gondolhat a lány. Holott ő a „hárman" említésére semmiféle féltékenységet nem érzett, rá kell inkább féltékenynek lenni, hiszen ő tartozik hozzá ahhoz a megőrzött érzéshez, ami a fiút azon a régi délutánon átjárta.

Részessé tétel történt, ám ezt csak évekkel később érezte át (nem is a szárszói villában, akkor az már egy állami vállalat üdülője volt), s ennek az érzésnek a birtokában az is természetes volt a számára, hogy a fiú élményeit a saját élményeiként élje át. Megtudta, hogy negyvennégy őszén azért szökött meg pécsi tisztiiskolásként a századától, mert ha kiment volna a frontvonalba, és aztán egységével együtt elindult volna nyugatra, nemcsak olyan veszélyeknek tette volna ki magát, amit semmi kedve nem volt vállalni, de elveszíthette volna a kötődését mindahhoz, ami a számára az anyjával való kapcsolatában testesült meg, aki akkor ugyan már két éve nem élt, de ez mit sem változtatott azokon a közös gondolatokon, amelyeket a harci eseményekről kialakítottak. A háborúról ennél többet nem beszéltek. Mindkettőjük számára ugyanazt jelentette, vak és értelmetlen erők elszabadulását, hiábavalóságot, bűnt és halált, habár közvetlenül csak annyira voltak érintve, hogy a fiúnak a jövendőbeli sógora, neki a nagybátyja pusztult el.

Sokszor álmodja meg a találkozásaikat, sokszor álmodja azt, hogy álmodik, ilyenkor felébredve a megtörtént események is álombelieknek tűnnek és a megálmodottak

is megtörténtnek. Állnak a verandán (éppen nem ősz van, habár már sok őszi délutánt töltöttek el együtt), a fiú arcán a mosoly mintha küzdelem eredménye volna (mintha annak árán tudott volna megszületni, hogy – rápillantva – felülkerekedjen egy benne folyamatosan jelenlévő érzésen, ami életének az ő számára ismeretlen zónájához tartozott, s ezért erről sohasem faggatta), segíteni próbált neki inkább a mosoly megszületésében, hozzáhajolva és úgy pillantva rá, mint aki mondjuk hall néhány szót, de nem elég tisztán, és azt akarja sugallni, hogy hangozzanak el újra, határozottabban és meghallhatóan azok a szavak.

Ugyanezt az álmában annyiszor megjelenő mosolyt, amelyben ott érezte a saját jelenlétét is, pillantja meg évekkel később, amint kilép a nemesgulácsi Fő utcára, munkahelye, az iskola kapuján. Mögötte a templom. Balra a Gulácsnak a falura csúszó lejtője, szemben a Badacsony nyugatra néző szőlődombjai, látható a távolban a szigligeti várrom. A férfi lassan lépked (sohasem búcsúzott el, ötvenegy október tizenkettedikén, szerda délután nem várta a szárszói állomáson, senkinél üzenetet nem hagyott; másnap reggelig várta a nyaraló verandáján, volt kulcsa a házhoz, de egyedül nem akart bemenni, úgy érezte, hogy a fiú nélkül illetéktelen; azóta három éven át levelet nem kapott, elvégezte a főiskolát, elfoglalt egy megüresedett állást faluja iskolájában, férjhez ment egy tanártársához, eltemette az apját, nem is várt már üzenetet a fiútól, amivel nem volt ellentétben, hogy álmaiban olykor meghitten beszélgettek, nemcsak a szárszói nyaraló verandáján, hanem olyan színhelyeken is, ahol együtt sohasem jártak; úgy érezte, hogy amit így őriz magában, azt nem veszítheti többé el, múltjának élményei bensőséges folyamatossággal kísérték); nem torpant meg, nem kapta kezét a szája elé, nem kiáltott fel, amikor az iskola előtt meglátta a férfit, s még később visszagondolva sem volt bizonyos abban, hogy valóban ott volt-e a jól ismert – a küzdelemben formálódó mosoly – az arcán, vagy csak ő látta ott emlékei és álmai folytatásaként.

A keki színű vászonnadrág mintha nem az övé lett volna, kissé lötyögött rajta, a kopott aktatáska a vállán átvetett bőrszíjra erősítve, a rövid ujjú fehér ing – a gallérról jól láthatóan – frissen vasalva, de az utazástól meggyűrődve. A járda szélén állva (mintha egy híd nélküli patakon kellett volna átkelni, amelyről tudják ugyan, hogy gázolható, de abban nem lehetnek biztosak, hogy azon a szakaszon is, amely elválasztja őket), miközben mindketten lépnének, mégis várják, hogy a másik elindul-e. Sokáig tart a várakozás. Úgy érzik, hogy az átjutás (és az odaérés) esélye csökken, el kellene indulni végre, mert így merevedik meg a jelenet (egyikük az utca innenső, a másikuk a túlsó oldalán). Tudja, hogy neki kell kinyilvánítania: óhajtja a találkozást, hiszen a férfi már kinyilvánította azzal, hogy eljött. Két asszony halad el mellettük. Odafordulnak hozzá, mert habár idősebbek nála, de a tanítónőnek a megszokások szerint előre jár az üdvözlés. Lelép a járdáról (a tér idővé formálódik, megtelik annak a három évnek az eseményeivel, amely eltelt azóta, hogy utoljára látták egymást a szárszói állomáson); az időképbe belezsúfolódik férje ölelésének élvezete – amivel sohasem volt ellentétben, hogy közben azt a másik arcot is látta –, beleékelődik az apja koporsójára gördülő göröngyök hangja, a két szomszédasszony köszönésének fogadása.

Vigyázz (gondolta), nem szabad átvenni a hangszínt, amivel rádköszöntek (abban ugyanis benne volt a tanítónőnek járó szokásos megtisztelő dallammal együtt annak a kifejezése is, hogy látják, amit látnak, hiszen), a férfi úgy állt az akácfa mellett és ő úgy indult el feléje, hogy bárki egy megbeszélt találkozás tanújának gondolhatta magát. Elsétálnak a falu széléig. Nem törődik vele, hogy többen is láthatják őket. Ha kérdéseket kap (gondolja), azt feleli majd, hogy az egyik volt évfolyamtársa járt erre, akinek

a családja valamikor a vidéken volt szőlőbirtokos. Mikor a férfi azt mondja, hogy beszélniük kell, de nem itt az utcán, megkérdezi tőle, hogy mit gondol, hol tudnának beszélni egymással.

Másnap délután kerékpárra ül. Az időpont nem szokatlan, máskor családlátogatásra indul ilyenkor. Megkéri az anyját, hogy ha később érkezne, adjon a férjének vacsorát. A Badacsonytördemicre vezető útkereszteződésnél jobbra fordul. Eléri a falu első házait. Csak az italbolt előtt állnak néhányan. Szemben a tetőn a gólyafészek már üres. Ráhajt a római útra. Megpillantja a Balatont. Látja az Antal-hegyet, az Aranykagyló északra néző dombját. A férfi a lábdihegyi vasútállomás fölött kanyargó útnál egy öreg nyaraló előtt sétál. Nyitja az ajtót, átveszi a kerékpárt, a házfalhoz támasztja. Három óra múlt nyolc perccel. Ezt megjegyzi, mintha az egyedüli támpont volna, amit rögzíthet; az imént még úgy érezte, minden visszahozhatatlan, a kétféle pályán futó sorsuk megváltoztatta őket külön-külön is, és megváltoztatta azt is, amit ketten együtt jelentettek; de csak addig érzi ezt, amíg hátradőlve a kerti karosszékben hallgatja, amint a fiú – sűrűn használva olyan szavakat, mint a „tudod", „és aztán", „írni erről nem lehetett" – elmondja, hogy milyen munkát végzett a faluban, ahová a feleségével és a nővérével kitelepítették (először cséplőgépnél, aztán a lakatosműhelyben; nevet: végül is a műegyetemi diplomával nem is volt nehéz). Minden megszakadt, minden folytathatatlan lett, olyan mélyre... se telefon... semmi... ezt írta volna meg?... akárki kezébe kerülhetett volna a levél... az ottani ellenőrzések... és nem tudhatta, itt ki olvassa először...

A ház takarítatlan. Mintha a küszöb elől érkezése előtt néhány perccel söpörték volna el a levélhalmot. (Az ócska cirokseprű a falhoz támasztva, az ablaksarkokban érintetlen pókhálók, a veranda penész színűre fakult faoszlopaiban rozsdás szögek, a belső ajtók vitrázsai szakadozottak; gombásodó hajópadló, szúette gerendázat, csorba csempéjű kályha, repedezett vakolatú falak, az egykorihoz hasonlóan hideg dunyha.) Most ismerkedni kellene újra? Így érzi, de az idegenségérzetet máris elnyomják a régi mozdulatokat folytató mozdulataik kísérőhangjai, még a másik iránti figyelmükön is túlcsap a vágyuk, nem hagynak időt rá, hogy megéreztessék, miképpen kívánják birtokba venni egymást, egyikük sem enged, behatolás, befogadás a testük váltakozó helyzetcseréjében történik meg (elfulladó szótöredékekből értesül róla, hogy a férfi a mellbimbóján, hasán, csiklóján a régi ízeket érzi); amikor már újra egymás mellett fekszenek, a mellére vonja a férfi kezét, mintha a másik bőr érintésén át érezné a saját testét is, belehasít közben a gondolat: úristen, mi lesz otthon az ágyban? Újra havonta találkoznak. A ház a férfi apai nagybátyjáé volt, a halála óta üres, félig romos, elkerülte az államosítást. Közösen takarítják ki az egyik szobát. A kertben gondozatlan almafák, loncsos bokrok, ki tudja, mikor ültetett mályvák őszre töredezett szárai, egy öreg diófa. A találkozásaik közötti eseményeket néhány mondatba képesek sűríteni, mintha csak annyi volna belőlük a lényeges, amennyit elmondanak egymásnak (az idő ily módon könnyedén váltogatja természetét, búvópatakként fut, együttlétük alkalmával felszínre jut az, amit magával sodor, valójában az életük ez, ám jelentőséget csak annyi kap belőle, amit megosztanak egymással).

Óvatosan, a másik iránti figyelemmel engedik felbukkanni az élmény megosztásában családjaikat, a férfi a feleségét és a fiát, ő a férjét, anyját, így nincs külön történés és külön időmúlás (akár azt is mondhatnák: „én magam vagyok az idő"), s ennek tudatát még természetesebbé teszi, hogy közös múltjuk színtere is megjelenik előttük, próbálják – a túlpartot figyelve – megkeresni a szárszói nyaralótelepet.

A hajdani nézőpontokba sem nehéz belehelyezkedni. Szárszó felől a vízen ívelő aranyhíd túlsó hídfője a római út és a lábdihegyi vasútállomás közelében lehetett, valahol itt alattuk. A látvány szüntelenül módosul a fények és a vonalak egyidejű távolodása és egymásra rétegeződése közepette, a jól látható mozgások elmosódnak, a sejthetők megelevenednek (a hajdani gőzösök kéményeiből felszálló füst, egykori cilinderes urak és lefátyolozott hölgyek, távolabb a puttonyok, nyitott pincebejárók, kőtömbök feliratain a római számok, vonuló centuriók dobogása, Septimus Severus kíséretének léptei, az útépítők napégette hátizmai, Kisfaludy Sándor, amint egy bazaltsziklán ülve a tavat nézi, Eötvös Károly, amint elefántcsont végű botjával a kezében sétál a kikötőben, egy darutollas tiszt, amint végiglépked a parton, egy árpádsávos tizedes, amint végiglépked a parton, egy pufajkás orosz katona, amint végiglépked a parton); minden alkalommal kerékpárral érkezik, az otthonában azt mondja, hogy családlátogatásra indul, a férfi sohasem neheztel, amiért este hét órakor elbúcsúzik, ő sohasem kérdezi a férfit, hogy miért csak havonta érkezik. Minden alkalommal este hét után is betér legalább két családhoz és beszámol a férjének a látogatásokról. Már neki sem tűnik fel, hogy az ilyen délutánokon nem a megszokott egy-két órát, hanem csak húszhuszonöt percet tölt egy családnál. Egyszer történik csak meg, hogy könnyezik (a férfi ujjheggyel felitatja), ő azt mondja, „édesem, nem megy tovább" (kicsúszik a száján, hogy előző éjszaka fáradtságára hivatkozva hátat fordított a férjének az ágyban, nem kérdezi a férfitől, hogy vele történt-e már hasonló a feleségével), mert azzal, hogy kibuggyant belőle a panasz, meg is szabadult a gyötrődéstől.

„Megváltozott az arcod"; talán a könnyektől (gondolja), torz és gyerekes lehet. Olyan védtelennek érzi magát a saját elképzelt csúfságától, hogy szeretne – mint kislány korában – felugrani, elszaladni, várni, hogy visszahívják, megvigasztalják, de nincs mozdulat, visszahívás (a férfi szavait hallgatva megjelenik előtte egy másik arc, nem ismeri, holott az ő arca, esztendők múlása közben, észrevétlenül formálódott át); lehet, hogy most már csak a férfi segítségével tud önmagával összetalálkozni? Az arcvonásai változását nem a tükör előtt észlelheti; élesebbek a vonásai, „mint mikor egy női arc a szobrász vésője nyomán végérvényes formát nyer (így mondja a férfi), nem megszépül tehát, hanem a szépsége esélyből megalkotottsággá szilárdul". Ne bolondozz, nevet, és szégyenli az „is"-t, ami elhagyja a száját (ugyanis rögtön azt feleli: „...a te arcod *is* valahogy..."). Egyszer eljövök ide egyedül (gondolja), lefekszem a kertben egy pokrócra az almafa alá. Nem tudja, mennyi idő telik el attól a délutántól, hogy a terv megszületik benne, addig a délutánig, amíg az ablakdeszka mögé elhelyezett kulccsal kinyitja az ajtót, kihozza a pokrócot, eltakarítja a férges, hangyákkal teli lehullott almákat.

Nézi a szürke víztükör ragyogását, látja a hínárt, a moszatokat, a part menti sziklákat. Minden, amit lát és amit érez, összetartozik. Ez boldogsággal tölti el. Bármi történt vele eddig és bármi történik, ezt az érzést megtalálta, és most már vele marad. Annyi minden volt birtokba vehető az összetartozásukban, hogy kárpótolhatta magát – remélte, hogy a férfi is – az egymástól távol töltött évekért.

Hirtelen támadt suhogással találkoztak az emlékeik. Például, hogy a férje egyik unokatestvére Kisújszálláson lakott és beszélt nekik a kitelepítettekről. A férfi azt mondta: valóban, abban az utcában többször járt, a szövetkezeti iroda volt ott, ahová elszámolásokat meg a napi munkáról szóló jelentéseket kellett vinni. Ugyanígy merült fel benne, amint az anyja a háború utolsó évében végigkerékpározik a római úton, hogy élelmet vigyen a Badacsonytomaj fölötti nyaralóba egy jó ismerősüknek, a környéken köztiszteletben álló szőlőbirtokosnak – miként a mozaikokból összerakták, a férfi távoli rokonának –, aki egy zsidó lányt vett feleségül, és ott húzták meg magukat a nyilas

hatalomátvétel után. A férfi azt mondja, szerencsésnek érzi magát, hogy egyáltalán életben maradt a háborúban, az ő számára pedig a beszélgetéseik nyomán tárul föl, hogy mi történt körülötte a harcok idején.

Újra ősz van. A megbeszélt időben senki sem érkezik. Másnap és harmadnap újra elmegy a házhoz. Nem nyúl az ablakdeszka alá a kulcsért, egyedül nem megy be. Alkonyatig vár. Este a rádióhírekből megérti, hogy nevetséges volt a várakozása (nevetséges, ezt eltökélt szigorúsággal ki is mondja önmagának, mintha ebbe a szóba akarná préselni az aggodalommá változó csalódását). Érkeznek a hírek a fővárosi harcokról, a közlekedés szüneteltetéséről. Egyszer csak történik valami, átformálódnak a lehetőségek, az akaratok útjába más akaratok lépnek, a szavak helyére felhívások nyomulnak, s mintha a tó fényeinél (amelyre pillantva mindig olyan érzés töltötte el, hogy elvesznek a partok, és a víz horizontig érő tükrében megsokszorozódik az ősz lobogása) létezne még áradóbb fény (a lelkeket és a történelmet egyszerre átjáró lobogás, magával ragadva mindenkit, elhomályosítva, miközben természetessé is téve azt, hogy persze hiába várja a szerelmét).

Budapesten harcok folynak. A tapolcai vonalon napok óta nem járnak a vonatok (nagy törvények érvényesülnek, mint amikor a földkéreg mozgása érzékelhető csak, holott a lineamentumok törnek; ebből annyi észlelhető a számára, hogy mint valami érzéstelenítő-zsibbasztó injekció hatására), megszabadul a várakozástól és az aggodalomtól, „hogyan is jöhetne most...". Ott van a forradalmi bizottságba beválasztott férjével együtt a falusi gyűléseken, az éjszakába nyúló tervkészítéseken. Együtt lesik a rádió híreit, az utcai csoportokban együtt ismétlik, amit hallottak (kimennek az orosz csapatok, tárgyalnak, visszajönnek, mégis kimennek, mégse, mi volt? miért volt? mi van? mi lehet? mi lesz?). Minden váratlan, és mégis úgy érzi, hogy mindannak, ami bekövetkezett, be kellett következnie. November közepén rájuk kopognak éjszaka: „Reggel jönnek a Laciért is, a forradalmi bizottság többi tagjait már letartóztatták." „Miért? semmit nem csináltunk." Ezt az anyja mondja.

Soha nem érezte, hogy ennyire közel vannak egymáshoz, a férje ugyanis csendesen azt mondta: „Hát, ennek is így kellett történnie." Összepakolta a hátizsákját. Ő nem kérdezte meg tőle, hogy miért csak a maga számára pakol össze. Annyira bizonyos benne, hogy nem megy vele? „Csak egy pár nap..." Így akarja természetessé tenni azt, hogy egyedül indul el, hiszen miért kellene neki is vele mennie, ha hamarosan visszajön.

Hatan szöktek át a faluból az osztrák határon (később még négyen menekültek el Jugoszlávia felé). A legtöbben a házak mélyére húzódtak. A függönyöket sokáig igazgatták, hogy kevesebb fény szűrődjön ki az utcákra. A mozdulatok lelassultak, habár mintha mindenkinek egyszerre több tennivalója támadt volna és sietősebb lett volna az útja, olyannyira, hogy azokkal is kevesebb szót váltottak, akikkel máskor szívesen álldogáltak, a férfiak az italbolt, az asszonyok a vegyesbolt előtt. Sokan más vidékeken lakó rokonaikat keresték fel, miközben más vidékekről a faluba érkeztek távoli ismerősök. Amolyan népvándorlás, gondolta. Felvillant benne, ahogy áll a keszthelyi múzeumban és diákjainak a Badacsonytördemicen talált kettős kelta kőfejről, Kékkúton meg a késő római kori ókeresztény templom romjairól beszél. Most érzékelhetőbb volt az, amit ott minden évben minden osztálynak elmondott a légiók érkezéséről, az őslakók menekülésről, a meggyérült lakosság helyére betelepülőkről, a háborúk és a járványok pusztításairól, az erődítmények felépítéséről és lerombolásáról, az egymásra épülő temetkezési helyekről, a dúlásokról, a szabadításokról. (A római úton is végigvezette a kisiskolásokat Badacsonytomajig; elmagyarázta, hogy valamikor bizonyára

a keréknyomok is láthatóak voltak a kockaköveken, sőt mivel a szekerek és járművek kerekei közötti távolság meghatározott volt, amolyan sínpálya alakult ki, hogy a járművek biztonságosabban, súrlódás nélkül mozoghassanak a nyomokban.)

Jólesik – mint egy gyerekkori, azóta soha meg nem ismételt gyónás –, hogy most nemcsak átélhető az, ami tanítandó anyag volt a számára, de felbukkannak a tizenkét év előtti háború képei is. Látja magát, amint kíséri anyját, kosárban visznek élelmet (annak az „úrnak", akinek a felesége zsidó és bujkálniuk kell); látja a különböző öltözékű katonákat (a csendőr kakastollakat, a tiszti antantszíjakat, a zöld mesterlövészbojtokat, a nyilas karszalagokat, a vörös csillagos prémsapkákat, a történelem szívós folyamatosságában együtt a római sisakokat, kelta dárdákat, hun nyilakat, török kardokat, a keresztesek pallosait, a vasasok vértjeit); úgy érzi, hogy a falu legtöbb lakójában (akárcsak benne) berendeződött egy rejtett színtér. De ezen nemcsak a határon átszökött rokonok és ismerősök jelennek meg, ide szorultak az itthon maradottak ki nem mondott szavai is. A magánya összekapcsolódik egy általánosabb, sokak által átélt magánnyal, amiben együtt húzódnak meg a magántitkok és a köztitkok. Ezt a megkülönböztetést ő találta ki azon az estén, amikor egy asszony, akit még sohasem látott, a szomszédos Kisapátiból átkerékpározva egy levelet adott át, amit – állítólag – ő is egy még távolabbi ismerősétől kapott, együtt a neki szóló levéllel. Behúzta a függönyöket, forgatta a borítékot. Nem volt rajta címzés, így az írásból sem ismerhetett rá, hogy a két férfi közül melyik küldi.

Sokáig nem volt képes felszakítani a borítékot. Próbálta elképzelni, hogy mi lehet benne. Mindkét változatban elképzelte. Átérezte azt az érzést is, amelyet az váltott (volna) ki belőle, hogy miért nem a másik írt. A férjétől érkezett a levél. Egyelőre nem jön vissza. Ausztriában kapott munkát, tovább szeretne menni Kanadába. „Talán neked is jobb így, tudom, soha nem mondanád, hogy ne jöjjek haza, de talán segítek így nemcsak magamon, hanem rajtad is, hogy végre elnyerd a függetlenségedet." Tehát mindent tudott. Tudott? Sejtett? Résnyire nyílt az ajtó. Az anyja állt a sötét előszobában. Nem akarja megzavarni? Talán ő is tudott mindent? Nem szól, át sem lépi a küszöböt, csak éreztetni próbálja a jelenlétét. Mintha sokak jelenlétét érezné. A férje leveléből áradó szeretet mintha a másik férfi érzéseit is a közelébe hozta volna. Az anyja bejön, kendőt tesz a vállára (a saját horgolt sötétzöld gyapjúkendőjét), két hüvelykujjának érintését a hátán, tenyere simítását a vállán érzi. Arra gondol, mennyi minden fér az érintésbe, jó, hogy van (kell, kellene lenni minden lakásban valami ilyennek, mint amilyen) a kendő.

Délelőtt az iskolában tanít, délután az anyjával jár a szőlőjükbe (a nagyapja telepítette a Badacsony Gulácsra néző északi oldalán); régen nem kísérte ide az anyját, de most már nincs férfi a háznál, és elérkezik a tavaszi nyitás ideje. Elég gyorsan megtanulja (újra) a kapálás takarékos mozdulatait. Ugyanazon az úton mennek, amelyiken kislány korában. Elhaladnak az öreg temető előtt, virágot cserélnek a nagyszülők és az apja sírján. Együtt közelítik meg a horhost, amitől hajdan tiltották. Éjszaka azt álmodja, hogy áll az udvaron. Fölhúzza a vízzel teli vödröt. Tavasz van, nyár van, ősz van, tél. Azt álmodja, hogy valaki áll mögötte. Nem fordul meg. Bemegy a házba. A mögötte álló utánajön, behúzza az ajtót. Leül mellé a kerek asztalhoz. Nem mer felpillantani, hogy azonosítsa, ki érkezett meg. Mikor a hangját meghallja (bár érzi, hogy ez képtelenség, de) nem találja ismerősnek. Felkel az asztaltól, elindul a Fő utcán. Emberek állnak a kapukban. Látja az arcukon, hogy idegennek tekintik. A templomnál balra fordul, kiér a vasútállomáshoz. Leül egy padra. Szemben a Szentgyörgy-hegy, jól látható a Lengyel-kápolna. Azt álmodja, hogy nagyon sokáig vár a padon, de nem ér-

kezik vonat. Visszamegy ugyanazon az úton. Felhúz egy vödör vizet a kútból. Valaki áll mögötte. Valaki azt mondja, hogy már jó ideje vár rá. Jól hallja a számonkérő szavakat: hol jártál? Nem tudja megállapítani, hogy az anyja hangját hallja-e, a férje hangját, a saját hangját, vagy... Olyan érzése támad, hogy a kérdést nem is a háta mögött tették fel, hanem a házban, ahonnan ő az állomásra indult. Beszalad, a szoba üres.

Később nem tudja, hogy mikor álmodta ezt, azon az őszön, amikor még várta a férfit, vagy már akkor, amikor újra a lábdihegyi nyaralóban alszanak egymás mellett. Fölriad, keresi a sötétben csak sejthető szobasarkokat; szeretné azt érezni, hogy minden folytatódik, ugyanolyan, mint amikor legutóbb itt jártak, de mindent másnak lát. Elhúzódik az alvó férfi mellől. Próbál újra elaludni, szeretné, ha folytatódna az álma, otthonosabbnak érzi magát benne, mint az ébrenlétben. Látja a férfit, amint áll szemben az iskolával, megpillantja őt, de nem indul el feléje, nem int (később azt mondta, eldöntötte, hogy vár, amíg ő megy oda hozzá, s ha nem, akkor szó nélkül elmegy; de erre nem került sor, mert a kitóduló gyerekek között odalépett hozzá). Most, az ágyban érezve a lélegzetvételét, a gyengéd elhúzódása közben is a testét, látja, amint elindulnak.

Az ágyban a férfi tenyere a mellén. Ráteszi a tenyerét a férfi kézfejére (olyan összehangolódások érvényesülnek, amelyekben nemcsak egymással, de önmagukkal is szembesülnek, mintha olyan tükörbe pillantanának, amely a vonások földrajza mögött a test geológiáját is föltárja). Később a férfi kifejezéseket talál erre – miközben öröm tölti el őket, amiért nem az egymás fülébe suttogott szavak fejezik ki azt, ami történik, hanem az esemény találja ki az új megnevezéseket –, úgy érzi, mondja kint a kertben, valamelyik tavaszon vagy őszön, hogy a szeretkezésük, de még a szeretkezés elképzelése is olyan életinspiráció a számára, amely mint a kiterjesztett szárny, megtartja. Némi szégyennel és öniróniával motyog még valamit arról, hogy elnézést, amiért ilyen banális, szinte giccses, amit mond. Ő is elmosolyodik, mert valóban az, ám mégis segít kifejezni azt, amit hasonlóképpen érez. A férjével való együttléte szolidaritás volt, nem ilyen inspiráció, mondja, és nem várja, hogy a férfi a feleségét említve ugyanezt megismételje. Nem nehéz az együtt töltött órákhoz illeszteni hónapok, esztendők eseményeit. A férfi tudomást szerez arról, hogy a férje kivándorolt Kanadába, és meleg hangú levelekben számol be arról, hogy egy kereskedelmi ügynökség alkalmazottja, ő tudomást szerez arról, hogy a műegyetemista nemzetőrök röpcédulázó csoportjának tagjaként vették a férfit őrizetbe ötvenhét januárban, három hónapi internálás után kiengedték, de Budapestet még egy fél esztendeig nem hagyhatta el („ahogy tudtam, jöttem").

Enyhén lejtős út vezet a lábdihegyi állomásig. Átmennek az országúton, elhagynak néhány faházat, a nádassal borított vízpartra érnek. Megint azt képzelik, hogy ellátnak a túlsó parton Szárszóig. A messzeségben minden kékes ködben, a nap a hátuk mögül világítja meg a hullámokat. Felsejlenek a bazalt élei, de nem mint látható kiszögellések, hanem a víztükörben elmosódó tenyészet részeiként, együtt a lombok, a parti sziklák tükörképével, a moszatokkal, körözve és alászállva röpködnek a sirályok. Akkor gondol csak rá, hogy újabb felfedeznivalókat pillantson meg a férfi arcán, amikor azt hallja, hogy esztendők alatt az ő arca olyan lett, mintha a bazaltot formálták volna hozzá a vonásaihoz, de tudod, nevet a férfi attól az örömtől, hogy megtalálta a hiteles szavakat, olyan törékenyek azért a vonásaid, mintha úgy pattintotta volna a hegy istene, ahogy az ősember a szerszámait, vagyis hogy nem változott volna semmit a hajdani kislányarca, csak olyan lett, mintha a hegy valamelyik kiugró sziklájában mintázták volna meg, „ott látlak már messziről és irigykedek azokra, akik itt élnek és állandóan láthatnak". Nem mondja, hogy na ebből elég, csak úgy nevet fel, mintha ezt mondaná; szemügyre veszi a férfit, úgy érzi, mindig ilyen volt, amilyennek most látja

(a haja negyvenévesen teljesen ezüst színű, mintha sohasem lett volna szőke, a szeme ugyanolyan kék, mint mikor tizennyolc éves korában az anyja temetésén először megpillantotta a nővére mellett). Változatlan és folyamatos benne az együttlétük, magába foglalja az együtt nem létüket is, mindenre kiterjed; akkor is érzi, amikor évek múltán áll az anyja temetésére érkező unokatestvérei között a korkováni temetőben, lépked a temetés után a faluba vezető úton. A kék turistajelzés mentén haladnak, a kerekes kútnál jobbra fordulnak, egy pillantást vet a szőlőjükre, most már egyedül járhat kapálni (gondolja), mint a szomszédos szőlőkbe járó öregedő özvegyasszonyok, habár az iskolából a nagyobb gyerekek talán segítenek majd.

A következő tavaszon egy hajnalon arra ébred, hogy megfeledkezett valamiről. Nem tudja, miről. Délután felvillan benne, hogy álmában a lábdihegyi házban járt, végigment a hideg, elfüggönyözött szobákon, szellőztetett, a teraszról lesöpörte a lucskos levélhalmazt, a párkányokról letörülgette a port, a konyhakredencben összerakta az edényeket. Délután két nyolcadikos lánnyal kerékpárra ül, átmennek a házhoz. Az ajtók szélesre tárva, a huzat mozgatja a piros mintás szádafüggönyöket. Kilép a verandára egy asszony.

Szeretett volna megfordulni és (nem futni, azt aztán nem, de mégis a léptei nyugalmát azért – így érezte: a méltóságát – megőrizve) elmenni. Kétsége nem volt afelől, hogy ki lép ki a verandára. Nem az arcot találta ismerősnek. Mintha egy régi fényképet látott volna. Mégsem kellett volna csak így idejönni (a két lány a kerékpárokat tartotta lent a kerítésnél), mintha a saját házad volna, a saját kerted (belesajdult, hogy: valóban úgy érezte, mintha legalábbis az a néhány négyzetméter a belső szobában meg az almafák alatt a sajátja lett volna). Nem tudott mozdulni, miközben szerette volna elkerülni azt, aminek elébenézett. Csakhogy más következett be, mint amire számított, ugyanis az asszony, aki lefelé lépkedett a lépcsőn, megállt, s végighordozva rajta a pillantását, halkan azt mondta: hát kedvesem, maga sem az a kislány már, aki olyan ijedten bámult rám Szárszón.

Az, hogy a tizenkét éves kislányra emlékezett (vagyis, hogy azokat a pillanatokat – a fehér öltönyös férfival és az ajtóban megjelenő anyjával – ugyanúgy megőrizte), ha meg is lepte, nem volt megfejthetetlen, de hogy a hajdani kislányt rögtön azonosítsa azzal az öregedő asszonnyal, aki ott áll előtte, erre, gondolta, csak úgy lehetett képes, hogy tudott az ittlétéről. Így hát együtt lépték át a határt, amely az egyik ember életét a másik elől elfedi, s ez mindkettőjük számára azt jelentette, hogy jobb szavak nélkül érkezni oda, ahová máris eljutottak. Léptek néhányat, de mindketten megtorpantak (lám, milyen szorosan összekapcsolódhat két ember – futott végig benne –, anélkül, hogy akár beszélnének egymással); ezzel az asszonnyal összekapcsolja őt valami közösnek az ismerete, ami lehet akár egy emlék, egy érzés, s többé nincs szó arról, hogy örömteli-e vagy iszonyatos, mert a különbözőség elveszíti a jelentőségét a közös ismeret és élmény birtokában.

Nem lepte hát meg, hogy amikor elhelyezkedtek a verandán a karosszékekben, az asszony (a párja nővére) azt mondta, bizonyos volt benne, hogy ő mindent hallott azon a reggelen Szárszón abból, amit a szobákban elhangzott, azt is talán megérezte, hogy ő mit érez, amikor meglátja az anyját, és ezért mondta neki azt, hogy csókolom, ne tessék azért olyan szomorúnak lenni.

Azt felelte, jól emlékszik rá is, az anyjára is, arra a fehér öltönyös férfira is, de arra nem, hogy ő ezt mondta volna, sőt mintha éppen az asszony mondott volna neki valami hasonlót. Nahát, erre a mondatra egészen másképp emlékszünk, hajolt oda hozzá az asszony. Az átható pillantásából (fürkészte az arcát, nem úgy, mint egy elő-

ször látott tájat, hanem mintha egy ismert képet próbált volna kiegészíteni újabb részletekkel) úgy gondolta, hogy – az öccsétől persze – sok mindent tud róla, ezért jogosultságot érzett arra, hogy ő is érdeklődjön, s habár tudta, hogy a fehér öltönyös férfi, akivel a verandán látta csókolódzni, már nem él, de azért megkérdezte, mi történt vele tulajdonképpen. Ó – s az asszony arcáról nem tűnt el a mosoly, amitől most már mintha nem is az arca lett volna, hanem egy nagyon jól elkészített, szelíd mosolyt mintázó maszk –, ő még a háborúban meghalt Voronyezsnél. Rondán és mindenkitől elhagyatva elvérzett. Most mondja, oda kellett neki menni a haza határait megvédeni. Akkor láttam utoljára, amikor maga. S mint akik ezzel minden fontosat tisztáztak (és lényegtelen lett volna mindaz, amit nem tudtak egymásról, ahhoz viszonyítva, amit a néhány perces együttlétben megérezni véltek), nem is tartották fontosnak a további érdeklődést.

Felhívta a két lányt a kapuból, hátrament a pincebejáróhoz, szerszámokat hozott ki, hozzáláttak a novemberi avar összegereblyézéséhez. Az asszony köszönte, azt mondta, maga is azért jött le, hogy egy kis rendet teremtsen, az öccse kérte meg rá. Az idejét nem tudja, mikor járt itt, mióta a szárszói nyaralót, az anyja örökségét államosították, nem utazik sehová, azt hitte, ez a régi ház sokkal rosszabb állapotban van, habár úgy látja, a falak repedtek, a tető beázik és a padló is korhad, de a nyárra talán érdemes egy kicsit helyrepofozni.

Mikor már nagy halmokba gereblyézték a lucskos leveleket, az asszony megkérdezte, hogy nem várhattak volna-e ezzel a munkával tavaszig. Azt felelte, hogy amit lehet, azt jobb most elégetni, hullik még éppen elég, marad tavaszra is jócskán munka. Együtt kerestek gyufát, találtak régi nedves újságpapírt is. Alágyújtott. Figyelte a másik mozdulatait. Semmi nem emlékeztetett a hajdani fiatal hölgyre. (Úristen, minden eltűnik. Arra a mondatra is melyikünk emlékszik jól? Lehet, hogy semmi sem úgy történt, ahogy él bennem?) A köd egybemosta a víztükröt és a túlsó partot, mindenre rátelepedett. Ez az utolsó alkalom (gondolta), hogy tisztázzam... de mit? és kivel? Puha és szabad a megtisztított talaj, a fűcsomók is zölden megőrződve az avar alatt. Olyan volt a takarékos mozdulatokkal végzett munka, mint a védekezés, talán ezért fogott gereblyét a másik asszony is, nem dolgozik ügyetlenül. Magával vitte az együttlétük élményét, és remélte, hogy a másik asszony is.

A védekezés formája volt ez. Egy alkalommal (újra tavasz volt, a szőlőjébe ment ki, most már így kellett mondania, nem többes számban, mert nem a „szőlőjük" volt már, mióta az anyját is eltemette), nos, a Badacsony északi oldalán, ahonnan mint a tenyérből kinyúló öt ujj tárult fel a Tapolcai-medence, a Tóti-hegy, a Gulács, a Csobánc, távolabb a Haláp és a Szentgyörgy-hegy, meglátta a kis temető fölött az Artner-birtok mellett az egyik falubeli, nála jóval idősebb asszonyt. Ugyanazokkal a monoton mozdulatokkal végezte munkáját nyitástól takarásig, tavasszal, nyáron és ősszel, mintha ő maga is a természet változásaihoz tartozna hozzá, és abban a véget nem érő menetben haladna, amelyben érkezés, búcsú, nappal és éjszaka, minden, ami egymással ellentétben van, a folyamatosság részeként összekapcsolódik, nos, tehát meglátva az asszony mozdulatait, megrázó, édes, a félelmet és a megnyugvást egymásba olvasztó érzés járta át; vajon azok a gondolatok és az a tevékenység, amely a számára védekezést, a megőrzést jelenti, nem ugyanilyen monoton megnyilvánulásai-e már az érzékei működésének?; az is lehet, hogy az érzései, amelyek a párjához (ahogy a férfit, csak magában, a szót soha ki nem mondva nevezte) kapcsolják, ugyancsak monoton önvédelmi reflexek már, vagy ha még nem, de nem lesznek-e azzá rövidesen a számára is és a férfi számára is?; olyannyira, hogy az egymás testéből kicsiholt kéjhez is elő kell csalni majd a ko-

rábban egymás számára nyújtott élvezetet; az egy-két havonta megszervezett találkozásaik is feltartóztathatatlanul fölszívódnak a monotóniába, amely kísérte az életét, a lakása, az iskola, a korkováni szőlő és a lábdihegyi öreg villa négyszögében.

És ha így lesz (gondolta), vajon mégis nem a szerencséje az, hogy a napok és az évek egymásba mosódásában is ennyit megőriztek? Álmaiban egyre többször járt a lábdihegyi házban. Ilyenkor összegyűltek sokan, a férje is ott volt, a párja nővére is, a felesége is (akit sohasem látott), a két fia a kertben labdázott. Hosszú asztal mellett ültek a verandán, s amikor a tóra pillantott, nem volt képes megállapítani, hogy a nap sugaraitól látja-e a tükröt gyöngyfényűnek, vagy már régen hullik a hó, elborít mindent, a házat, a fákat, a tetőket, és a víz jégtükrén is a hó csillog.

A férfi a szobasarokban ült. Néha felállt, hasábfát rakott a kandallóba. Bort ittak. Kinyitották a zsalukat. Levetkőztették egymást (ahogy az évek múltak, mindketten egyre nagyobb figyelemmel gombolták a gombokat, húzkodták a cipzárakat, s ha valamelyikük ujjai elakadtak és küzdelemre kényszerültek, a férfinak gondja volt rá, hogy közben a mellbimbóit addig csókolgassa, amíg egy kapocs rejtélyét meg nem oldja, neki pedig gondja volt arra, hogy az egyik kezével a férfi lába közé nyúljon, miközben a másik az inge gombjaival viaskodott). Egyre elementárisabban szeretkezett, kizárva tudatából mindent, gátlás nélkül áradtak torkából a hangok (régebben szégyellte, a férfi nyakára tapasztotta a száját, vagy kispárnát szorított az arca elé), most nem bánta, ha akár az egész hegy megzendül; a férfi, habár mindig ugyanolyan önfegyelemmel fojtotta el a lihegését, mint korábban ő, most sem akarván őt magára hagyni, maga is egyre hallhatóbban felelt a felerősödő hangokra. A rövid szendergés után felöltözött, újra a karosszékbe ült, a megismerkedésük előtti eseményekről beszélt, mintha egymásba kapcsolódó történetük hiányait akarta volna kitölteni (a pécsi katonaiskolában mindig félt, érzelmes leveleket írt a szüleinek, tudod, így kezdődtek, „Bánat gyötör, és ez mindig így marad már..."). Olyannak látta közben az arcát, mint a szőke fiúét, akit megismert.

A férfi nevetett, mikor ezt megmondta, én nem emlékszem az arcodra, még a szemedre sem, csak a tekintetedre, mintha külön rendelkeztél volna a szemeddel és külön a pillantásoddal, mintha a mozdulataid sem a testedhez tartoztak volna. Ezen meg ő nevetett. Egyre többet beszéltek a férfi családjáról („elég nehéz lesz az egyetemi felvétel", „talán el tudunk menni, ajánlanak egy olcsó szobát Dubrovnikban"). Semmi természetellenest nem érzett ebben, sőt úgy tekintette, hogy még szorosabban kapcsolódik mindahhoz, amiben eddig is részesnek tekintette magát. Ő az iskolai óráikról számolt be meg a férje leveleiről (évente írt Kanadából). Ittak a szomszéd pincéjéből vásárolt borból, újra levetkőztették egymást, újra szeretkeztek. A férfi azt mondta, tudod, végül is elfoghatott volna egy nyilas járőr, mint katonaszökevényt a falhoz állíthattak volna, vagy az oroszok, nem volt nálam semmiféle dokument, a kitelepítésnél meg egy fickó, aki puskatussal verte az embereket, ötvenhétben pedig voltak, akiket röpcédulázásért húztak fel, én sem csináltam többet. Összeszámolták, hogy a tágabb családjukban hányan haltak meg a háborúban vagy erőszakos halállal. „Tudod, rám semmi hatása nincs annak, hogy ki hogyan, a különbség mérlegelhetetlen." Azt felelte, hogy ő is így érzi, semmi különbség; igen, „hozzátartozik", mondta a férfi.

Már régen nem kellett este hétkor elbúcsúznia, de megmosdott, felöltözött, vállára vette a zöld kendőt, ami az anyjáé volt. Azt mondta, nem akar túl későn végigkerékpározni a római úton, novemberben nem égnek a lámpák, a tördemici italbolt előtt sok a részeg, beleköthetnek. És ha reggel mennél? Nem akarok a gyerekek szeme láttára bekarikázni az iskolába az ellenkező irányból. A szavakkal nem volt gondjuk,

mert habár sokkal kevesebbet tartalmaztak annál, amit jelentettek, de mintha testük lett volna, nemcsak megérinteni voltak képesek velük egymást, de közvetítésre került általuk az is, ami nem hangzott el. Az a néhány szó így mintha a találkozásaik háttérhangjaként szólt volna, nem is a találkozásaik, hanem az életük háttérhangjaként, évtizedeken át ugyanaz a néhány szó – „How are you?" „How are you?", vagy évtizedeken át minden reggel „Teát?" „Teát, két cukorral" –, nos, kölcsönös volt a megérzése annak is, hogy jobb, ha az éjszakáikat nem töltik együtt.

És miért? tette fel magának a kérdést a sötétben Nemesgulács felé kerékpározva, ráhajolva a kormányra, szélben lobogó kendőjével önmaga fantom alakjaként taposva a pedált. Egy pillanatra sem szabad, hogy a férfi úgy érezze, rá akarja magát erőltetni, meg akarja billenteni az egyensúlyt, amit együtt teremtettek és őriztek. A test szolidaritásához együttes életük határainak ki nem mondott közös kijelölése is hozzátartozott.

Másféle embernek tartanak, mint amilyennek magukat tartják (gondolta) a tanítótársaim, a szomszédok, még a lánykori barátnőim is. Nem mondják ugyan a szemembe. Más is vagyok. Évekkel előbb, mikor a vegyesboltban egy asszony az áruhiányra panaszkodott (valamiféle, a televízióban látott szappant keresett), a boltvezető őrá mutatva felnevetett: „Majd a Magduska elintézi, hogy hozzanak a faluba!"

Mintha a hirtelen támadt csend azt jelentette volna, persze, hogy elintézi, éppen elég magas helyen vannak kapcsolatai. Mihez? Ahhoz, hogy Palmolive szappan kerüljön a nemesgulácsi vegyesboltba? Ült a hokedlin a hideg konyhában. Látta maga előtt az ismerős asszonyokat (a fürdőszoba nélküli házaikban a lavór fölé hajolva mossák a szappanos vízbe lógó mellüket, fokhagymás kolbászt hoznak elő a kamrából, lehajtanak egy pohárral a törött rizlingből; látta, amint hasonló pulóverekbe öltöztetik reggel a kisfiúkat és szalagot kötnek a lánykák hajába, Trapper farmerra alkusznak Tapolcán a piacon, látta a férfiakat, amint disznóölésre készülnek, a lefulladó Trabantjukat szerelik, látta a tiszta szobákban a falra kerülő esküvői fényképeket, a kartotékjai fölé hajoló könyvtárosnőt, aki húsz éve van a faluban, negyvenöt éves, azt mondja, húsz év múlva is szeretne ugyanitt lenni, mikor már hetvenéves lesz, és elneveti magát a négydioptriás szemüvege mögé húzódva, amiért máris összekeveri az esztendőket; én is nemsokára összekeverem az éveket? gondolja, miközben látja a vasútállomáson várakozó rövid bundás férfiakat is, amint arról beszélnek, hogy a Borkombinát vezetőjének melyik miniszter lehet a barátja, ugyanis a Képes Újság riportere szerint kilenc háza van, ugyanannyi helyen van szőlője, látja az összekötözött lábú, levágásra előkészített csirkéket, a szomszéd kerítésénél parkoló szippantókocsit); bemegy a szobába. Előveszi a hetedikesek füzeteit, javítani kezdi a számtandolgozatokat. Az ablakkal szemben ül. Néha felpillant. Az asztali lámpa fényénél látja, hogy az ablakkal szemben éppen felpillant, tenyerével lecsap egy pillére, az ablakon túl a cseresznyefát nem látja a saját arca visszatükröződésétől, mintha bevillanna a férje alakja, a fekete hátterű, a tárgyakat, mozgásokat visszatükröző ablakban.

Ha eljön az ősz, mindig lesétálnak a római úton Badacsonyig. Kávét isznak a kikötőben. Állnak a mólón felhajtott gallérral. Nézik egymás derekát átölelve a vizet. Egyszer rájuk köszön egy magas, szakállas férfi, elegáns sportdzsekit visel. Kezet csókol neki, váltanak néhány szót az időjárásról, a két férfi megbeszéli valamilyen talajvizsgálati műszinterv határidő-módosítását. „Ez azt hitte, hogy a feleséged vagyok..." Amint kimondja, maga is meglepődik rajta, hogy nyers, számonkérő a hangja. Úgy tesznek, mintha máris elfelejtették volna, hogy mi hangzott el. Szeretné felfedezni magában a sértettséget, az elégedetlenséget legalább. Nem képes rá. Annyit érez csak, hogy ha

volt is benne egy pillanatig, már elmúlt. Megőrizhetetlen. Ez is?... Hideg szél fúj a mólón, mint máskor is ősszel. Úristen (gondolja), minden szakad, mállik... És nem tudja megállítani.

Ez az érzés akkor is vele van, amikor (a következő tavaszon) átkerékpározik Badacsonytomajba. Bemegy a bazalttemplomba. Látni szeretné a padot, ahol akkor ült, amikor (onnan felállva és kilépve) a fiú utána jött. Úgy érzi, hogy a vágy nevetségesen kislányos, de éppen ezt kívánja (hogy ne ő üljön ott a padban, hanem valaki, aki egykor ő volt).

Nem néz körül, nem érdekli, hogy kikkel találkozhat. Már leült a második sorban a jobb szélen, amikor eszébe jut, hogy talán mégsem itt, hanem egy vagy két sorral hátrább volt a hely. Ül lehunyt szemmel, bárki azt gondolhatná, imádkozik. Lassan emelve fel a fejét, érzi, hogy bármilyen erősen próbálja az egykori fiatalembert odaképzelni, ez is kudarcra van ítélve.

Előrement az oltárhoz. Egy turistacsoport tagjai fényképeztek. Villantak a vakuk. Németek voltak, szőke, kerek arcú, farmerdzsekis lányok, magas, kék szemű, sportszatyraikat lóbáló fiúk. Az apszis hátsó falát beborító festményről beszélgettek (ő is most látta először; elrajzolt, keskeny arcok, szokatlan lilák, palackzöldek, némi ezüst). A zsongásban mintha bemocskolódott volna a terve, amiért idejött (minden, minden, gondolta), az oltárhoz ment, hogy megszabadulhasson ettől az érzéstől. A turistacsoport tagjai a bejáratnál megálltak, újra villantak a vakuk, majd otthon előhívják a felvételeket, a lilák, a halványkékek és napsárgák között ott lesz az ő olívzöld kendője, és talán az ő arca sem üt majd el túlságosan a festményen látható köznapi arcoktól (abból a távolságból még műfénnyel sem lehet ilyen homályban túlságosan éles képet készíteni).

A paplak udvarán a tulipánfa (semmit sem változott). Szemben a patika. Jobbra a római út. Néhány lépés után látható az Egry József Kultúrház, lent a 71-es úton húznak az autók Badacsony felé. Arra gondol, jelentéktelen, semmilyen életet élt (így, múlt időben összegzi, mintha máris búcsúzna). Istenem, egy öregedő falusi tanítónő, tizenkettő egy tucat, ha a gyerekek nem segítenének, a tűzifát is maga apríthatná, nem találna benne semmi megalázót. Mire gondolt, amikor először vonatra szállt a keszthelyi pályaudvaron, és Balatonszárszóig utazott? Mit vártál? Mire jutottál? Megbékélés árad szét benne. Ilyen világos még sohasem volt a számára, hogy amit egyszer megismert, azt nem engedheti... Igen, talán meg tudta őrizni azokat az érzéseket, amelyek őt magát jelentették, és bármi történik most már vele, egyek lettek a sorsával. Sohasem volt bátorsága hozzá, hogy nyilvánvalóvá tegye maga előtt, milyen hangokat hallott azon az éjszakán, amelyet követő reggelen az anyja felfedezte az első menstruációja vércseppjeit a lepedőjén... holott... szeretkeztek a szülei. Az anyja lihegését és az apja szuszogását majd fél évszázadig nem merte hallani, de most minden hang eljut hozzá. Nem egészen tizenhárom évvel az előtt az éjszaka előtt ugyanott szeretkezhettek, fut át rajta, és megnyugvás tölti el, mert arra gondol, hogy abban a szobában hal majd meg, ahol megszületett, ahol (még nagyobb kapcsolatokat őrizve) talán megfogant.

Újra az édeskés novemberi füst illata, az avarégetés, újra a takarás, a kapák letisztogatása. A nagyobb fiúk segítettek, de a korai zöldborsót egyedül ültette, habár hozott ki a hegyre elsősöket is magával, s a legkedvesebbeknek megengedte, hogy leguggolva és hosszan bámulva a pálcika leszúrása után a talajban képződött lyukacskát, elhelyezzék benne a markukban szorított, korai termésű borsószemeket. Eljött újra a szüret ideje, eljött az újabb szüretek ideje, összefogtak az ismerősök, neki is mindig segítettek a szomszédok, még a tanítványai szülei is. Összeállíthatnék egy szótárt (gon-

dolta) azokból a szavakból, amelyekkel elmondható, hogy mivel telik egy napom, nem volna szükség sok szóra. Elnevette magát az iskolai folyosón, mert ott jutott az eszébe ez a „munkaszótár" arról, hogy újra csak kezében a javításra váró dolgozatfüzetekkel indult a tanári szobába. Azon nevetett, hogy hová írná azokat a szavakat, amelyeket a lábdihegyi nyaralóban suttogtak egymás fülébe (de miért így, múlt időben gondolja ezt el?; az érzés, hogy nem meri bevallani önmagának a szelíden véglegesülő múltidejűséget, az otthonában tört rá; úgy nevettem, gondolta szégyenkezve, mint valami habókos vénkisasszony, aki fel akarja hívni a figyelmet arra, hogy lám, vannak titkai).

Azon a napon nem ment be az iskolába. Előző délután jelenteni akarta az igazgatónak, hogy egy nap szabadságot kér, már belekezdett volna abba, amit kitalált indoknak, de az igazgató megsimította a karját, és azt mondta, természetesen, Magduska. Tehát mindent tudnak (gondolta, habár az, hogy valóban tudtak-e mindent, homályban maradt, és a homály nem is zavarta). Illett hozzá (így érezte), az életéhez, a temetéshez, ahhoz is, ahogy a halálhír eljutott hozzá. A postán említették. Nem volt ebben semmi meglepő, mert az idősebbek közül többen voltak, akik ismerték a férfi családját. Köztudott volt, hogy régi viszályok okán a família nem Tapolcán és nem is a fővárosban, hanem a korkováni temetőben temetkezett.

Ez is olyan természetesen rendeződött el, mint minden az egész életükben. Nem hallott a halál okáról. Később látta csak, hogy a Magyar Nemzet és a Népszabadság halálozási rovatában megjelent a hír (mint valami megfontolt végrendelkezés az utolsó üzenetről).

Fekete ruhát vett fel, fekete kendőt kötött, de a vállára az olívzöldet terítette. Gyalog indult el. Elhagyta a Tördemicre vezető kanyart. A kőfeszületnél keresztet vetett. Máskor soha nem vetett út menti feszület előtt keresztet, azonban hozzátartozónak érezte a mozdulatot az útjához.

Feltűnt, hogy sokan érkeznek. Badacsonytomaj felől a Hármashegyen át, Badacsonytördemicről is jöttek ismerősök. A hegytetőről levezető turistaúton is felbukkantak néhányan a roskadozó százéves viskók lakói közül. Embergyűrűben haladt a mindig sáros szakaszon, az egykori hegyi iskola romos épülete előtt (néhány évig a férje is tanított ott, de az ötvenes évek közepén bezárták az iskolát, mert a hegyben már nem volt elég iskolás korú gyerek).

Négy gépkocsi érkezett, két Lada, egy Fiat és egy Opel. Megállsz valamelyik akácfánál, megállsz, és nem mész a sírhoz (parancsolt magára), de tovább ment. Mintha egy férfi, kézen fogva egy kisfiút, már az ösvényen csatlakozott volna hozzá. A fiú érdeklődve figyelte, és a hirtelen támadt tumultusban nem engedve el a férfit, a másik kezével az ő karjába kapaszkodott. Jó volt, hogy mintha nem egymagában érkezett volna, így együtt haladtak tovább.

A régi haranglábnál valaki húzni kezdte a kötelet. Az iskola majdnem teljesen romos kisszobájából kihozták a koporsót. Csúszkálva vitte négy férfi, akiket a borgazdaság pincészetéből ismert. A tekintetével az özvegyet kereste. Mindenkit különkülön szemügyre vett azok közül, akik a sírnál álltak (ehhez előbbre kellett nyomulnia, ekkor elveszítette a kisfiú kezét). Ketten maradtak, akik közül az egyiket az özvegynek gondolhatta. Mindkét asszony fekete kalapban, könnyű fekete kabátban volt. Az egyiknek kicsi volt az arca, zsömleszerű, de ránctalan, sápadt, erőt érzett benne, békét és harmóniát. A másik arcát eltakarta a kalap karimája. Akkor ismerte fel, amikor tett egy lépést és szembefordult. A nővér volt, de mintha nem is őt, hanem az anyját látta volna, amint hajdan megjelent a szárszói ház verandáján. Még a kezét is

úgy emelte fel, talán, hogy takarja a felhők közül néhány pillanatra kibukkanó nap fényét, még az ujjai is ugyanúgy kalimpáltak (mint a hátára fordult bogár lábai); mintha az anyja hajdani búcsúzó mosolya is ott bujkált volna a ráncai között; megállapíthatatlan volt, hogy a halottól búcsúzik (akinek koporsójával a paptól kísérve a koporsóvivők a sírgödörhöz értek), netán (miként hajdan az anyja) magától az élettől, vagy megpillantva őt az emberek között, tőle.

Akár így, akár másképpen (hogyan is tudhatnám, gondolta), minden összeillett. Mintha a nővér tekintetén kívül nem is látott volna más tekintetet (ugyanúgy összekapcsolódott a pillantásuk, mint régen. Újra azt érezte, hogy amit kölcsönösen megőriztek, velük maradt, és ennek a tudata megnyugvással töltötte el. Nézte az egyforma hátakat, az egyforma vállakat, a sárban egyforma cipőket, a gumicsizmákat, a szerény koszorúkat, az őszirózsacsokrokat, a földbe szúrt fakeresztet.

A nővér – bizonyos volt benne – őt figyelte, aztán kissé elfordítva fejét, mintha szemügyre vett volna valamit mögötte. Követte a pillantását. A férfi és a kisfiú, (akikhez az ösvényen olyan közel sodródott, hogy bárki hármukat egymáshoz tartozónak tekinthette volna) álltak ott. A férfi felemelte a gyereket, magához ölelve tartotta. Talán, hogy jobban lásson? Mi lehet itt látnivaló egy kisfiú számára? A férfi kissé elvonta az arcát a gyerek hozzásimuló arcától, de csak azért, hogy megcsókolhassa a fejét, a fiú pedig azzal viszonozta a csókot, hogy arcát újra a férfi arcához szorította. Ezt figyelte a nővér. Mintha talán a mozdulataikat is hozzátartozónak érezte volna az ő összekapcsolódó pillantásukhoz. Ismeretlen volt a férfi is, a gyerek is. Mégis mintha a jelenlétük részessé tette volna őket abban, amit a kettőjüket eltöltötte.

A pap már elmondta a Miatyánkot. Szétoszlott a gyülekezet. Az ismerős férfiak megemelték előtte a kalapjukat. Az asszonyok is biccentettek. Nem merte megérteni, mi történik. Az özvegyet a fiai az Opelhez vezették, egy divatos ballonkabátot viselő férfi, aki a tervező intézetbeli munkatársak nevében búcsúzott, harmadmagával beült a Fiatba. A nővér odalépett hozzá és megcsókolta. A szája száraz volt, a ráncos, pergamenbőrű arca a hideg ellenére is forró. Nem akart senkihez sem csatlakozni. A családi présház, ahová az anyja halála óta egyedül járt, háromszáz méterre volt a domboldalon. Meglátta két nyolcadikos tanítványát, egy fiút meg egy lányt. Van egy kis munkám még a háznál... Segítenétek?

Elindultak a hegyoldalon. Két másik kisdiák is velük tart, az egyik lánynak az anyja is. Látja, hogy a férfi és a kisfiú – akik a közelébe sodródtak – csatlakozik. A szél a Szigligeti-öböl felől fúj, ahonnan az esőfelhők érkeznek. A hegy eltakarja a lenyugvó napot. A fény mintha torlaszt próbálna kétoldalról megkerülni, rátapad a bazaltsziklákra, továbbcsúszik rajtuk, áttetsző ragyogással tölti meg az alsó rétegeket, miközben a fekete felhők érkeznek átkelve a tavon. Megfér egymással a közeledő vihar és a vakító napnyugta nyugalma. Összegereblyézik az udvaron a lucskos leveleket, vasvillával kupacokba hordják, alágyújtanak.

Kinyitja a nyári konyhát, kenyeret, szalonnát vág. Az ismeretlen gyerek együtt eszik a többiekkel. Az ismeretlen férfi a diófánál áll, a Tapolcai-medencét nézi. A Szentgyörgy-hegy felől néhány pillanatra felizzó fény mindent beborít. Az éles színekben mintha csak álmodná a jelenlétét. A többiek (az ismeretlen páros is) már régen eltűntek. Minden a fákat, házakat, mozgásokat sejtésszerűen megvilágító fényben tartósodik, az érzés is, hogy amit megismert, őriz, ahhoz ragaszkodnia kell, nem engedheti veszni hagyni, bármilyen rétegeket is húz a sorsára az idő, bármilyen leépülés is veszi kezdetét.

JOSZIF BRODSZKIJ

Teázás

„Petrovról álmodtam ma éjszaka.
Úgy állt az párnám mellett, mintha élne.
S szólnék már: hogy szolgál az egészsége?
De rájöttem, e kérdés ostoba."

Felsóhajtott s gyors pillantást vetett
egy rézmetszetre barna fakeretben,
amelyen egy szalmakalapos ember
komoran lépkedő ökröt vezet.

Petrov a nővérének férje volt,
de sógornőjét szerette; s bevallva
ezt épp, elnyelte őt a Dnyeszter habja
tavalyelőtt, a nyaralásakor.

Ökör. Rizsföld. Eke. A menny felül.
S a barázda alatt úgy szórva széjjel,
mint magok: „Ivanova emlékére"
s a „...tól" egész kivehetetlenül.

Teám kiittam. Menni készülök.
Szembogarában pontként fénylik a
csillag – s értése annak, néki ma
mi mindent adna, feltámasztva őt.

Lekísér engem az udvarra még,
és a matematikailag messze
égő csillagra emeli szemét,
epedve, ám mégis felfegyverezve.

1970.

Háború Cipruson

Golyók képében röppen a halál
magnóliacsalitból, párosával.
A robbanás, akár egy szélcibált,
ideiglenes koronájú pálma.

Üres villa. Repedt homlokzaton
dombormű: antik hősök kéziharca.
Tengerben lángol az új Phaetón,
jóval kisebb dörgéssel lezuhanva.

S a fehérre hevített homokon
reklámplakátok pózában hevernek,
minthogyha csak napoznának, a testek:
nem mozdulón, túl minden alkonyon.

1974. július 21.

Mióta taposok

Mióta taposok, cipősarkam mutatja.
S le sem söpörhetem halánték-pókhálómat.
Azért oly kellemes a kakas hangja,
mert ma se más, mint tegnap.
De sötét gondolatod értelemmel nem rögzítheted,
mint homlokodba hulló fürtödet.
És már nem álmodod, hogy legyen kevesebb,
ritkábban támadjon, s ne szórjon szemetet
idődre. Nyomorúságos lakónegyed
szúrja szemed, hogy majd, sorát követvén,
az itt lakót arcáról megjegyezd,
s ne fordítva, ahogy szeretné.
És a szobában sámánként forogva, mint
gombolyagot, úgy tekerem magam
köré a semmit, hogy a lelkem tudjon valamit
abból, mit Isten tud csak biztosan.

BAKA ISTVÁN fordításai

DORIN TUDORAN

Nyíl
(Sageata)

Mindig az a nyíl, múlhatatlan agyvelővel, s az áldozatok előtt zokogva. És a rugó, amely útjára bocsátotta, most egy falon lóg, mint az emlékezés foszlánya. Kihajolnak belőle a szelíd rozsdagombák.

A higany megjelenése eltünteti a vizet. Egy nyom sem marad, ami emlékeztetne bármire. „Ti vagytok most soron" – mondták nekünk, és ifjú karjaink tonnákat cipeltek, a távolban hajók, a visszaútról álmodtak.

Mindig az a nyíl, a tanult repülési pályán, mindig a világ törvényei alól szabadulni vágyó tiszta havak, és ott a hatalmas űr, mint madarak röptétől áthasogatott burok.

Ringatóznak a hullámok ütemére a fényszórók, ringatóznak a régmúlt történések kikötőiben, s a víztarajok gyakorta megemelik a kétségbeesés csillanó lándzsáit.

A tomboló nyár alabástrom patái maguk alá gyűrtek minden évszakot, nincs is értelme az évszakoknak ebben a tartományban. Néha visszhangot hallani a hegygerincről, s mintha szánkók tűnnének át tükrökön csúszva.

„Üvöltsetek, ha a történéseknek már nem lehettek szereplői! De az éjszaka hitelét ne rontsátok le közhelyekkel! Megrostált végszavaitok csak az égi magasságban született esőknek adjátok át! Csak akkor szóródjatok szét, amikor a tenger sója a sziklafalra fölépíti a tökéletes hiábavalóság monumentumait!"

Az ostrom
(Asediul)

A költő halántékánál, akár egy határozott, de vékony kapunál, a dolgok lelkei úgy kopogtatnak, mint az ádáz bosszúállók. Éjjel és nappal, kint és bent ugyanaz a makacs dörömbölés. Egyszer az ostrom higanyesőként jön, máskor meg mintha a tenger csapkolódását is vaskesztyű szorítaná.

Az évszakok itt egyforma fényben születnek és tűnnek a semmibe. Semmi se tagolja őket, semmi se különbözteti meg arcukat; eltűnésük olyan, mint mikor egyik folyó átömlik a másikba. Ez alatt az idő alatt minden szörnyűség, minden fejlevétel megtörténhet; de az öngyilkossággal fölérő remény is itt van –: hasonlatos a tél közepén virágzó magnóliához.

A költő halántékánál a levegő oly vékonyan és hidegen emelkedik egyre följebb, mint egy borotvapenge, s ott a magasban a dolgok flottái úsznak az örökre elveszett idő vizében. A költő halántékánál a determinált tér konok törvényei tombolnak.

NAGY GÁSPÁR fordításai

Dorin Tudoran 1945-ben született Temesváron. Bukarestben szerzett bölcsész diplomát. Versek mellett esszéket és kritikákat írt. A nyolcvanas évek közepén az USÁ-ba emigrált és kitűnő folyóiratot szerkesztett.

DAN VERONA

Porból születik a költő
(Din pulbere poetul se va ridica)

Nem hiszünk már a Költőben, nem bízunk már
talányos párlataiban. Megszoktuk a híd alatt
háló költőt, aki alkoholkatedrálisokban alussza
zavaros álmait. Megszoktuk nagyon a sírkőként bolyongó
garabonciást. Halálát és fura életét
tudjuk már betéve s elvárjuk Tőle, hogy
levegőt egyen és patkányokkal ossza meg fekhelyét.
És bordái között ott virágozzon, akár egy liliom,
a gyors halál.

Az örökkévalóság ígérete.

Megtanultuk, hogy az a költő, aki
frappáns véget ér –
másként bizalmatlanul közeledünk művéhez,
kell egy fix, igazolható látványos tragédia a hiteléhez.
Legalább egy nyakba akasztott kötél,
egy fejbe fúródó golyó,
legalább a téboly és garantált őrület gyertyáit
képzelhessük szemébe.

Hogy vérünk megtisztulhasson az iszaptól

és sóhajtsanak éjszakánként az internátus csöndjében
a gimnazista lányok, akik paplanjuk alatt
verseket silabizálnak.

Nem elfogadható az az állítás, hogy a költő
bizony kenyeret eszik, vagy legalábbis kenyeret szeretne enni.

Mit jelent nekünk egy költő élete?
Egy csillag sorsát a határtalan égen, vagy annyit csak, mint
egy elszálló tollpihe... ?

Dan Verona 1947-ben született Bákó megyében; Bukarestben tanult. Ezek a versek korai korszakából valók.

Mi nem eszünk levegőt.
Mi nem vagyunk költők.
Nem alszunk patkányokkal.
Mi nem vagyunk költők.
Miénk a boldog szerelem.
Nem vagyunk költők.

Így szoktuk meg: csak a halála
után keressük a költő életét.
A szerelem is hagyott neki egy
üres, királyi trónt.
És talán megbocsátjuk neki azt az eretnekséget,
hogy sóvárgott a mi nyugodt életformánkra.
És majd arannyal fogjuk mérni szavait. Ez is
így illendő halála után. Sőt énekelni fogjuk:
a mindennapi kenyerünk lesz szó szerint is.
A semmi porából támad föl a költő.
Azért, hogy lelki békénket, nyugalmunkat
megőrizhessük.

Megbocsát nekünk. Megérti: szükségünk van a Mítoszokra.

A költő vacsorája
(Cina poetului)

őrizzük meg a hegy ismeretlen
részébe vetett hitünket

Amikor a magasságokban kezdődik a líra mormolása,
akkor a káosz mindig
olajfaformát ölt.
A kristálytiszta vizek kapukat
emelnek a hattyúk után,
s aranyló szőlő hűsíti
a nyughatatlanok ajkát.
Valaki úgy beszél
egy vitorlásról,
mint egy gyönyörű szűzről,
kinek szantálfából virágzik a keble.
A lepkék hátukon repítik az aranyló
ajtókat, ablakkereteket, ahol valaha is átlibegtek.

A fülemilék gyönyörű éneke
a bölcsek csontjait is megmozgatja.
Az őslíra hasonlatos egy köröző
óriási lepkéhez, mely az éjszakában
minden fényt magába sűrít. Íme, a többi
pisla fény csak olyan, mint elvesző fiaink
utolsó fáklyalobbanása.
A rózsák pedig egyre csak őrlődnek
a szelek labirintusában. A meder is újabb
medret keres magának, s az ember újra keresi
saját emberségét, hogy könnyű lehessen
a szíve, mint a boldog menyasszonyoknak.

Az őslíra fölszippantja a világot.
Dicsértessék hát védelmezője életnek,
halálnak.

Valahogy így kezdődik mindig a költő vacsorája.

NAGY GÁSPÁR fordításai

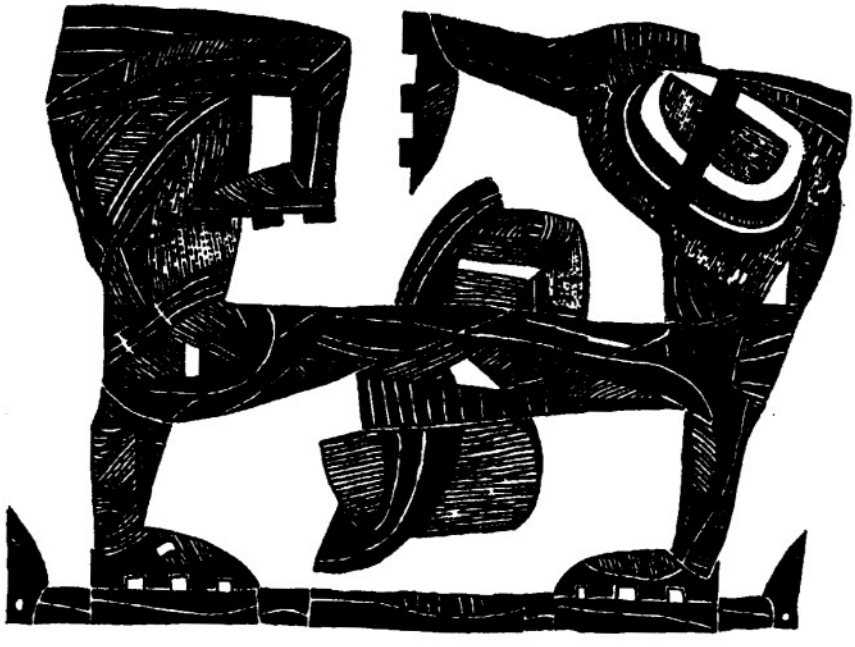

JÁNOSHÁZY GYÖRGY

Ajtómon csak postás kopog

Engem régóta nem keresnek
sem cimborák, sem gyilkosok;
pap sem ír krétával keresztet
ajtómra; csak postás kopog

be rajta unottan havonta:
elhozza nyavalyás, sovány
nyugdíjamat meg pár goromba
számlát, és néhanap néhány

reszketeg sort holdbéli, távol
múltból; barátok, elfelejtett,
szárnyuk vesztett, szomorú lelkek

gondolnak rám a másvilágról,
s emlékek közt matatva, lassan
elmerülök egy volt tavaszban.

Múlt időben

Gyakran – lassacskán észre sem veszem –
már múlt időben gondolok magamra;
mint limlomot, úgy nézem néha lanyha
közönnyel érdes, göcsörtös kezem;

idegen tőlem kínom és bajom,
mely testem-lelkem évekig gyötörte;
úgy bámulok a megvakult tükörbe,
mint hervadt képre egy leprás falon.

Meg sem hallom, ha síri alkonyokban
csatangolok, hogy térdem nyögve roppan,
zörögnek bennem idegek, vesék.

Úgy olvasok egy-egy rég elfelejtett
süldő lánykához szóló, gyatra verset,
mint ékírásos ókori mesét.

Esőznek a napok

Esőznek már az őszi levelek:
alig-alig érinti bágyatag
gesztussal szél a lankadt ágakat,
s a száraz lomb zörögve lepereg.

Esőznek a napok, az évszakok,
mint füzérből kihulló gyöngyszemek;
nem kell gyökérszakító förgeteg,
hogy elperegjen fösvényen szabott

kis életünk: szellőcske is elég
lerázni végső, gyönge levelét,
úgy marad, mint reves, csupasz bitó,

lombdísze már csak rothadó avar,
melyet szemérmes ingként eltakar
fehérségével az újévi hó.

BEKE GYÖRGY

Érdemes-e szociográfiát írni?

LEVÉL CSEKE PÉTERHEZ

Azon tűnődöm most, kedves Péter, hogy hány pályatársadat, időben előtted járókat köszöntöttél eddig ötvenedik, hatvanadik születésük napján? Ugyanúgy számon tartottad ezeket az évfordulókat, mint riporthőseid életének eseményeit, egyének és közösségek sűrű drámáit, ritka örömeit. Költő nem lesz, hanem születik. De szociográfus sem terem pusztán eszmei és műhelybeli tenyészeteken. Több kell mind a kettőhöz, mint a hivalkodás szándéka vagy éppen görcsös, hideg tudás. Igenis: elhivatottság kell, még ha némelyek ostoba gőggel éppen az értelem nevében száműznék az írás birodalmából az érzelmi beleélést, azonosulást, sorsvállalást. Ezt a többletet édesapád fogalmazta volt meg, a maga paraszti bölcsességével és közösségigénylő hitével: a riporternek minden faluban legyen egy háza, otthona, ahol mindig szívesen látják, és családtagként odavárják.

Ezek a vendéglátók számon tartják azt is, hogy most Te lettél ötvenesztendős. S ha folyóirataink ban ma már nem is szokásos ez, ők nem csupán felköszöntenek, jó szóval, még inkább emlékezéssel, hanem üzennek is Neked, kellő türelmetlenséggel: rég nem járt nálunk Cseke Péter, mi történt vele, hová tűnt el? Egyáltalán nem tűntél el – az író jelenléte maga az írás –, de szociográfiai írásaidat joggal igénylik ezután is. Mivel pedig nálad az írás cselekvés, újabb serkentések várnak rád, ahogy művelődési heteket indítottál el a szülőföldeden, a Homoród mentében, képtárat alapoztál a távoli-közeli Nagyzerinden. Egyiket sem egymagadban, ezekre egyetlen ember sem lenne képes, de nélküled nem ért volna be a közös cselekvés. A te részvételed nemcsak buzdítás volt, élő szóval, felelősségvállalással, de akár néma szorongással, ha őszinte magyar kezdeményezéseidet, amelyek egyben a kölcsönös jobb megismerést is szolgálták, a román nacionalizmus magyar zsoldosai azonnal tetemrehívásra, kirekesztésre torzították. Írásaid mindegyikében ott a buzdító erő, még ha célod a puszta tényközlés is, mivelhogy sugárzik belőled a közvetlenség, megértés, vállalás, amit karizmának is szoktunk nevezni.

Ezt azonban aligha vállalhatják, nem is érthetik meg azok, akik nem érzik át, hogy a tollat csak kölcsönbe kapta minden igaz költő, író a történelem során mostanáig, és ez a kölcsönzés nem szűnik meg azzal, ha némelyik adós egyszerűen megtagadja a fizetést, vagy éppen hamis pénzzel akar törleszteni. Hamisságon nem újítást, formai bravúrt értünk, se te, se én, hanem légi „észtornászok" öncélú mutatványait, olyan elképzelt magasságokban, hová nem ér el a tekintet, mert nem is nagyon éri meg az erőfeszítést, amellyel talán fel lehetne bámulni oda; különben – azt hiszem – akkor sem hozna izgalomba senkit, hiszen a kifeszített kötél alatt ott a védőháló, és ezt a felfelé tekintők éppen úgy tudják, mint az önjelölt „észtornász" zsenik.

Alattad, Péter, műfajod, vállalt sorsod alatt soha nem feszült életmentő háló. A valóság mostohábban bánik a maga híveivel. Legfennebb a szerencse oltalmazott,

meg a legnagyobb egyensúlyozó játékos, maga a sors. Nem önzetlenül tette: fizetséget vár el érte. További könyveket, gondolatokat és felismeréseket. Mivel a riport, az írói szociográfia soha nem megy ki „a divatból", mindig is élt, néha más néven bujkálva, mióta jó Plinius mester feljegyezte a Vezúv kitörését.

Legfennebb kiöregedünk belőle, és a csodát már az újabbaktól várjuk. Várakozó lettem magam is, idő és tér kényszerű fogásában.

Te, Péter, most *ez újakat* neveled, indítod el a pályán, egyetemi szinten. E munkásságodért méltán nyerted el az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület Kacsó Sándor-díját. Laudációjában Kántor Lajos kiemelte érdemeid közül: „Ahhoz ugyanis, hogy a kolozsvári Babes-Bolyai Egyetemen van hivatalos újságíróképzés, mégpedig négyéves önálló szakon, magyar nyelven is, Cseke Péter kitartása, ügyszeretete nagymértékben hozzájárult."

Istennek hála, mester lettél ötvenéves korodra, Péter, a szakmában, a műfajban, a tanításban. Gondolj a festőiskolákra; jó mesterek nemcsak javítgatták tanítványaik munkáit, állandó versenyben is álltak velük. Tőled soha nem volt idegen a nemes versengés, pályatársakkal, elődökkel és utódokkal, jókkal és gonoszokkal. A diktatúra idején bátorságban, leleményben kellett versenyezni. Napi újrakezdéseidből olyan válogatott kötet állt össze, mint Hazatérő szavak című könyved a Püski Kiadónál. Elegendő-e hát ezután, ha csak a tanítványaid írják tovább a közös, nagy művet, az erdélyi magyar sorsot? Elveheti-e a kedved, és jó társaid kedvét az, hogy az irigység, szakmai elfogultság, nemtelen versengés türelmetlensége, a másság jogaira hivatkozó másság-utálat megint kiátkozná – most más érvekkel és más indulatból, de a régi pusztítást idézve fel – a „röghöz kötődő" élet vállalását, ami egyet jelent annak bemutatásával? És ami egyedül emelhet igazán, egyetemlegesen a rög fölé, Balázs Ferenc rögje alól.

Érdemes-e hát továbbra is szociográfiát írni, Péter?

Olyan kérdés ez, mint a hozzá társuló, amit a könnyed lebegés – már csak puszta létével is – akarva-akaratlanul feltesz: érdemes-e magyarnak lenni?

20 éve halt meg Németh László

FÜZI LÁSZLÓ

Németh Lászlóról és utóéletéről – 1995-ben

Húsz éve, 1975. március 3-án halt meg Németh László, az Ady utáni magyar irodalom egyik legnagyobb formátumú alakja. Zárt, kiteljesített, s a motívumokat tekintve is rendkívül erős belső kohézióval bíró életművet hagyott maga után – olyan életművet, amelyben szinte minden írásnak önmagában is, majdhogynem kiszámíthatóan megvan a maga helye, szerepe, feladata. Életművén azonban nemcsak a zártság, a tudatos építkezés érződik, hanem az is, hogy a huszadik század középső harmadának kelet-európai, kelet-közép-európai történései, viharai, sokszor önmaguk ellentétébe csapó ellentmondásai igencsak rajta hagyták a maguk nyomait. Sajátos jelenség ez, legalábbis annyiban, hogy sok vonatkozásban jellegzetesen tizenkilencedik századi megalapozottságú gondolkodással a huszadik század teremtette antinómiák között járta be a maga útját. Ebben, s csak ebben a vonatkozásban elmondhatjuk, hogy a pálya ívén, a Németh által bejárt út nagyságán érződik mindaz, ami életében, azt megelőzően, s talán elmondhatjuk, még halála után is Magyarországon történt. De hát tudunk-e mondani bárkit is, akár a legnagyobbak közül, onnét, ahova Németh is tartozik, aki a művét, azt, ami a nevét megőrzi az időben, nem az uralkodó korszellem, nem a rövid és hosszú távon érvényesülő tendenciák *ellenére*, hanem azok támogatásával tudta megteremteni? Németh László összefoglalónak, rendszerező szellemnek született – s útkeresővé, majd pedig a magányba visszahúzódóvá lett, minden bizonnyal az általa megélt időszakok hatására, noha élete nagy pillanataiban: a Tanú írásakor, a szárszói tanácskozáson, s ezerkilencszázötvenhatos cikkei megjelenésekor számára is megadatott, hogy legalábbis a szellemi Magyarország egyik része figyelte szavait. Útkeresőnek, egészen pontosan kiútkeresőnek kellett lennie, mint annyi más írónak és gondolkodónak, s így nemcsak a ránk maradt mű bír számos fontos tanulsággal, hanem az az út is, amelyet bejárt. Ahogy Török Endre írta Tolsztojról: „értelmezése, feltéve, ha mint jelenséget akarjuk értelmezni, nem lehet külön csak a művészé és külön csak a tanítóé és prédikátoré, hanem magáé az úté, amelyet megtett..."

Most azonban nem a *műr*ől, s nem is arról az *út*ról szeretnék szólni, amelyet Németh megtett, vagyis nem arról, hogy miképpen formálódott ez az életmű az időben, hanem arról, hogy az immár végleges, csupán az esetleg újonnan felfedezendő írásokkal, levelekkel, vagy más dokumentumokkal gazdagodó életmű milyen olvasatokkal, milyen összefüggések megragadásával és kiemelésével formálódott, ha lehet így mondani, az utókor tudatában. Ennek kapcsán nem feledhetjük azt, hogy ahogyan egy-egy alakuló életmű újabb és újabb szelete is új színt kap az egyes, akár a történelmi léptékkel, akárcsak az egyén számára fontossággal bíró változások révén, úgy az utókor közönsége, főképpen pedig azok, akik egy-egy korszak irodalmi közvélekedését formálják, főképpen tehát az irodalomtörténészek, kritikusok, szerkesztők, s más efféle irodalommal foglalkozó szerzetek is a maguk idejének szellemi vagy éppen politikai követel-

A nagybányai Németh László-tanácskozásra készült előadás szövege.

ményei felől nézik a rájuk hagyományozódott szellemi értékeket, s amikor ezekről beszélnek, akkor legalább annyira önmagukról is szólnak, mint a szellemi produktumokról. Eközben a mű, egy-egy író, esetünkben Németh László életműve ott őrződik a kéziratlapokon, a kinyomtatott oldalakon, a hajdan elküldött, s az azóta vagy fellelt, vagy végképpen elkallódott levelekben, az a szerep pedig, amelyet szerzőjük valamikor betöltött, azé az időé lett, amelyet a maga teljességében mi, az utókor emberei aligha tudunk bármikor is megismerni. Az az elképzelés pedig, hogy ez a szerep egy egészen más korszakban felélesztheto és újra betölthető, még csak nem is az objektívnak egyébként aligha mondható irodalomtudomány, hanem inkább a patológiának a tárgykörébe tartozik. Mindennek ellenére a történelem végletes pillanatai még a teljes azonosulást sem zárják ki. Ismeretes például, hogy a kínai diákok a Tienanmen téren – hogy ne is menjünk vissza az időben nagyon messzire – Petőfi halhatatlan sorait mondották önmaguknak a szabadságról és a szerelemről, de hát ki merné megkérdőjelezni, hogy ők így is a saját korukat élték és saját sorsukat töltötték be? Ehhez hasonlóan a közéleti cselekvéshez is erőt és mértéket adhat akár egy-egy írói életmű is. Mégsem feledhetjük, hogy ebben az esetben sem a szándék, hanem inkább az eredmény igazolhatja ezt a kapcsolódást.

Mindez természetesen érvényes Németh életművének és az általa a saját idejében betöltött, s nem is könnyen leírható szerepnek az utóéletére is. Még ha nehezen megengedhető engedményeket is teszünk a magunk felfogásának kárára, akkor is csak azt mondhatjuk, hogy a szerep utórezgései – lényegében már megváltozott körülmények között és szükségszerűen más emberekben – addig létezhetnek, ameddig az ezt a szerepet felszínre hozó, aztán pedig formáló körülmények is továbbgyűrűznek az időben. Mindenképpen egészségesebb azonban, ha az egyes szerepek a maguk korából táplálkozva nőnek ki, természetesen csak akkor, ha egyáltalán szükség van efféle szerepekre. A valamikori jelenséghez pedig akkor jutunk a lehetséges módon a legközelebbre, ha sikerül a maga történetiségében megragadnunk és megértenünk, tehát abba a korba belehelyeznünk, amelyben léteznie megadatott – a műveket pedig a maguk törvénye szerint sikerül megértenünk és leírnunk.

Ha tartjuk magunkat a fentebb elmondottakhoz, akkor többek között a Németh László-i életmű máig terjedő utóéletének két meghatározó erejű sajátosságához juthatunk közelebb. Az egyik sajátosság az, hogy ebben az utóéletben érvényesülnek a megértésre és a leírásra törekvő megközelítések. Ám élnek a különféleképpen értelmezett szerep továbbéltetésének törekvései is. Mielőtt meglepődnénk ezen, el kell mondanom, hogy nemcsak Németh László esetében van ez így, hanem másoknál is, sőt, így volt ez mindig, amióta az írói életművek közösségi befogadásának jelensége egyáltalán létezik. Gondoljunk csak arra, hogy az elmúlt közel másfél évszázadban, tehát csak a halála után, s nem életében, hányan és hányan sajátították ki a maguk céljaira Petőfi életművét, s hányan igyekeztek a maguk számára hasznosítható tőkét kovácsolni sorsából, életéből és halálából, az epigonoktól a politikusokig, s azokig, akik vélt testét négyökrös szekéren akarták Pestről Kiskőrösre vitetni, hogy közben rájuk, a szekér mellett haladókra is essen némi fény. S kell-e ezek után egyáltalán szólnom József Attiláról, s másokról? A mi szemeink előtt most a Németh László-i életmű befogadása zajlik, többek között politikai rendszer-, időnként pedig hatalomváltás közepette, a befogadás kísérőjelenségei ezért is olyannyira szembeötlőek. S talán ezért is kell megkülönböztetnünk egymástól mindazt, ami valójában a megismerést, a befogadást, és a jó értelemben vett kultusz kialakítását segíti-segítette, attól, ami egy-egy szerep- vagy akár kül-

detéstudat kialakításával járt együtt, ám ebben a formában is lendített egyet a történelem – lehet hogy ez túl nagy szó itt – menetén, s attól, ami már valójában a Németh László-i életművel való visszaélésnek bizonyul, mert ezt a művet önös politikai vagy egyéb érdekeknek igyekszik alárendelni.

Ha áttekintésünket a Kádár-rendszer második szakaszától kezdjük, tehát attól a szakasztól, amely a megtorlás és a megfélemlítés időszaka után következett, s eltekintünk minden korábbi, az életmű kialakulását kísérő, s annak formálódásában is szerepet játszó vitától, akkor mindenekelőtt arról a sajátos pozícióról kell szólnunk, amelyet Németh ebben az időben – igaz, nem egyedül – elfoglalt. Egyike a leginkább becsült, a legnagyobbnak tartott alkotóknak, művészeknek, gondolkodása azonban teljes egészében nem mutatkozhat meg olvasói előtt, hiszen korábbi munkái jó ideig csak erős szűréssel jelenhetnek meg, s újonnan írott munkái is csak különböző ellenőriztetési procedúrák után, gyakorlatilag cenzúrázva kerülhetnek napvilágra. Hivatkoznak rá, időnként még a véleményét is megkérdezik, ám ha ereje és legjobb gondolkodói szintje szerint válaszol a kérdésre, akkor ezt a választ semmibe sem veszik, s magát a kéziratot is úgy eltüntetik, hogy az csak jóval Németh halála után jelenhet meg, mint például *Ha én miniszter lennék* című írása, amelyik köztudomásúlag Aczél György kérésére íródott, ugyan mondaná már el, mit tenne, ha történetesen ő lenne a miniszter. Miközben híre-neve a jelentőségéhez méltó, állandó ideológiai vitát folytatnak vele a jó esetben is csak a hatalmi elvárások teljesítésére alkalmas, írástudóknak aligha nevezhető hivatalnokok. Kelepce-helyzet ez is, mint annyi más helyzet Németh életében, s mint annyi más helyzet a térség történetében, mondjuk Németh kedvenc tizenkilencedik századi hősei, Széchenyi és Puskin ideje óta. Saját helyzetének ellentmondásosságát Németh azzal igyekezett feloldani, hogy a Kádár-rendszer időszakában megvalósulni látszó szocializmus távlati céljaival azonosult, így nyúlt vissza saját, a harmincas évek elején megfogalmazott minőségszocializmusának elővehető elemeihez, s az egyes társadalmi jelenségek elemzése helyett az emberi civilizáció jövőjéről, s a kibontakozó világcivilizáció modelljéről vallott gondolatait vetette papírra. A vállalkozás ellentmondásosságát így sem tudta feloldani, az valójában magából a kialakult helyzetből fakadt, s így mondható el, hogy a Szabó Zoltán által használt kifejezések jelölte tartalmak, a *használni akarás jószándéka* és az *igazság teljes feltárásának lehetetlensége* között őrlődött. Ez a helyzet természetesen meghatározta azokat a kereteket is, amelyek között a műve egyáltalán hatott, annál is inkább, mert a szellemi élet intézményrendszere jó ideig szinte a teljes ellenőrzöttség állapotában létezett. Tanítványai voltak és látogatói, nálánál jóval fiatalabb emberek, kiváló képességekkel és felkészültséggel, akik nemcsak könyvekkel látták el, hanem művének logikáját is értették, s szeretettel vették körül, mint például *Vekerdi László, Fodor András, Tüskés Tibor*. A nálánál fiatalabb, más és más generációkhoz tartozó, s más és más irányultsággal bíró esszéisták – mint Vekerdi mellett például *Csoóri Sándor, Sükösd Mihály, Sándor Iván* – életművének egy-egy irányát igyekeztek a saját munkásságukban kibontani. Akadt olyan fiatalember, történetesen *Veress Dániel* Sepsiszentgyörgyön, aki Németh esszéit és drámáit értette pontosan, s erős levelező hajlama Németh életének egyik legfontosabb, összegző jellegű levelét is előhívta az öregedő, ám a számára egyáltalán nem megnyugtató helyzetben önmagát még a valóságosnál is öregebbnek mutató íróból, hogy aztán a majdani életmű-kiadásban ez a levél is pontatlanul, torzításoktól elcsúfítva jelenjen meg. Ez a levél teljes pontossággal csak Németh Veress Dánielhez írott leveleinek a kiadásakor látott napvilágot, meglehet, maga ez a levelezés és ez a történet ekkor már csak a filológusok

számára bírt érdekességgel. Akadtak szerkesztők is, akik Németh életének alkonyán egyre többet közöltek az öregedő írótól, főképpen az akkortájt megerősödő, vagy éppen akkor induló vidéki folyóiratok szerkesztői, mint például *Ilia Mihály*, aki Németh *Magam helyett* című önéletírását közölni kezdte. (A Tiszatáj később is rendszeresen jelentetett meg a Németh-hagyatékból írásokat.) Az induló *Forrás* szerkesztői, *Varga Mihály* és *Szekér Endre*, akik Németh Kecskeméthez kötődő kapcsolatairól tudva a laphoz kapcsolták Németh Lászlót.

Amint látjuk, szinte minden területen akadtak olyan szakemberek, akik a maguk eszközeivel segítettek abban, hogy ez az életmű ismertté váljon. Az, hogy ez a törekvés nem járt teljes sikerrel, nem az ő hibájuk, hanem ez is a korabeli helyzetből következik, hiszen abból a kelepce-helyzetből, amelyik Németh életművének kijutott, valójában nem létezett kitörés. Mi több, ennek az alapvetően mégis csak irodalmi jellegű műnek a megismerése, befogadása alapvetően átpolitizálódott, hiszen minden újabb közlés, minden régi folyóiratból elővett írás szinte szükségszerűen politikai következtetések levonásával is együtt járt. Ez magyarázza, hogy az életmű utóéletében a szakmai és a politikai vonatkozások szinte elválaszthatatlanul kapcsolódtak egymáshoz. Alig akadt kutató, aki úgymond, egyszerű filoszként próbált volna egy-egy kérdést tisztázni, a legtöbb esetben inkább arról volt szó, hogy a kutatók – vagy inkább nevezzük őket itt megint esszéistáknak – a maguk politikai elképzeléseit vetítették rá az életműre. Ennek ellenére rövid idő alatt kialakult a Németh-filológia, méghozzá olyan kutatók által művelve, akik maguk is erős érzelmi szállal kötődtek Németh életművéhez vagy alakjához. Ismét csak azt kell mondanom, nem is lehetett ez másként, hiszen ennek a sajátos témának a művelése, hogy ebben az esetben ennyire érzelmektől mentesen fogalmazzak, a kutató által erős azonosulást kívánt kutatása tárgyával, máskülönben, a tornyosuló nehézségeket, s ezek következményeit látva, alighanem abbahagyta volna a munkát. Ezért volt többek között igaztalan az a megjegyzés, amelyik Grezsa Ferenc szemére vetette, hogy úgymond, szereti írásának tárgyát...

De nagyon is előre szaladtam az időben. Mindezek előtt a Németh-életmű utóéletének két mozzanatáról kell szólnom. Mindkét esemény még Németh László életében történt, s mindkettő meghatározó jelentőséggel bír az utóélet történetében. Az egyik esemény az, hogy 1970-ben az *Arcok és vallomások* című sorozatban megjelent *Vekerdi László könyve Németh Lászlóról*. A sorozatról ma már jogosan beszélhetünk múlt időben, mert annyi más könyvsorozat mellett ez is megszűnt, sőt, az a hatalmas kiadóvállalat sem létezik már, amelyik a magyar nyelvű szépirodalom kiadásáról gondoskodott, s többek között ezt a képes életrajzi sorozatot is gondozta. De hogy magáról a könyvről is essen szó, elmondom, ebben a kötetben Vekerdi László mintegy összefoglalta, jelezte azokat a témákat, amelyeket a Németh-kutatásnak a későbbiekben ki kellett bontania. Azokat a körülményeket pedig, amelyek között ez a könyv megjelent, pontosan jellemzi az a tény, hogy röviddel a könyv megjelenése után Vekerdi László elveszítette a munkahelyét... A másik ide kapcsolódó esemény az, hogy 1969-ben napvilágot látott a *Németh László munkái* címet viselő könyvsorozat első kötete. Szemben az Arcok és vallomások című sorozattal, erről a sorozatról a megindulását követő negyed évszázad elteltével még mindig nem beszélhetünk múlt időben, hiszen a Németh-levelezés első kötete is ebben a sorozatban jelent meg alig egy évvel ezelőtt, s így várható, hogy a levelezés újabb köteteinek megjelentetésével maga a sorozat is folytatódni fog. A múltjáról és a jelentőségéről viszont mindenképpen el kell mondani azt, hogy ez a sorozat is annak a politikai-irodalompolitikai pillanatnak a terméke, amelyikről Németh gondol-

kodói pozíciója kapcsán már említést tettem. Innét nézve válik érthetővé a sorozat jelentősége: ha sajátos – értsd: politikai – szempontok alapján válogatva, a legkülönbözőbb elvek alapján csoportosítva is, de mégiscsak elérhető formában közölte Németh írásait. A sorozat kötetei nélkül aligha bontakozott volna ki az újabb Németh-kutatás és kultusz. A hibái, úgy gondolom, benne foglaltatnak az előbb említettekben. De ha nem, akkor sorolom: a kronologikus elv érvényesítése helyett a tematikai csoportosítás, az írások önkényes – vagy nem is annyira önkényes, de mindenképpen tudatos – megcsonkítása, fontos, helyenként a legfontosabb bekezdések elhagyása, átírása, az ún. kényes írások (például a *Sorskérdések* címszó alatt összefoglalt munkák) közlésének szinte folyamatos halogatása, s így tovább. Ahogyan a kimondhatóság és a nyomtathatóság határai folyton odébb tolódtak, el időben egészen a rendszerváltás pillanatáig, úgy jelentek meg újabb és újabb pótkötetei a sorozatnak, egészen addig, hogy már a *Sorskérdések* címet viselő könyv is megjelenhetett. Nem hallgatható el, hogy az adott körülmények között is kései volt ez a megjelenés. 1989-ben már csak a filoszok, az életmű alapos ismerői vettek tudomást a megjelenéséről, pontosan jelezve, hogy a vájt fülűek, a mindenről suttogás alapján tájékozódók ekkorra már más területek felé fordultak. Magam is emlékszem a kötet könyvesboltokban emelkedő halmaira, ezek a halmok pedig csak hosszú idő után lettek kisebbek, ha egyáltalán kisebbek lettek. Ezen a sorozaton is beteljesedett a lassú lépésekben nyitottabbá váló nyilvánosság végzete: mire a feltételek megértek – enyhe eufemizmus ez itt – a közreadásukra, addigra az egyre nyitottabbá váló közgondolkodás egyszerűen túllépett rajtuk. Ez nem magukat az írásokat minősíti, a megkésettséget magam nem az aktualizálásuk esetleges lehetősége miatt említem itt, hiszen ezeket az írásokat egyszerűen dokumentumoknak, egy életút dokumentumainak tekintem, hanem magát a helyzetet, azt a helyzetet, amelyik képes volt ezeknek és más írásoknak a rejtegetésére, s csepegtető megjelentetésére. Az a jelenség, amelyikről beszélek, roppant egyszerű: itt immáron nem egy-egy írás bír fontossággal, hanem inkább a titkoltsága. A pikánsságát abban a pillanatban veszíti el, amelyikben megjelenik, hiszen ezzel eltűnik az a mozzanat is, amelyik az érdekességet az írásnak kölcsönözte. Bármily bizarr is ez így, alighanem igaz, s ha igaz, akkor roppant mód szomorú, főképpen azért, mert a magyar szellemi élet évtizedekig olyan körülmények között létezett, mint amelyik ezt a bizarrságot megteremtette, s ez a szellemi élet bizony folyton loholt, hol ilyen, hol pedig másmilyen, megváltást sejtető gondolatok után. Németh László jó néhány írása nem egyedül részesült ebben a sorsban, szinte minden elfeledett munkára ez a hirtelen felfedeztetés, aztán pedig a gyors felejtés várt... Mindezért a helyzetet okolhatjuk ismételten, főképpen pedig akkor, ha még mindig nem unjuk a helyzetre való folytonos hivatkozást, noha eléggé elgondolkodtató, hogy a szellemi élet nem alakította ki a maga méltóságát megőrző és önnön törvényeit védő gyakorlatát...

A számos hiba, pontatlanság ellenére, vagy talán éppen ezért az életmű-sorozat kötetei betöltötték azt a szerepet, amelyet a hetvenes–nyolcvanas években egyáltalán betölthettek. Az újabb nemzedékek figyelmét is felhívták – már egyszerűen a jelenlétükkel – Németh munkásságára, számos olyan írást közöltek, amelyek korábban egész egyszerűen elérhetetlenek voltak, a számos következetlenség, torzítás, csonkítás pedig a Németh-filológia megalapozására késztette a szaktudomány művelőit. Gondoljuk csak meg, hogy a Németh-filológiával összevetve mennyivel kezdetlegesebb fokon áll például a Márai- vagy a Cs. Szabó-filológia, abból az egyszerű okból fakadóan, hogy műveik kiadása jóval később kezdődött meg idehaza, s félő, legalábbis a szaktudomány

jelenlegi szétesettsége, s erősen behatárolt lehetősége erre enged következtetni, hogy ez a megkésettség már nem is lesz feledtethető. Amint említettem már, az életmű-sorozat kötetei nélkül nem alakult volna ki a hetvenes-nyolcvanas évek Németh-kultusza sem, márpedig nem kell megerőltetni a képzeletünket ahhoz, hogy ennek a kultusznak a jelenségeit felelevenítsük. Egyik írásában Béládi Miklós is megemlítette, hogy megélénkült az érdeklődés Németh László életműve iránt. „Ha valóban megélénkülő figyelem vetül Németh László munkásságára, akkor semmiképp sem állíthatjuk, hogy ez az érdeklődés a véletlen műve, és csupán egyéni kutatói elhatározásokban kereshetjük az indítékát, kellett még valaminek lenni, ami az elmúlt esztendők tájékozódását a művei felé hajtotta" – írta egyik utolsó tanulmányában, s választ is igyekezett adni arra a kérdésre, hogy vajon mi hozta létre ezt az érdeklődést. Szerinte a nemzeti létérzés és azonosság, az erkölcsi értékrendszer és az irodalom feladatának, jövőjének kérdései foglalkoztatták Némethet, s ő maga, mármint Béládi Miklós is ezeket a kérdéseket tartotta saját kora legfontosabb, tűnődésre késztető dilemmáinak. Mindehhez hozzátenném még a Németh-életmű önértékét, azt a jelenséget, hogy a hetvenes-nyolcvanas években egyre több szó esett a harmincas-negyvenes évek történeti, politikai, ideológiai kérdéseiről, ezek kapcsán pedig megszólalni sem lehetett Németh munkásságának ismerete nélkül, gondoljunk csak a szárszói konferencia 1983-as „újrafelfedezésére". Feltétlenül meg kell említeni, hogy Németh gondolkodása alapvetően építkező jellegű, vagyis a kialakult társadalmi rendszerek belső gazdagságának létrehozására irányuló gondolkodás, s mint ilyen, szükségszerűen nagyobb szerephez jutott a Kádár-rendszer második, illetve harmadik szakaszában, főképpen pedig nyilvánvalóan a konszolidációt követően, mint korábban, ahogy erre ekkortájt többen is felhívták a figyelmet. Természetesen akadtak olyan írók, gondolkodók is, akik a maguk világkép-alakító törekvéseikben fordultak Németh gondolkodása felé, másokat tájékozódásukban segített ez az életmű, ismét mások a rendszer elleni ellenszenvüket fejezték ki a Némethtől tanult magatartás segítségével. Alig-alig volt akkortájt konferencia, tanácskozás, mozgalom-indítás (lásd: népfőiskolák!), amelyiken ne hangzott volna el Németh László neve. A titkosság, az a tény, hogy mindenki tisztában volt vele, hogy többről volt szó, mint amiről szó lehetett, még valami sajátos fényt is adott ezeknek az eseményeknek, noha nem titkolhatjuk, hogy számos esetben valóságos retorziók is érték azokat, akik valamilyen módon jelezték, hogy elkötelezték magukat Németh László gondolkodása mellett. Ma már nehéz megállapítani, hogy a különböző mozgalmak, tanácskozások, a folyóiratok tematikus számai és az ezekben közölt tanulmányok milyen szerepet töltöttek be a Kádár-rendszer második felének szellemi erjedésében, ám az, hogy ilyen szerepük is volt, kétségbevonhatatlan.

Mindeközben Németh László utóéletében két szál kapcsolódott egymáshoz, szinte elválaszthatatlanul. Az egyik, ha lehet így mondani, a szakmai tevékenység szála, a másik pedig az ideológiáé. Korábban említettem már, és most megismétlem, hogy a legtöbb esetben ideológiai okai is voltak a Németh-életmű iránti érdeklődésnek. Szinte példa nélkülinek tartom, hogy az ideológiai érdeklődés annyi irodalomtörténeti, történeti, filológiai hozadékot hozzon a felszínre, mint amennyit ebben az esetben felszínre hozott. Igaz, nem minden megközelítés – s ez is az akkori időszak kedvenc kifejezése – történt ideológiai célzattal, s nem minden munka íródott tudatos politikai mondandóval, inkább azt mondhatjuk, hogy szinte minden ilyen cselekedet vagy pótcselekedet szándékától függetlenül politikai színezetet kapott, hiszen ilyen vagy olyan formában az akkori történésekhez való hozzászólásként volt értelmezhető, s így tulajdonképpen

szinte minden írás, vagy akár csak újraközlés is az aktualizálás erejével bírt. Természetesen azt sem tudom megmondani, hogy mekkora és milyen összetételű körben hatottak a mondatok közé rejtett utalások, de kétségtelenül hatottak, hiszen egy-egy írásnak vagy összeállításnak komoly visszhangja támadt. Minden esetlegesen létező feltételezéssel szemben ismételten el kell mondanom, hogy ebben a közegben jelentős tudományos eredmények születtek, vagyis a politikai színezetű aktualizálás serkentésére valójában azzal egy időben kialakult a szinte önállóan létező, Németh Lászlóval foglalkozó tudományág is. A különböző tematikus összeállítások, újraközlések filológiai alapozottságú munkákkal társultak, s az ilyen jellegű munkákból önálló kötetek nőttek ki.

A Németh-filológia megalapozója kétségtelenül *Grezsa Ferenc*, aki egyetlen évtizeden belül három, ún. korszak-monográfiát jelentetett meg Németh László *vásárhelyi*, majd *háborús korszakáról*, végül pedig a *Tanú-évekről*. Ezekben a munkákban egységes szempontok szerint számos teoretikus fontosságú és legalább ugyanannyi gyakorlati jelentőségű kérdést tisztázott, felvázolva az életút állomásait, ugyanakkor pedig részletes elemzését is adta a megjelölt időhatárok között íródott műveknek. A magyar irodalomtudomány immáron végleges vesztesége marad, hogy Grezsa Ferencet korai halála megakadályozta a hiányzó, a pályakezdő és a pályazáró évek történetét tárgyaló kötetek megírásában. Amikor a Tanú-évek történéseivel foglalkozó könyvének írását befejezte, érdeklődése nem a pályakezdő, hanem inkább a pályát lezáró időszak felé fordította, ebben bizonyára közrejátszott Grezsa saját idejének számos, történelmi jelentőségű változása is, ezzel együtt pedig az a felismerés, hogy ezeknek a változásoknak a fényében végre érdemben lehet foglalkozni Németh 1956-os szerepével és az azt követő periódus elemzésével. Ebben a tárgykörben Grezsa Ferenc előtanulmányokat is folytatott, dokumentumokat tanulmányozott és közölt, a sors azonban már nem biztosította számára az újabb monográfia megírásához szükséges időt. Halálával azt az esélyünket is elveszítettük, hogy az életmű megismerésének, elsajátításának időszakában egy, az egész életművet bemutató, öt részre tagolódó hatalmas tanulmánykötetet is a kezünkbe vehessünk. Ki tudja, meddig kell még várnunk egy újabb, teljességre törekvő monográfiára, ám ha egyszer el is készül egy ilyen munka, az már szükségszerűen másmilyen lesz, mint amilyen Grezsa Ferencé lett volna. Annak a kötetnek a szerzője ugyanis részfeldolgozások tömegére támaszkodhat majd, Grezsának pedig szinte minden kérdéskör kapcsán saját kutatásaira támaszkodva kellett állást foglalnia, nem beszélve arról, hogy egy majdani monográfia már egy másik, a Grezsáétól alapvetően különböző kor levegőjét fogja árasztani magából.

1986-ban jelent meg *Sándor Iván* A Németh László-pör című esszéje, ugyanazon a héten, mint amelyiken Grezsa Ferencnek a háborús időszakot tárgyaló munkája. Sándor Iván felülnézetből vizsgálta Németh életművét, s az idearendszert, a politikai gondolatokat, Németh irodalomszemléletét, majd pedig regényeit és drámáit elemezte. Esszéíróként írta meg könyvét, tehát saját kora felől szemlélte Németh gondolkodását, s a Németh-életmű tanulságainak, sajátosságainak megmutatása mellett is érezni lehetett, hogy a saját idejének korkérdései foglalkoztatják. Későbbi írásaiban ezek feltárására és átvilágítására tett kísérletet.

Az említett munkák mellett számos fontos könyv, tanulmány született, többek között *Vekerdi László, Kocsis Rózsa, Cs. Varga István, Monostori Imre, Olasz Sándor, Bakonyi István* tollából, hogy csak azokat említsem, akik különösképpen Németh László munkásságával foglalkoztak. A kiadók az életmű-sorozaton kívül is jelentettek meg Németh László-könyveket. *Németh Magda* közzétette édesapja hozzá írott leveleit,

később az általa írtakat is, *Németh Judit* megjelentette Németh természettudományos írásait, napvilágot látott a legendás hírű Németh László–Gulyás Pál levelezés *Gulyás Klára* és *G. Merva Mária* munkájának köszönhetően, *dr. Lakatos István*, az író veje közreadta Németh László betegségével és halálával foglalkozó könyvét. *Németh Ágnes* sajtó alá rendezte, *Grezsa Ferenc* pedig jegyzetekkel látta el Németh levelezésének első kötetét, ezzel tulajdonképpen az egyik legnagyobb írói levelezéspublikáció alapjait teremtették meg, hiszen már ez az életmű-sorozatban megjelent első kötet is 762 levelet tartalmazott az 1914 és 1948 közötti időszakból, s tudomásom szerint *Németh Ágnes* és *Lakatos István* azóta is dolgozik az újabb kötetek anyagának összeállításán. *Hartyányi István* és *Kovács Zoltán* elkészítette a Németh László-bibliográfiát, s lehetne folytatni a sort tovább, jóval tovább... A felsoroltak között számos olyan munka akad, amelyet a későbbi utókor jobban fog méltányolni, mint a mostani időszak, hiszen ezek a kötetek olyan információkat tartalmaznak, amelyekhez a későbbi korok kutatói mostani leírásuk nélkül egyáltalán nem tudnának hozzájutni. Ha a nyolcvanas évek végétől nem következik be a szellemi élet elemi feltételeinek folyamatos szétesése, akkor minden bizonnyal jóval több munka is napvilágot látott volna. Igaz, az sem kevés, amit a filológia az életmű körül eddig elvégzett. (A fentiekben csak az ún. „második hullámhoz" tartozók munkásságára utaltam, ám méltánytalanság lenne, ha elfeledkeznék az ezt megelőző irodalomtörténész-nemzedék, így például *B. Nagy László*, *Király István*, *Czine Mihály*, *Béládi Miklós* munkáiról, ahogy nem hagyhatom említetlenül az irodalomtudomány újabb módszereit alkalmazó *Kulcsár Szabó Ernő* és *Odorics Ferenc* írásait sem.)

Amint említettem, ez a szakmai jellegű, s a filológia eszközeivel is folytatott munka tulajdonképpen szinte minden szakaszában ideológiai erőtérben zajlott. Igaz ez akkor is, ha nem minden munka készült azzal a célzattal, hogy elemzése ebben az erőtérben menjen végbe. Az ideológiai csatározások azonban nagyon erősek voltak, még akkor is, ha ma már mosolygunk ezek egynéhány részletén. S ha ezekre az apró részletekre nem is tudok kitérni, azt mégis el kell mondanom, hogy Németh László politikai kitételeit alapul véve több irányba is el lehetett indulni. Ezek közül az irányok közül paradox módon az az irány bizonyult a legerősebbnek, amelyik a szocializmus megreformálására, úgymond, gazdagabbá tételére kívánt vállalkozni, tehát nem az, amelyik a szocializmus megvalósult gyakorlatával akart szembefordulni. Kétségtelen, az elsőként említett irány is tagadta a szocializmus napi gyakorlatát, s az is kétségtelen, hogy Németh életművében nem volt nehéz megtalálni azokat a tételeket és kitételeket, amelyek a marxi–lenini–sztálini–kádári szocializmussal szemben egy megreformált szocializmusra, nevezzük mi is így, a minőségszocializmusra vonatkoztak. Elképzelhető, hogy ma már megbélyegzőnek tűnik az ezekre a tételekre épülő következtetések idézése, ezért – a szerénytelenség vádját is vállalva – a saját, 1982-ben megjelent tanulmányomból idézek: „Németh gondolatrendszerének egyes elemeit a történelmi változások hatálytalanították, más része – a jelenségek fölé rajzolt eszmével – máig kísérti életünket. Irányokat jelölve: a *Magyarok Romániában* folytatása még mindig megíratlan, a közös közép-európai folyóirat igénye is újra és újra megfogalmazódik. Az oktatás, művelődés helyzete szintén a Németh László-i minőségelv jegyében oldódhat meg. A társadalom átalakulása, a közösségi élet kereteinek tágulása közepette pedig a minőségre, az egyéni változatokra, hajlamokra alapozódó gondolkodás tűnik elveszíthetetlennek. A harmincas években megfogalmazódott – s az írói pálya törvényei szerint folyton átalakuló, megújuló, de az emberi méltóságot mindig szem előtt tartó – jövőre nyitott gondolkodás aktuális tartalmakat közvetít ma is. S ha kötődik a valósághoz – újabb távlatot is

nyer általa." Lehet, hogy mindez túl kereknek és leegyszerűsítettnek tűnik ma már, ám kétségtelen, hogy egy vidéki középiskola magyartanára akkor ezt így is gondolta, az idézett részből pedig talán az is érződik, hogy nekem milyen gondokkal küszködve volt segítségemre Németh László. De lehet, hogy nemcsak én gondoltam ezt így akkortájt, hanem más is, hiszen csak pár hónappal az idézett sorok papírra vetése előtt jelent meg *Bíró Zoltán* dolgozata a *Tiszatáj*ban – azé a Bíró Zoltáné, aki feltehetően minisztériumi osztályvezető még ebben az időben, s lehet, hogy állásnélkülisége csak később kezdődik – ilyen mondatokkal: „A minőség-gondolat Németh Lászlója nem volt realista a mindennapi adottságokba beleszorulók realizmusával, de nem volt idealista sem a valóság törvényeitől elfordulók idealizmusával." Ez számomra – de lehet, hogy nemcsak számomra – azt jelentette, hogy mindazok a társadalmi jelenségek, amelyekkel Németh foglalkozott, valóságosan létező jelenségek voltak, következésképpen nekünk is foglalkoznunk kell velük, sőt nemcsak velük, hanem mindazzal, ami tovább öröklődött belőlük a Kádár-rendszer időszakára. Talán mondanom sem kell, hogy mindez gyökeresen szemben állt azzal az akkortájt uralkodó hivatalos felfogással, amely szerint nemcsak a Németh által említett társadalmi problémák utóhatásai nem léteztek, de az általa említett problémák sem. Sőt talán még társadalmi jelenségek sem léteznek. Az is kétségtelen azonban, hogy a gondok emlegetése megmaradt ezen az általános szinten, bízva abban, hogy az olvasó így is érti, miről van szó. Vagy értette, vagy nem, viszont hasznos lett volna, ha megjelenik egy, Németh társadalomképével foglalkozó tanulmánykötet, az sokat segíthetett volna a tisztánlátásban. 1989-et közvetlenül megelőzően aztán konkrétabbá vált ez a szellemielőd-keresés. Emlékezetem szerint a *Valóság* című folyóiratban arról is olvashattam, hogy Németh minőségszocializmusról vallott felfogásának gazdasági összetevője lehet az egyik elméleti alapja a kibontakoztatandó szociális piacgazdaságnak. Azóta aztán megtanulhattuk, hogy nem a teóriával, hanem a gyakorlattal kell foglalkozni, ám még így elég sok idő kívántatik ahhoz, hogy a valamikor oly sokat emlegetett szociális piacgazdaságból akárcsak valami is megvalósulhasson...

Abban, hogy a Németh-életmű befogadásában ekkor főképpen a szocializmust reformokkal megváltoztatni akaró, vagy az erőteljesebb változtatási elképzeléseket így palástoló interpretációk érvényesültek, az eddig elmondottak mellett véleményem szerint két további tényező is szerepet játszott. Az egyik az, hogy hosszú ideig legálisan valójában csak ebből az irányból lehetett „támadni" a rendszert, még ha ez a bírálat áttételesen, vagy éppenséggel a sorok közé rejtve történt is, márpedig a Németh-életművel való érdemi foglalkozás lényege szerint a rendszer tagadásával volt azonos. A másik ok egészen egyszerűen az, hogy a rendszert másik irányból, néha pedig szinte a föld alól, de mindenképpen az ún. második nyilvánosságból támadók alig-alig mutattak érdeklődést Németh gondolkodása és életműve iránt. Kivételként csak *Radnóti Sándor*nak *Galileir*ől írott, hosszú ideig kéziratban terjedő dolgozatát tudom említeni. Messzire vezetne, ha most a hirtelen felfakadó *miért*re is választ próbálnék adni...

Annak, aki eddig eljutott gondolatmenetem követésében, bizonyára semmi meglepetést nem okozok azzal a kijelentéssel, hogy Németh László életművének befogadásában 1989-et követően is alapvetően politikai szempontok érvényesültek. Tulajdonképpen szomorú, hogy ez így van, hiszen ekkorra már kialakult a Németh-filológiának az a csapata, amelyik tudományos-szakmai szempontok alapján tartott előadást, tett közzé tanulmányokat Németh Lászlóról. A politikai jellegű megközelítésben, ítéletalkotásban azonban a korábbihoz képest gyökeres változás történt. Míg 1989 előtt az ún. reformszocialista megközelítés volt az uralkodó, addig a fordulatot követően fő-

képpen a nemzeti sorskérdéseket jobboldalról interpretálók hangja erősödött fel. A fordulat olyannyira gyorsnak bizonyult, hogy Vekerdi László, aki nemcsak Németh első monográfusa, s számos fontos tanulmány szerzője, hanem talán Németh legpontosabb olvasója is, egy vitacikkben, történetesen az akkor Németh gondolkodását liberális oldalról megítélő Bertha Zoltánnal vitatkozva fontosnak tartotta hangsúlyozni Németh gondolkodásának szocialista jellegű vonásait. „Ki hitte volna két vagy akár másfél esztendővel ezelőtt, hogy egyszer majd a szocializmus vádjától kell Németh Lászlót megvédeni" – kérdezte Vekerdi szinte önmagától, majd hozzátette: „De hát persze, lehetséges, hogy a szocializmust (nem a létezőt, hanem azt, amit Németh egyszer ifjúságunk álmának nevezett) nem érzem annyira életképtelennek, sőt egyenesen ember- és természetellenesnek, mint az esszé írója", s mondta ezt egyre csökönyösebb „vén demokrataként". Vekerdi László megszólalása ellenére Németh a rendszerváltást követő első politikai berendezkedés hivatkozási alapjává vált, a hivatkozások tehát nem is azon az oldalon történtek, amelyikről akkor még Bertha Zoltán a maga vitacikkét megírta. A Magyarországon 1987 óta lezajlott politikai folyamatok egyik legérdekesebbike kétségtelenül az, amelynek során a népi írói hagyományokat felvállaló mozgalomból Magyar Demokrata Fórum névvel jobbközép irányultságú politikai párt alakult ki, s az, ahogyan ez a párt a maga jobboldali ellenzékét is megteremtette, hogy aztán évekig küzdjön-vitázzon vele. A népi írók, s így Németh neve is, ha legtöbbször megint csak különböző áttételek révén is, ezzel a mozgalommal kapcsolódott össze. Ez a folyamat egészen odáig eljutott, hogy a második szabad választások előtt egy önmagát Nemzeti Együttműködési Bizottságnak nevező csoportosulás a maga, történetesen a jobboldal melletti állásfoglalásra biztató felhívása alá – mindenféle felhatalmazás nélkül – a Németh László Társaság, s így megint csak áttételesen Németh László nevét is elhelyezte. Ezt követően, a helyhatósági választások kampányában a maga tv-reklámjában a Munkáspárt József Attila arcképét mutatta hosszasan, jelezve, hogy az irodalom közvetlen politikai célokra való felhasználásának hosszú folyamatában szinte egyetlen percre sem következett be szünet.

Természetesen annak is több oka van, hogy manapság legtöbbször főképpen a jobboldali politikai irányzatok hivatkoznak Németh Lászlóra. Ezek közül az egyik feltételezhetően az, hogy azok a valamikori nómenklatúrán belüli reformerők, amelyek az elmúlt évtizedekben többé-kevésbé Németh gondolkodásának főbb tételeit is beépítették a maguk világába, a rendszerváltás folyamatában nem jutottak ahhoz a szerephez, mint amilyenre a folyamat elindulásakor maguk is számítottak, mi több, még az újra szerveződő szocialista mozgalomból is kiszorultak. Ez a szocialista mozgalom a korábbinál jóval kevesebbet törődik ideológiai kérdésekkel, ahogy a liberális oldal is pár alapvetőnek tekinthető elvhez ragaszkodik csupán, így a politikai életnek ebben a mezőjében a szellemi hagyománykeresésről kevesebb szó esik, mint másutt. Ezzel szemben az ún. konzervatív pártok a legtöbb esetben ideológiai alapokon szerveződnek, s mivel gyűjtőpártok is, könnyen otthonra találhattak bennük azok, akik a maguk gondolkodásában, politikai magatartásában Németh gondolatrendszerének egy-egy elemét nagyították ki. Abban, hogy ezt a legtöbbször kisajátításként, Németh életművének politikai célokra való felhasználásaként élem meg, szerepet játszhat az is, hogy a Németh László Társaság alapvetően szakmai jellegű programjai mellett az irodalmi életben alig-alig hallatszik Németh László neve. A könyvek megjelentetése egyre problematikusabbá vált, az utóbbi időben alig-alig jelent meg válogatást tartalmazó Németh László-kötet, és a munkásságával foglalkozó tanulmánykötetek, dokumentum-

gyűjtemények is egyre nehezebben látnak napvilágot. Régebben politikai, ideológiai okok hátráltatták az ilyen jellegű könyvek megjelentetését, most az anyagiak hiányával magyarázható mindez. A korábban felsorolt munkák egyrésze is már évek óta várta megjelentetését, míg aztán az elmúlt egy-két-három esztendőben sikerült kitörniük a kézirat-létből. Újabban mintha egyre kevesebb elszánás is érződne nagyobb, összefoglalónak szánt munka létrehozására. Az a nemzedék, amelyik a maga tudományos bemutatkozását a Németh-életmű értelmezésével hajtotta végre, vagy elhallgatott, vagy más területek felé fordult. Nőtt a Németh-kutatók közötti ideológiai, politikai különbség is. Meglehet, ezek a különbségek régebben is megvoltak, csak az akkori körülmények között nem jöhettek felszínre. De hát így van ez más területeken is. Az irodalom legújabb nemzedékeinek írói – kritikust nem is említek, hiszen a fiatalabb irodalmárok között alig találunk kritikusokat – alighanem az ilyen vagy olyan irányú hivatkozásokra, kisajátításokra való ellenhatásként, avagy egyszerűen csak önnön ösztöneiket követve jóformán semmilyen módon nem reflektálnak Németh életművére, vagy ha igen, akkor csak egy-egy tanácskozás résztvevőiként teszik azt. Mintha nem is sejtenék, hogy az ideológus álarca mögött a tájékozódás kényszerével megvert író rejtőzik, az az író, aki az ő tájékozódásukat – természetesen ismét csak áttételesen – is tudná segíteni...

Mindennek, főképpen pedig a különböző előjelű politikai kisajátítások ellenére úgy érzem, hogy húsz esztendővel Németh László halála után az életmű utóéletének első szakasza immáron végérvényesen lezárult. Ebben a szakaszban a politikai kötődések a szélesebb nyilvánosság előtt is segítették életben tartani ezt az életművet, a szakmai kíváncsiság első hulláma pedig megteremtette azt a hátteret, amelyre támaszkodva a kutatók a maguk munkáját el tudják majd végezni. Ennek az első szakasznak néhány vállalkozása nem zárult még le: így például roppant mód örülnék, ha Németh levelezésének tervezett kötetei is megjelennének, s jó lenne egyre több olyan tanulmányt is olvasni, amelyek Némethet kortársaihoz és – végre! – saját korához kapcsolják, s így tovább. Ennek ellenére érzem azt, hogy az érdeklődés első nagy hulláma lezárulóban van, mintha Németh László a mai életünkbe már nem szólna bele úgy, mint ahogy azt korábban tette, ami nem jelent sem többet, sem kevesebbet, minthogy körülöttünk ismét megváltozott a világ, s ez az új világ a szellemi jelenségekről – s köztük Németh László életművéről – egyáltalán nem akar tudomást venni. Valószínűleg azt is jelenti ez, hogy a felfedezés első nagy hulláma után Németh életműve, így gondolkodói rendszere mellett regényei és drámái is a többi klasszikusként becsült szerző munkái mellé kerültek, s az utókor akkor fog hozzájuk nyúlni, amikor különösen szükségét érzi ennek. Lehet, hogy ez a változás természetes is. Nemcsak időben kerültünk távolabb Németh Lászlótól, de az a kor is eltűnt, amelyik, ha csak részben is, valamennyire az ő kora volt. Az érdeklődés újabb hullámát minden bizonnyal az jelzi majd, ha az egyszer majd felélénkülő kíváncsiság a saját korában és művében élő Németh Lászlóra fog irányulni. Meglehet, az újabb kutatások által kibontakozó kép is lesz annyira összetett és gazdag, mint az, amelyik ma él bennünk Németh Lászlóról.

MÁRKUS BÉLA

A kötelességteljesítés borzalma

NÉMETH LÁSZLÓ, A SZÍNIKRITIKUS

Több mint negyedszázaddal ezelőtt félirodalmárok, színházi emberek körében a provokatív kérdésre, hogy ki volt a legjobb magyar színikritikus, Dersi Tamás még ellenvetés nélkül, ám csodálkozást keltően fogadtathatta el a választ: Németh László. A bizonyítékként szolgáló írások ugyanis ismeretlenek voltak, a kétkötetes *Kiadatlan tanulmányok*ba sem kerültek be – ott lapultak, mint egy rejtekhelyen, Zilahy Lajos egykori hetilapjának, a *Híd*nak a hasábjain. Hogy a színibírálatok a kritikus Németh László legjobb művei közé tartoznak – a *Thália magyarul tanul* szerzőjének, Dersinek ezt a tételét a Magvető és a Szépirodalmi Kiadónál megjelent életműsorozat kötetei könnyedén igazolhatták volna. Ha egyrészt hiánytalanul, másrészt időben rendet tartva, az eredeti közlés dátumait követve együtt szerepeltetik – szerzői metaforával – a színházi világba mint Felhő-Kakukkvár „elhasználatlan terep"-eire dobott utazónak a beszámolóit. A *Két nemzedék* (1970) című könyvben a Színikritikák külön fejezete föl is kelti a teljesség illúzióját, méghozzá három alfejezetre tagolva: Szerző és színház; A nézőtérről 1940/43; A magyar drámáért alcímekkel. Csak a három évvel későbbi *Európai utas*ban (1973) a különböző helyekre és különböző ciklusokba sorolt „újabb" színikritikák láttán vetődik föl: a „lázadó kritikus" – ahogy Dersi Tamás nevezte – negyvenes évek eleji indulatát, tüzét harminc évvel később úgy is lehetett, ha nem is eloltani, de lankasztani, bágyasztani, hogy a parazsát szerteszét szórjuk. Vagy hagyjuk elhamvadni: azzal, hogy nem jelentetjük meg együtt. Csak legutoljára, addig is hadd legyen az *Életmű szilánkokban* (1989). A tiltó-tűrő-támogató irodalompolitika szabad szemmel követhetetlen színeváltozásainak, kiszámíthatatlan szeszélyeinek is engedelmeskedve.

De zokszó nélkül tudomásul véve azt is, amiről a színikritikus Németh László másik méltatója, Gerold László példázata beszélt (Literatúra, 1982/1): a „lesajnált műfaj" sohasem volt különösebben megbecsült flottatag sem a műbírálat, sem az irodalom felségvizein; amolyan kis lélekvesztő volt s maradt. Irányításához és a kényes egyensúly megteremtéséhez nemcsak határozottságra és következetességre volt szükség, és nem is csupán navigációs ismeretekre meg érzékenységre – hanem önállóságra és függetlenségre is. A bíráló iránytűje pedig: az erkölcse – de ezeket már Grezsa Ferenc monográfiája (*Németh László háborús korszaka [1938–1944]*, Szépirodalmi, 1985), illetve Sándor Iván könyve (*Németh László üdvtana*, Gondolat, 1981) emeli ki. Az előbbi a legárnyaltabb képet készítve a színházi kritikusról is. Az utóbbi – a korábban emlegetett másik két szerzővel együtt – a klasszikus bírálók sorába, a hagyomány folytonosságába állítva be Zilahy képes magazinjának színházi krónikását.

A prózaírót, a *Valamit visz a víz*, a *Két fogoly* s annyi lektűr és giccs szerzőjét sem a Tanú kritikusa, sem az álneves Pörje Sándor nemigen tüntette ki a figyelmével. A színműírót csakígy. A kevés kivétel egyike, az 1928-as *Dráma és kritika* azonban mindjárt mintha a Gulyás Pál parodizálta négyfelé eső, nyolc kézben nyolc tollszárral nyolc tanulmányt rovó „tervhalmozó" vágyképeit is felvillantaná. Nem elégszik meg

azzal, hogy Molnár Ferenc *Olympiá*ja és Móricz Zsigmond regényátdolgozása, az *Úri muri* mellett Zilahy *Szibériá*ját mint a drámaírás eszközeinek három különvált dimenzióját elemezze, hanem mintegy toldalékként hozzájuk veszi Kárpáti Aurél „nemcsak terjedelemben, de szempontokban s perspektívákban is" vékony könyvecskéjét, a *Kételkedő kritikus*t. Abbéli hitét hangoztatja, hogy a kritika lesz a következő évtized vezérműfaja. Ám ehhez nem tartja elegendőnek a „Kárpáti-féle kritikus" erényeit, a mintaszerű eszmei vonalvezetést, a logikai formák tiszteletét, az éles megkülönböztetéseket. Az Életre – írja – fölösleges rászorítani a sémát; a természettudomány és a pszichológia új tanulságait kell hasznosítani. Hogyan? Erre mutat példát – éppen a Szibéria érdektelen kérdéseinek és mégis élő, mi több, „emlékezetbe markoló" alakjainak szembeállításával. Annál is inkább legyezgethette ez a drámaíró hiúságát, mivel Molnár Ferenc vígjátékának az alakjai operettből áttelepítetteknek, „ember-matricáknak" minősítettek; kétarcúnak a mű ötlete.

Alig több mint egy évtized távlatából mégsem ez a hízelgő párhuzam vehette rá Zilahy Lajost, hogy az egykori méltatóját főmunkatárssá fogadja annál a lapnál, amely – ellenlapként indul, a *Signál* ellensúlyozására. A hívó szó nem is Zilahytól érkezik, hanem a másik szerkesztőtől, a régi ellenségtől, Kodolányi Jánostól – amiként ezt a *Homályból homályba* elbeszéli (1977). Előbb – 1940 szeptemberében áll munkába – tán itt is azt akarja megmutatni, amit a *Kelet Népé*ben, hogy: milyen közkatona tud lenni. Odamegy, ahová parancsolják. És csak jó néhány héttel később – most már belső parancsszóra – lesz a magyar dráma és színház frontharcosa. Eleinte, a *Színház papírból* írásakor még örül, hogy elkerülte a kritika „szükségszerűen hamis bíróság"-ának ítélőszékét, ám már ekkor kibukik belőle a vallomás: mindig nagy kedve lett volna „színházi bírálatokban szolgálni a magyar dráma ügyét". Alig egy hónapra rá, a Móricz-dráma, a *Kismadár* bemutatója után, 1940 decemberében szinte szóról szóra ugyanígy érvel. Eltökélte magát a szerepre és a szolgálatra. „Ha magam ki is koptam a színpadról – utal vissza a *Papucshős* kudarcára –, de mint kritikus, a Móriczok, Tamásik, Kodolányiak s a hozzájuk méltók tiszteletére szorítok színházat, színészt, bírálatot" *(Meghajlás helyett).*

E vállalásra nemcsak a vágy hajtja tehát. Odataszítja a muszáj is. Az önéletrajz és a napló egyaránt az adósságban való kétszeri elmerítéséről beszél. Az önvádról: az sem maradhat meg róla, hogy tiszta író volt, mert hisz a „*Hid*at már csak a pénzért csináltam". (Homályból homályba II. 495.) Kell a minden héten egyívnyi cikkek honoráriuma a Törökvész utcai ház „toldásához" is – kedvet kell csinálni a kedvetlenségből. Polgárként is helyt kell állnia. Az önérvényesítés szenvedélyéből kijózanodva, lecsihadva: 1939 végétől több mint két éven át ez az idő – ahogy ő tartja –: akaratának a „hőskora". Utóbb annál is inkább úgy látja, hogy ebben a két évben átlépett egy határt, „ahol a kötelességteljesítés borzalommá, az önfeláldozás önkínzássá, az erény undoksággá" vált, mivel közben is erős kétségei támadtak: az egyik kényszerhelyzetből nem egy másikba fegyelmezi-e át magát. „Van-e értelme annak, amit engedelmeskedve, bűnnek bizonyuló erényként véghezvisz?" – faggatja kívülálló módjára önmagát (l.: Homályból homályba, I. 595.). S mintha egy kapcsolat helyreállítása, a harmónia megteremtése, de legalább a látszat fenntartása lenne a tét – Kárász Nellihez hasonlóan (az *Iszony* fogantatásának és kihordásának idejében járunk!), mint magára szabott vezeklést, tette, amit kívántak tőle.

Akaratának edzése: bezárkózás és kitárulkozás egyszerre, együtt. Egyrészt magára húzni a házasság ajtaját, másrészt kitörni abból az elszigeteltségből, amibe a *Kisebbségben* körül támadt vihar kergette. Az indulatok örvényében is megtanulni mosolyogni,

az ellenségeire is. És ügyelni rá, ne lehessen egymás ellen kijátszani az írótársakat. S ha csüggedt, kötelességszerű is a barátkozás – színikritikusi pályájának csúcsán, 1941 végén ott tart, hogy Erdélyi Józsefen kívül nincs magyar író, akivel jó viszonyban ne volna. Abból a burokból, amelyikbe – mint írja – „el volt tokolva", kifejti magát. Mintha ő, aki (saját bevallása szerint) négy éve jobban ki volt esve a magyar irodalmi életből, mint Kazinczy Kufsteinben, hirtelen Csipkerózsika-álmából ébredne. Vagy mintha a tájékozatlanságnak, a niklai indulatnak a rekedtségét akarná eltüntetni, visszatér a „tülekedő irányok közé". Vonszoltatja magát harmadrendű színdarab-bemutatókra, mert a színházi kritikában talál rá leginkább a „régi vívó" mozdulataira. A *Magyar csillag* „szekérvárában" – ez a kifejezés is az övé – vívott küzdelmeiről közli, de a színicsatározásaira, sőt talán általában is érvényes: még mindig jobban óhajtott ellenségek közt dolgozni, akikkel nem lehetett összetéveszteni, mint olyan hívek közt, akiknek az „otrombaságaiért" őt tehették felelőssé.

Támad tehát, és – támadják. 1941 végére, 1942 elejére – a „színrehurcolt" *Cseresnyés* bemutatójának és a Kelet Népében ugyancsak ekkor folytatásokban közölni kezdett Iszony írásának idejére – érlelődött meg benne a gondolat: ezt sem csinálhatja tovább. Leckéztetések mindenhonnan. Szemrehányások, hogy a bukott szerző kaján féltékenysége beszél belőle. Az összeomlásokban magát kipihenő, a rúgásokból a továbbküzdésre erőt merítő magyar író sorsával vigasztalja ugyan magát, mégis hosszú szünetet tart az utolsó fellángolás előtt. 1942 októberétől 1943 márciusáig elvétve, összesen hét alkalommal jelentkezik még a hetilapban. Ez azonban valóban a „hattyúdala". Grezsa Ferenc shakespeare-es fordulatával: „eltöri a varázspálcáját", szakít a Híd szerkesztőségével. Mártírlelkének a végleges visszavonuláshoz jó alkalmat kínál Kovács Imre támadó hangú szárszói beszámolója.

Ha kényszerűségek és kényszerítések közepette is, de készséggel és kedvvel szolgálni a magyar dráma ügyét; kinti emberként rontani be a színház bennfentes, zárt világába – a mintát ehhez, színházi életünk jobb helyzetképeihez Vörösmarty, Gyulai, Péterfy és Kemény szolgáltatják a számára *(Utószó egy színházi évhez)*. De ez utóbbi kivételével hozzájuk fordult szorongattatásában is, az ő kritikáikat szedte elő, önmagát ellenőrizendő: valóban „bunkósuhogásúak"-e a bírálatai; támadóak-e; értelmezhetőek „levágásként", „megmaradni" akar-e velük *(Egy műfaj haldoklása)*. Megnyugvással adhatná hírül, ám szinte szégyelli, hogy a színészek „megkaristolásához" nála mindig ott a flastrom is – Vörösmarty ellenben kitiltaná a színházból a „kácsahangú" Komlóssynét, Péterfy pedig nem átallja az ifjú Mihályfit kis Romeónak, Romeócskának, sőt tizenkettedrét Romeónak nevezni. Tőlük ama vívó mozdulatainak könnyed merészségét, a meglepetések utánozhatatlan eleganciáját elleshette volna. Mindenki előtt azonban Péterfy a mester. Az ő dramaturgiai dolgozatai a kódex (l. Életmű szilánkokban, I. 216–219.) E dolgozatokról, illetve egy részükről már 1932-ben, amikor Juhász Géza és debreceni diákjai kötetbe gyűjtötték őket – az volt a véleménye, hogy az áporodott hazai kritikai életbe metsző szélként süvíthetnek be: „fölényesebbeket és talpraesettebbeket" magyar nyelven keveset írtak náluk. Szerzőjük magatartásától igen üdvösen felvillanyozódva, ötlettel is előrukkol: a gyűjtemény igazi címe „Péterfy Jenő és a szemét" lehetne.

Hasonlóképpen jókora kupacot lehetne összesöpörni a „Németh László és a szemét" feliratú tábla alá – egyetértve azzal, hogy a kritikus a szemét között érdekesebb látvány, mint a remekmű előtt. Érdekesebb és – élvezetesebb. Lám csak, fércművek és darabocskák, vagy éppen – ahogy Kovách Aladár *Téli zsoltár*ját minősíti – „nemes érzéseket tápláló, gondos dolgozatok" között bukdácsolva milyen metsző fölénnyel, szik-

rázó humorral ítélkezik! A *Gyergyói bált* például – a szerző nevét nem tudja, de nem is érdekli! – „megőszült operett"-nek nevezi; meghökken, mennyire beválik operett-töltelléknek az, amit odáig az „irredenta ódák staniclijában árultak". Somogyváry Gyula mint „főkonfekciós" említődik; a ripacsoktól ihletetten, az operettbeli szóval „ripacsirtá"-t mond, és Fedák Sári nagy egyéniségéhez rögvest társítja is. „Elég ripacsirta" – írja, aki „giccsre is meginduló s giccsel is megindító emberség". Az *Ocskay brigadéros* alkotójában, Herczeg Ferencben azt bámulja, hogy aki öreg korában ennyire józan, hűvös fő, az „ifjúságában is ilyen kevéssé volt költő". Teleki László *Kegyence* kapcsán a magyar színház jellemzőjének tartja, hogy „nagy írótehetségei mint üstökösök súrolták", állandósult csillagai viszont „meglehetős szerény fények" voltak. Galamb Sándort, aki Illyés Gyula előtt vállalkozott a mű átírására, porlefúvónak és halottélesztőnek titulálja. Rákosi Viktor darabja, *Az elnémult harangok* „gyermeteg irrealizmusá"-ról értekezik: a kevés művészetről és a sok retorikáról. „Az ember szinte szégyelli a maga tökéletlen hazafiságát – közli –, mely egy üres szólamon vagy komisz versen sem tudja túltenni magát, amikor az egész színház tapsban tör ki" *(A vizsgázó Kegyenc). A 2000 pengős férfi*, Barabás Pál „idényvígjátéka" élcei és szólásai szerinte egy bírálatba beleráncigálva „koholt rágalmakként" hatnának a szerző ellen. Lélektani jellemzésére pedig azt a főhősnőt, egy szekánt, vén tőkés amazont idézi, aki harminckét éven át a nadrág és a szoknya mélyebb értelmét sem fedezte föl. Az *Elcserélt vőlegény*ről (írója: Fejérvizi Béla) túlzásnak tartaná bírálatot írni. Öt nappal a premier után „az emlékezet öntisztulása olyan gyorsan végzett vele, hogy már csak a foszlányait találom benne". Vaszary – így, keresztnév nélkül – bemutatójára *(A szőkékkel mindig baj van)* szintén nem veszteget sok szót. Galamb Sándor *Hatalom* című darabjának báját az egykettedre megtanult irodalom és a régibb fajta tanári szobai kedélyesség közt jól eltalált középútban leli föl *(Siker, irodalom).* Nagyvonalúan osztályozza – a szerző emberi érdemeit elismerve – Kovách Aladár emlegetett darabját is: ha a dicséretre méltó díszletek össze nem tartották volna, ott szakad a közönség előtt ízeire. Heltai Jenő drámai költeményét, az *Egy fillért* is „szétlottyadó", nagyon romlékony anyagúnak ítéli *(Utóhang Heltaihoz).*

Mi ez a hang? A gúnyé? Kiss Ferenc írására *(Válasz egy kritikátlan kritikára)* viszontválaszul elkerülhetetlennek tartja, hogy a kritika néha gúnyos ne legyen *(Szív, tehetség – s amihez az sem elég).* Elegendő olykor pontosan leírni az észlelteket, és mégis gúnynak hangzik. Ám csak nem gondolja a neves színész, a színikamara elnöke, a főiskola igazgatója, hogy a gúnyolódás passziójáért vállalkozott a bírálatokra! Ezen a helyen Gyulai Pállal védekezik: „Meglehet, hogy humorom csak gúny volt. Az a szertelen és üres fennhéjázás, mely színészeink és drámaíróink közt uralkodik, nem érdemel egyebet. Azonban a gúny mellett volt még cikkemben egyéb is. Ha ön az egyebet nem értette: akkor vagy eszében, vagy szívében kételkednem kell. Tessék választani." Másutt Péterfy mérgével példálózik. Ez a méreg nem a „kis szurkálóké", nem is a „nagy fanatikusok" szúró, vagdalkozó haragja. Hanem a szellem emberének tiszta mérge, amely „személytelen és egyszeri", és amely a mű ostobaságainak megállapításával el is enyészik. És legfőbb ismertetőjegye: „Dialektikája nem tűnődik a bírálat következményein."

Mint az újra meg újra elhagyott szerető, akinek annyiszor adták ki az útját, hogy lassan már vándornak érezheti magát – a színikritikus is szédeleghetne a csalódások, bántások kulisszái között: éppen, mert fittyet hány a kritikák következményeire, nem hajlandó a hatásukkal számolni. Nem latolgat. Szavai súlyát nem méricskéli. Nincs tekintettel – láttuk – a hazai csillagokra sem. Hát még a külföldiekre. A fércműnek, ponyvának, anyagában pedig léhának, hazugnak és nemtelennek mondott *A Manderley-*

ház asszonya szerzője nevét is elhallgatja; botrányt emleget, s hogy „fáradtra ásítoztuk a szánkat ennyi érdekesség közt". Sommerset Maugham regényét, a *Színház*at azok közé a „középművek" közé sorolja, amelyek „inkább olvasmányok, mint alkotások". Emlyn Williams londoni sikerével hozakodik elő, és hogy a mi színházi viszonyainkhoz képest „elég friss festékestubusai vannak", a darab címét azonban elfelejti megjegyezni. Az „egyik Vaszary" fordította darabnak *(Ne játssz a szerelemmel)* – amely „nem felújítás, de visszakérődzés" – viszont a francia szerzőjét hagyja inkognitóban *(Az Andrássy úti színház újdonsága)*.

Hogy a méreg, a gúny színei mellől nem hiányzik a játékos, friss humoré, a könnyed szellemességé sem, sűrű idézetek bizonyíthatnák ezt is. Sokat mondó, hogy ízlése szerint lett volna, ha a tréfa és a burleszk lebegésében Arisztophanész a huszadik századi drámának olyan ihletője lesz, mint volt Shakespeare a romantikusnak. Itt, a szerzők s a műveik jellemzésekor, a kajánság fényeit villantva rájuk, tűnik ki igazán: menynyi eleven érzék, mennyi hajlékonyság és fogékonyság állt ellen benne, hogy ne az legyen, amit a *Kassai polgárok* Máraijáról sejteni vél: a nemzet írója, aki „merev arcról sztereotip mosolyt" hint mindenkinek. A didaktikus merevség vagy akár az élet „hű másolása" helyett az „életet mesélő délibábolást", a költészet lebegését, a csalafinta, mókás nyelvet, a sziporkázó szójátékokat jutalmazza: *Tamási „játékai"*-t dicséri. Ernyeszti a szavalás, bágyasztják a patetikus áradozások és pózok. De riasztják a kabaréból átszivárgó „bemondások" és „beköpések" is. Mi sem áll azonban távolabb tőle, mint a fennköltség, a dagály, a kenetteljesség. Az ítészi méltóság ünnepi talárját nem viseli. De nem is zord, mogorva vagy kioktató. Tud derülni; sokszor számot is ad róla, hogy min. Mosolyog és mosolyogtat.

Nemcsak a házasság viharait és villámait kíséri érzékeny figyelemmel, nemcsak a hűtlen asszony vallomásig zaklatódó bűntudatában és félelmében osztozik, nemcsak azt veszi észre, hogy a megcsalt férj a vetélytársban is felfedezi a vergődő-kínlódó embert *(Osztrovszkij: Örvény)*; nemcsak a boldogtalanság babaszobájába bejáratos (Ibsen: *Nóra*), és nem is csak az a nyers sértettség, amely sem tárgyilagossá, sem rezignációvá nem bírt még válni, ismerős neki – ismerősek azok „a magukkal eltelt, önkritika nélküli, gyanútlanságukban vonzó, de a mindennapi érintkezésben elviselhetetlen férfiak" is, akik közé (talán) Strindberg Haláltáncának kapitányán túl, odasorolja – Takaró Sanyit is. Nemcsak az erősebb, viharosabb színek, lekötik a vidámabbak, derűsebbek is; a hangulatok, helyzetek csak így. Le az emancipált elmélettel vértezkedő nők, akikkel tizennyolc perc alatt jut el oda egy férfi, ahová egy régi fajtával tizennyolc hónap alatt (Shaw: *Nem lehessen tudni*); varázsa alá tud kerülni az asszonyi vonzalom egész esztelenségének (Hauptmann: *Henschel fuvaros*), és sziporkázóan fejti ki azt a különbséget, hogy „más korok asszonyai nem unatkoztak, vagy ha unatkoztak, nem haboztak", a mai világban, a polgári viszonyok között viszont jóformán minden más kiszorult a színpadról, „csak a házasság marad rajt: törjük vagy ne törjük" (Arcübasev: *Féltékenység*).

Ha a színészi munkáról van szó, az alakításokról: ugyanez az invenció a megfogalmazásban. És – nem törődés a következményekkel. Karády? „Egy nagy színésznő minden biológiai kelléke: sötét drámai test, indulatban föllobogó szemek, érzéki mosoly", ám „inkább színészi médium, mint színész". Kiss Ferenc? Egyszer Saljapinhoz hasonlította, csak „ritkán énekli a maga Muszorgszkiját. Machbethnek és II. Fülöpnek ő nagyon is" – fuvaros, átlagember. Rossz szokása: „túljátssza s mellékesen is bebúgja a szívhangjait" (Rostand: *Gyrano de Bergerac*). Pataky? Nemcsak „a várba téved be, idegenként, hanem a Strindberg-darabba is". Bajor Gizi? „Ilyen hangszert igazán halálos

vétek szalonzenekarokban koptatgatni", bár részes abban „a circulus vitiosusban, amely a közönséget rossz darabokkal rontja s a megrontott közönség előtt a még roszszabb darabokat is diadalra viszi". Tőkés Anna? Fáj, hogy „csak tévelyeg nagyszerű készségei közt". Szörényi Éva? „Ízléstelen épp nem volt; szesznek azonban egy kicsit édes. Égésének karamellszaga van." Jávor Pál? Azt a benyomást kelti, hogy ha „szép betyáros fogaival nem nevethet, úgy érzi, mindjárt kísértetet kell játszania". Bihari József? Ez egyszer kissé merev humorú. „A figura megvolt, de nem mozgott." Sándor Izabella arcán szinte látszik az elhatározás: „na most sóhajtok egyet, na most bekapcsolom a gyöngédséget". Cukorba mártott epés megjegyzés: a Nemzeti Ibsen drámáját két Peer Gynttel játszatja, de „Egy, ha az Tímár, több lett volna".

Nem adagolja szűkmarkúan a dicséretet, az elismerést sem. Dayka Margit vonzó lényét szívesen elnézi, még ha nem lévén keret, amibe beleilljék, „csak magát áraszthatta" is. Mészáros Ági mesélése, pörgése, utánzása a „begyes élet". Örömmel hallotta Lehotayt; Majort, aki szörnyetegnek ember volt; a felejthetetlen Csortost. Tolnay és Muráti: amit csinálniuk kellett, jól csinálták. Mezey Máriának az iróniától a kétségbeesésig mindenre megvan az „élő mozdulata s ízléses színe". Várkonyi Zoltán megint mint pszichopatológus remekelt. Az imbecillisektől ellesett kéztartása a legnagyobb mulatság. „Nem is egy kifordított kéz, egy külön szereplő." Aztán: Ladomerszki Margit hiba nélkül játszott; másvalakik alakításának „íze volt"; mestermunkát nyújtottak jellemábrázolásból. „Tehetséggyanús" fiatalokat lát feltűnni a láthatáron; nem szégyelli, ha valakibe lassan vissza kell szeretni. Például Kiss Ferencbe, akinek „egész furcsa, hamis hangja van a siránkozásra, mint a farkas, amelyik krétát evett".

Ha a meghökkentések erdejéből vonyít is ez a csikasz, a kritikustól akkor sem lehet elvitatni a stílus szemléletességét, képi láttató erejét, valószerűségét. Választékosságát és a hangnem változatosságát. „A színpadi sztereotípiák megkövült tohonya rendszerének" szétzúzására törekszik – teljes sikerrel. A rutinos megoldásokat, sablonokat, sémákat messze elkerüli – holott a hétről hétre írandó penzum, a megjelenés kényszerének monotóniája erre csábítaná. A *Siker a Nemzetiben* sorait parafrazálva: nyelv, élet, gondolat – mindaz, ami egy kritikát elállóvá tesz – megvan benne. Az irodalom konzerválószereit adta hozzá. És a magyar dráma szolgálatának örömét. A kedvét, amely kedvcsinálás is egyben.

Ott is, azon a terepen, ahol a legnehezebb: a közönségén. A nézőtér viselkedésének és szokásainak a jellemzését el nem hagyná. A bírálatainak épp olyan szerves részét alkotja ez, mint a darabok tartalmi kivonatának ismertetése, a színészek játékának értékelése. A Péterfynél dicsért talpraesettség hiányában ő sem marasztalható el; szinte vastag érzékletességgel festi le, mikor milyennek látja nézőtársait. Olyannak például, akik a művészettel csak véletlenül találkozhatnak. És olyannak, mint „ egy vízöblítéses tartály, mely csak a húzást várja, hogy egy jó kacagásban alázuhoghasson" (Osztrovszkij: Örvény). A nem éppen hízelgő beállítás, a következményekkel itt sem számoló vaskosság, a szókimondás bátorsága akkor feltűnő csak igazán, ha osztjuk Gerold László véleményét: a Németh László színikritikáit közlő képes magazinnak az olvasói és a pesti színházaknak a közönsége lényegében ugyanazok, az ún. „magyar úri középosztály"-ba tartozók. Valóban ritka alkalom egy társadalmi réteg előtt a saját lapjában „leleplezni, sőt szidni az általa kitartott és eszményített tulajdon színházát". Ritka a szemére hányni, hogy nem erőt akar gyűjteni, hanem el akar bújni a sors elől. „Nem látni, nem emlékezni, nem venni tudomásul" – ez a strucc-pszichológia működteti a *sünszínház*at. És csak reménykedni lehet, hogy van olyan magyar réteg, amelyik „a szín-

háztól nem azt kívánná, hogy őt az idők elől eldugja, hanem hogy átvezesse rajtuk" *(A vizsgázó Kegyenc).* Érdekükben s a magyar dráma érdekében új nézőket kell teremteni. Mert az a közönség, amely színházba jár, eltapossa, amelyik pedig diadalra vihetné, nem jár színházba – nincs más tehát, mint a „feltörekvő nép"-ben, a városba sodort iparosban, altisztben, munkásban bízni. A paraszthoz viszont a színháznak kell elmennie *(A magyar drámáért).* És ki kellene próbálni, ami kísérletnek sem utolsó, a magyar drámai játékot magas szellemi munkával s élettel eltelten forradalmasító műkedvelést – ha már a profik „éjjel-nappal színházban játszanak, de csak igen ritkán színdarabokat". A magyar dráma megújhodása tőlük nem várható. Az új közönség felneveléséhez hiányzik a „színház papírból" gyakorlata, vagyis: elébb olvasmánnyá kellene tenni a drámát – mint Goethe korában –, és ha néhány száz embert már rá lehetett kapatni a darabolvasásra, akkor „majd csak támad egy kis színészi vagy műkedvelői kör, mely az anyagiakat lelkesedéssel pótolva, az olvasásra rákapottakból nézőket nevel" *(Műkedvelők és színészek: Bánk bán a Magdolna utcában).*

Mi ez? Utópista fantáziálás? Rögeszmés megszállottság? Kudarcelhárító makacsság? Íróasztalnál vagy a színházi zsöllyében kiagyalt ötlet?

Visszhangzása, megismétlése annak, amit *Színművészetünk ügyében* még a múlt század derekán, 1853-ban vetett papírra – Kemény Zsigmond. Érvényét vesztette volna a „Tempora mutantur..."? Éppen hogy nem változnak az idők, és nem változunk bennük mi sem? Németh Lászlónak kedve lett volna megkérni a Hidat, közöljék név nélkül ezt a tanulmányt. „Ugyan hányan veszik észre, hogy nem ma készült s nem a mi színházi viszonyainkra." Az írást saját papírszínháza évszázados igazolásának tekinti – állapítja meg Sándor Iván, s vele lehet tartani a lényeg összegzésében is. A színészet addig virágzik, amíg a dráma is, ám ez csak akkor virágozhat, ha a közönséggel a könyvesboltokban is kapcsolatba kerül, nemcsak a színházakban. „Ha a színműveknek nincs olvasóközönségük – idézi a *Színház papírból* hosszasan az 1853-as szöveget –, akkor a színházi közönség bármely szellemdús egyénekből álljon, végtére úgy elromolhat, hogy látványoknál többet nem is igen fog kívánni." „Régen azért voltak színészek, hogy a darabokat játsszák, most pedig azért vannak darabok, hogy a színészek játsszanak."

Amikor a színikritikus Németh László megszólal, jól hallható: a magyar dráma súlyáért, tekintélyéért perlekedő konok eltökéltség és elszántság Kemény Zsigmondé; fölénye és talpraesettsége, sziporkázó humora és könnyedsége viszont mint Péterfy Jenőé. E hagyományok vállalásának tudatában és a most már hozzáférhetővé vált cikkek, tanulmányok ismeretében ma talán magától értetődőbben hangozhatna el a válasz a huszonvalahány évvel ezelőtt feltett kérdésre: ki volt a legjobb magyar színikritikus.

Ui.: Szeptember 21-e a magyar dráma napja. Egy tegnapelőtti hírlapi jegyzet címével: *Drámáink szomorú napján* oda jutottunk, hogy a legtöbb színházunk még csak előadást sem tart, nemhogy magyar szerzőt vinne színre.

Támadna még kedvünk próbát tenni, hányan vennék észre: nem ma készült, és nem a mai színházi viszonyainkra – se Kemény Zsigmond, sem pedig Németh László „szövege".

TANULMÁNY

BELÉNYI GYULA

A Bibó–Erdei kapcsolat és a városmegyés reformterv

A fiatal Bibó István szellemi fejlődésében talán egyetlen élő személy sem játszott olyan fontos szerepet, mint Erdei Ferenc. E szerep érzelmi alapját az a már-már romantikusnak tűnő, erős baráti vonzódás teremtette meg, amelyet kettejük ifjúkori levelezése nagyon érzékletesen dokumentál.[1] Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy két, társadalomtudományos kérdések és a mögöttük rejlő politikai problémák iránt élénken érdeklődő fiatalember vonzalmának közös eszmei alapjai is voltak. Ennek alátámasztására elegendő csupán Bibó István 1940-ben publikált, Erdei munkásságáról szóló cikkére hivatkoznom. (Bibó, I. 185–201.) Egy ilyen barátság és eszmei rokonság egyáltalán nem megy ritkaságszámba két azonos korú és egy egyetem egyazon karára járó fiatalember között. Ám a korabeli (és részben a mai) beidegződések szerint gondolkodva feltűnik valami nem természetes is ebben a kapcsolatban – hiszen mi hozhatott közel egymáshoz egy kisparaszti és egy (korabeli kifejezéssel) „úri középosztályi" értelmiségi családból származó egyetemi hallgatót? A társadalmi csoportjaikkal kapcsolatos sztereotip ítéletek szerint kettejüknek ugyanis nem egymás mellett, hanem egymással szemben lett volna a helyük. (Megjegyzem, maga Bibó mutatott rá, hogy az a szellemi mozgalom, amelyhez az 1930-as években mindketten csatlakoztak, élvezte az úgynevezett „úri" értelmiség jó részének – a reformok iránt nyitott részének – a szimpátiáját,[2] ami kettejük egymással kapcsolatos nyitottságának a társadalmi hátterét is jórészt megmagyarázza.)

A feltett kérdésre e rövid tanulmány keretében meg sem kísérelhetem a minden részletre kiterjedő válaszadást. Csupán arra szorítkozom, hogy a rokon gondolkodásmód és értékrend különböző eredetét és összekapcsolódási pontjait próbáljam kitapogatni, valamint arra, hogy egyetlenegy részlet kinagyításával, a nevezetes városmegyés reformterv kialakulásának bemutatásával eszméik egyik gyakorlati megvalósítási kísérletét is felvillantsam.

Abban, hogy gondolkodásuk az eltérő eszmei gyökerek ellenére egy időre igen közel tudott kerülni egymáshoz, a magyar népi mozgalomban kialakult szellemi miliőnek volt jelentős szerepe. Éppen Bibó Istvántól tudjuk ugyanis, hogy ez a radikális, s az ország társadalmi valóságát más ellenzéki eszmeáramlatoknál jobban ismerő szellemi és politikai tömörülés egyszerre akarta és tudta képviselni a társadalom egésze – hangsúlyozottan beleértve a parasztság alsó rétegeit is – társadalmi felszabadulásának és a francia forradalom által képviselt szabadságeszmények intézményes biztosításának kettős követelményét. Azaz, egyszerre mondta magáénak a demokratikus társadalomfelfogást és a klasszikus liberalizmus eszmerendszerét, s így döntően különbözött a kor antiliberális, diktatórikus politikai mozgalmaitól és uralmi formáitól, a hitlerizmustól[3] és – tehetném én hozzá – a sztálinizmustól. (Nem állítom persze, hogy ez a kettős

eszmei alap, főként annak liberális eleme, Darvas Józseftől Erdélyi Józsefig e mozgalom minden tagjára jellemző lett volna – de ennek részletezése messze elvinne a gondolatmenettől.)

Aligha jutunk tévútra, ha a népi mozgalomnak ezt a Bibótól származó általános jellemzését mint magyarázó elvet átvisszük a két fiatal gondolkodó eszmei közeledésének problémakörére is. Tudniillik, a hagymatermelő parasztcsalád ambiciózus fia elsősorban saját társadalmi élményei hatására kezdett tudományos kérdésekkel foglalkozni; konkrétabban fogalmazva: őt a parasztság rendies kötöttségei végleges felszámolásának igénye vitte el az emberi szabadság általánosabb érvényű eszméinek vállalásáig. (Ezt akkor, az 1930-as években ő is, bár csak átmenetileg, a társadalom polgárosodási folyamatának kiteljesítésétől remélte. A *Parasztok* című könyvéből tudjuk, hogy a paraszti polgárosodásnak az európai történelemben két típusát különböztette meg. Az egyik a nyugat-európai út volt, ahol a parasztság a polgárság társadalmi mintáit követve vetkőzte le rendies kötöttségeit. A másik a skandináv, ahol viszont a parasztság nem mások mintái nyomán lépett a polgárosodás útjára, hanem saját magát tudta a társadalom polgári osztályává emelni. Erdei félreérthetetlenül ezt a modellt tartotta vonzóbbnak, amely a modern termelési szakismeretekkel, oktatási rendszerrel és nem utolsósorban erős politikai képviselettel rendelkező földművelő polgárok társadalmát teremtette meg.)[4]

Bibó figyelmét viszont a maga szűkebb társadalmi környezetében szerzett intellektuális élmények nyomán kezdetben olyan elvont kérdések vonták magukra, mint a szabadság és a kényszer kapcsolata a jogban, s ő innen lépett tovább az elvont szabadságeszmények gyakorlati megvalósításának igényéig.(Ez kettejük gondolkodásának absztrakciós szintjén végig érződött.) Ennek a gyakorlati megvalósításnak pedig a két világháború közötti Magyarországon vitathatatlanul az volt a legfőbb próbája: vállalja-e valaki, hogy a társadalom legalsó rétegét, a szegényparasztságot is beemelje a szabad és jogilag egyenlő állampolgárok közösségébe? (Bibó, Erdeivel ellentétben, végig ki is tartott a maga meggyőződése mellett. Elég csak arra utalni, hogy még az 1970-es évek második felében készült interjúk egyikében is az 1945-ös földreform – kétségkívül vitatható, mert törvénytelenségeket is előidéző – végrehajtási módját éppen azzal védte meg, hogy hozzájárult a szegényparasztság „öntudatnöveléséhez."[5] A közös eszmeiség problémaköréhez végül egy befejező megjegyzést tennék. A parasztság mindkettejük számára fontos társadalmi felszabadulásának, tehát a rendies kötöttségek végleges eltakarításának gondolatát kettejük közül Bibó hangsúlyozta élesebben, aki egyébként a témáról igen keveset írt. Barátja műveiről írott, 1940-ben megjelent ismertetése például Erdei összetett, többrétű mondanivalójából jószerével csak azt az egy, vitathatatlanul Erdei számára is központi gondolatot emelte ki, hogy a paraszti társadalom semmilyen formában, tehát még egy elképzelt urak nélküli „parasztország" formájában sem őrizhető meg. (Bibó, I. 193.) Nem őrizhető meg azért, mert paraszt-mivoltának bármilyen módon történő konzerválása a rendies érintkezési formák továbbélését jelentené.

Erdei és Bibó oly sokat emlegetett városmegyés igazgatási reformtervét tulajdonképpen szintén a rendi maradványok felszámolásának az igénye hatja át: a tradicionális igazgatási rendszer elemeinek továbbélésében ugyanis mindketten az úr–szolga típusú alá-fölérendeltségi viszonyok megőrzésének nemkívánatos eszközét látták. Ezért léptek fel a korabeli magas színvonalú, szakszerű igazgatási reformtervektől (amelyek elsősorban Magyary Zoltán nevéhez fűződtek) eltérő programmal.[6] De innentől helyesebb egyes számra térnünk: az elgondolás ugyanis egy Bibótól származó fontos elemtől eltekintve (nevezetesen, hogy az ország területi igazgatási beosztását a városok körül,

azokra alapozva kell átalakítani)[7] kezdetben teljes egészében Erdei Ferencé volt. (Bibó István szerepe e reformterv történetének második – egyébként politikatörténeti szempontból messze fontosabb – szakaszában, 1945–1946-ban fog megnövekedni, s jelentőségében az Erdeié elé kerülni. Végül a harmadik, 1947–1950 közötti időszakaszban, a *Magyarország városhálózatának kiépítése* című térkép-összeállítás elkészítésekor már abszolút túlsúlyos a vállalkozásból kihátráló Erdeihez képest, aki akkor már egész település- és agrárpolitikai elvrendszerét feladva, eredeti elgondolásaival szöges ellentétben álló gyakorlati politikát valósít meg, mint a Tanyai Tanács elnöke vagy mint a Tiszántúli Természetátalakító Tervbizottság tagja.)

Erdei az 1939-ben megjelent *Magyar város* című könyvének „Országépítés városokkal" alfejezetében körvonalazta először egy „urbanista országrendezési terv" gondolatát. Kiindulópontja az volt, hogy Magyarországon a falvak és a városok társadalma között mély szakadék húzódik. E két településforma olyan nagy társadalmi távolságok települési keretéül szolgál, hogy Erdei egyenesen „területi rendiség" meglétéről beszél.[8] A könyv tudományos alapgondolata, s egyben politikai üzenete éppen ezzel kapcsolatos: elősegíteni a magyar társadalom e térbeli (lényegében településtípusonkénti) rendies elkülönültségének megszüntetését. Ezt pedig a társadalom egészének urbanizálásától remélte, hiszen a falut a maga egészében a rendi(es) társadalmi viszonyok termékének és egyben e viszonyok konzerválójának tartotta.[9] Ez az „urbanista országrendező terv" persze nem azt tűzte ki célul, hogy az ország minden lakosa városokban lakjon, hiszen annak nem lett volna realitása, hanem azt, hogy „minden vidéknek" (azaz kisebb tájegységnek) „meglegyen a maga városa, és avval olyan egységet képezzen, amely állandó közlekedés és egybeszerveződés révén az egész vidék számára biztosítja a város javait".[10] A város és vidéke ilyen szoros „egybeszerveződése" lehetővé tenné, hogy a falusi emberek is szippanthassanak a városok szabadságot adó levegőjéből, azazhogy ők is a rendies alávetettségtől megszabadult (állam)polgárok lehessenek. Ennek az elképzelésnek a megvalósítása elsősorban a mezőgazdasági népesség esetében ütközhet objektív akadályba, tekintve, hogy munkájuk jellege (a termelés helyhez kötöttsége) miatt nem tudnak a várossal rendszeres kapcsolatot tartani, holott egyetlen társadalmi réteg sem szorulna rá annyira az urbanizálódásra, mint a parasztság. Az alföldi tanyás városok azonban éppen ennek az akadálynak a leküzdésére alkalmasak – mondja Erdei –, mert egyszerre nyújtják a városi élet és a tartós termelőhelyi jelenlét lehetőségét. A munkahely funkcióját betöltő tanya ugyanis nem egy külön, a várostól függő, annak alávetett település (mint amilyen a falu), hanem végeredményben városrész, a tanyaiak pedig a város polgárai. (Megjegyezzük, hogy a *Magyar város* minden eredetisége mellett nem mentes a szemléleti egyoldalúságoktól sem. A szerző például – tévesen – csak az alföldi városokat tekintette „magyar"-nak, a dunántúliakat és az északiakat idegennek tartotta. Nem tekinthető megalapozottnak továbbá az a gondolat sem, hogy a tanyás városok kettős szállásrendszerében a magyarság ősi, honfoglalás előtti „településszervező ösztöne" éledt volna újjá. Ezek azonban a könyvben felvázolt reformkoncepció értékét nem csökkentik.)

Hogy a városok és az őket körülvevő „vidék" „egybeszerveződése" valóra válhasson, ahhoz az ország városhálózatának és területi igazgatási szervezetének egyaránt jelentős változásokon kellene átesnie. Elsősorban azt kellene elérni, hogy az ország minden kisebb tájegysége rendelkezzék egy várossal (de mindegyik szigorúan csak egyetlen-eggyel).[11] Azokon a vidékeken, ahol még nem alakultak ki városok, ott az arra legalkalmasabb, központi helyen fekvő községeket kell várossá fejleszteni. A saját vidé-

kük természetes gazdasági és kulturális központjaként szolgáló városokat kell azután a területi igazgatás székhelyévé tenni. Az alsó szintű, az „elemi városi szükségleteket" kielégítő igazgatás szintje felett, az országrészek életének igazgatására Erdei elgondolása szerint ki kellene fejleszteni egy középső, tartományi igazgatási szintet is, többek között azért, hogy ezáltal a központi (miniszteriális) igazgatás decentralizálható legyen.[12]

1945 után ez a koncepció a Nemzeti Parasztpárt javaslataiban, mindenekelőtt 1946. júliusi közigazgatási reformtervében (Bibó és Erdei közös alkotásában) elevenedett fel.[13] Ebben javasolták az ország 25 vármegyéjének és 151 járásának a megszüntetését, és helyettük 70–80 városmegye, valamint hét országos kerület létrehozását. A terv az igazgatási szervezet nagyfokú egyszerűsítését és a városmegyei önkormányzatok jelentős mértékű megerősítését állította a javasolt reform középpontjába, és egyidejűleg nagy jelentőséget tulajdonított az országos kerületek felállításának is, mert azok hozzájárulhatnak a minisztériumi igazgatás decentralizálásához, s egyben elősegíthetik a fővároson kívüli hat székhely (Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Szombathely és Győr) „igazi középvárosokká" fejlődését.[14] Itt nem részletezhető politikai okokból a terv, noha 1946-ban a kormány hivatalos tanácsadó szervei is foglalkoztak vele, éppen Bibó István előterjesztésében,[15] nem vált valóra. Amikor pedig Bibó pályafutásának legnagyobb szabású gyakorlati vállalkozásaként 1950-ben megjelent a *Magyarország városhálózatának kiépítése* című térkép-összeállítása,[16] amely végül 98 városmegye felállítását javasolta, a munkát „süket csend" fogadta csupán.[17] Már folyamatban volt a tanácsrendszer bevezetése. Holott ez a terv az 1870-es évek óta a legértékesebb kísérlet volt a területi igazgatási szervezet átalakítására – még akkor is, ha tudjuk: egy kialakult igazgatási szervezet önmegtartó képessége igen erős, ezért a kivitelezés sem lett volna könnyű. A kísérlet ígéretességét abban látom, hogy: 1. jelentősen meg kívánta erősíteni a városmegyei önkormányzatokat; 2. decentralizálni akarta a központi (miniszteriális) igazgatást; 3. jelentősen fejleszteni akarta az ország városhálózatát; 4. megvalósítása feltételezte volna az ország gazdaságának területileg kiegyenlítettebb fejlesztését; 5. a város és vidéke társadalmának egybeszervezésével elősegítette volna a vidéki emberek társadalmi felemelkedését.[18] Olyan korszerűsítési terv volt ez tehát, amely az ország társadalmát úgy kívánta bekapcsolni az urbanizációs folyamatokba, hogy közben ne rombolódjanak szét a helyi társadalmak, az ott élők ne kényszerüljenek elvándorolni és egyetlen (esetleg néhány) nagyvárosba tömörülni, hanem maguknak a helyi társadalmaknak az urbanizálódását és polgárosodását kívánta szolgálni. A Rákosi-rendszerben talán éppen ezért nem válhatott valóra.

JEGYZETEK

1 Erdei Ferenc levele Bibó Istvánhoz, 1935. nov. 29. és Bibó István levele Erdei Ferenchez, 1935. dec. 15. – A leveleket közli: Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944. Címzett vagy feladó: Erdei Ferenc. Szerk.: H. Soós Mária. Budapest, 1991. 40–42.

2 „...a magyar népi mozgalom egész fennállása alatt élvezte az erősen nemzeti szellemű úri értelmiség reformer szárnyának nem is kisfokú szimpátiáját, adott esetben támogatását." – Bibó István: Levél Borbándi Gyulához. (Bibó, III. 301.)

3 „...a magyar népi mozgalom teljes mértékben belesimul, azonos az európai szabadságmozgalmak nagy vonalával, teljes mértékben magáévá teszi a francia forradalom szabadság-egyenlőség-testvériség ideológiáját..." I. m. 299.

4 Erdei Ferenc: Parasztok. Hasonmás kiadás. Budapest, 1973. – Nyugaton „a parasztokat egyszerűen elnyelte és magába olvasztotta a polgári–nemzeti társadalom. (...) A széles polgári

réteg polgárosította a parasztságot egészen addig, míg paraszt jellegét csak nevében és emlékeiben őrzi meg." (116.) „Északon sem igazi parasztok már a földművelők. De míg nyugaton polgári társadalom nyelte el őket, addig északon parasztok hódították meg a polgári társadalmat. Amott a város hajtotta maga alá a falut, emitt a falu vette birtokába a várost." (121.) A skandináv országokban sem „paraszt már az ember, de mindent megtartott, ami a parasztéletben értékes, sőt azt emelte a legmagasabb kultúra szintjére. Ezek a parasztok az irigyelt példaképei minden más parasztoknak..." (125.)

5 Huszár Tibor: Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Budapest, 1989. 55.

6 A két világháború közötti igazgatási reformterveket kimerítően ismerteti Hencz Aurél: Területrendezési törekvések Magyarországon. Budapest, 1973. 262–514. Bibó visszatekintő értékelése Magyaryról és Erdeivel közös saját felfogásukról: Huszár Tibor: Bibó István. I. m. 107–108., ill. 31.

7 „Emlékszem, hogy valamikor a harmincas évek elején egyszer leültem egy magyar – történetesen egy néprajzi – térkép elé, ami a városi gócot külön foltokban mutatta, és elkezdtem próbálgatni, hogyan lehetne olyan közigazgatási egységeket csinálni, amelyek a meglevő városi gócok köré csoportosulnak." – I. m. 34–35.

8 Erdei Ferenc: Magyar város. Hasonmás kiadás. Budapest, 1974. 44–45. – „...a városiak és a falusiak ellentétes csoportja mintegy területi rendiség (sic!) jelenik meg egymással való szembenállásban és két különálló életteret jelent." – írja Erdei, majd hozzáteszi: „A polgárosodás városi termék és a javaival való élés is nagyrészben a város kiváltsága maradt."

9 Ezt a gondolatot hangsúlyozza a falvakról szóló könyvében is: „Nálunk nem következett be a rendi-feudalista társadalomrendszernek a teljes felszámolása, s különösen falvaink azok, amelyek nagyjából ma is rendi viszonyok között élnek." – Erdei Ferenc: Magyar falu. Budapest, 1974. 16.

10 Erdei Ferenc: Magyar város, i. m. 229.

11 I. m. 231.

12 I. m. 233.

13 Az 1945–1948 közötti közigazgatási reformtervek történetére: Gyarmati György: Három koncepció és ami utána következik... Tér és társadalom, 1989/4. 3–15.

14 A magyar közigazgatás reformja. A Nemzeti Parasztpárt javaslata. Írták: Erdei Ferenc és Bibó István. Közreadja: Huszár Tibor: Bibó István. i. m. 267–275. – Bibó 1945 májusa óta volt formálisan is a Nemzeti Parasztpárt tagja. – I. m. 66.

15 A kormány által 1945 végén létrehozott, koalíciós alapon működő szerve, a Jogi Reformbizottság több ízben tárgyalta az igazgatási reform kérdését. L.: A Jogi Reformbizottság üléseinek jegyzőkönyvei. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet. – Az archív anyagokat néhai Kovács István akadémikus bocsátotta rendelkezésemre, amiért írásban már csak megkésve mondhatok köszönetet. – A JRB működését részletesen elemzi: Gyarmati György: Közigazgatási reform és pártküzdelmek 1944–1947. – Valóság, 1984/6. 9–20. (Különösen 14–17.)

16 Magyarország városhálózatának kiépítése. Tervezték és szerkesztették: Bibó István és Mattyasovszky Jenő. Budapest, 1950. – A 98+7 térképet tartalmazó összeállítás Bibó által írt rövid előszava hangsúlyozza: a munka – amely eredetileg egy háromrészes, nagyszabású alkotás melléklete lett volna csupán – több volt, mint egy egyszerű igazgatási reformjavaslat. Nem kisebb igénnyel lépett fel ugyanis, mint azzal, hogy a magyar tanyás városok modelljét követve hozzájáruljon „a városi szolgálatok szervezett kialakításá"-hoz, a várossal való közeledés intenzívvé és állandóvá tételéhez is. (Bevezetés X. oldala.)

17 Bibó István kifejezése. L.: Huszár Tibor: Bibó István. I. m. 100.

18 Maga Bibó István is ebben látta a városmegyés igazgatási reform legfőbb erényét. Még 1946-ban így írt: A parasztpárti terv „olyan reformnak az útját mutatja meg, mely számba veszi a magyar közigazgatás kérdésének a magyar társadalomfejlődéssel való végzetes összefüggését..." – Bibó István: A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. (Bibó, II. 328.)

GÁLL ERNŐ

Lukács, a „heidelbergi kör" és (erdélyi) utóéletük

A Lukácstól elvezető útjukat bemutató – sajnos – posztumusz szöveget.[1] Fehér Ferenc a következőképpen zárta: „Lukács élete, ha úgy tetszik, maga volt egy nagy »narratíva«. És én nem tudom elképzelni e század filozófiatörténetét e nélkül a »nagy narratíva« nélkül." Számomra ez a megállapítás több jelentést hordoz, s ezeket próbálom – a címben jelzett összefüggések mentén – kifejteni. Lukács György és a „heidelbergi kör" utóéletének néhány alakját és vonatkozását érinteném, mégpedig az önreflexió jegyében. Ez a kísérlet Lukács erdélyi recepcióját is felidézné, és a mai helyzetbe szintén betekintést szeretne nyújtani.

Már elöljáróban sietek leszögezni; magam sem tudnám, nyilván nem is kívánnám a XX. század bölcseleti eszméléséből a lukácsi életművet kirekeszteni. Ellenkezőleg, éppen napjainkban, amikor például Franciaországban a „marxizmus" utáni Marx jelenvalóságát kezdik felismerni, Jacques Derrida pedig Marx „kísérteteinek" a visszatérését taglalja, szenvedélyesen foglalkoztat a kérdés: mi maradt érvényes Lukácsból? Mit jelent nekünk – ott és most – öröksége, amellyel volt tanítványainak egy része már régóta nem azonosul?

A válaszkeresés érzelmi fűtöttsége az én esetemben abból is származik, hogy az 1957-ben újraindult kolozsvári *Korunk* szerkesztése során Lukács gondolatvilágából sok stimulenst merítettünk, s ez az ösztönzés nem egyszer az ő nézeteivel, verdiktumaival való – többnyire hallgatólagos – polémia ellenére érvényesült.

Amikor lehetőségünk nyílt a magyar progresszió e jól ismert folyóiratának a feltámasztására, a Gaál Gábor-i hagyaték ama összetevőjének a folytatására is vállalkoztunk, amely Lukács György erős hatásáról árulkodott. A *Korunk* régi szerkesztőjéről készült monográfiájában Tóth Sándor joggal írhatta: „Több más külföldi haladó és baloldali eszmei indíték közül csak két – a színkép bonyolultságát leginkább érzékeltető – nevet említsünk itt: a Bertolt Brechtét és a Lukács Györgyét, akiknek nézetei egyrészt szembenálltak egymással, másrészt eltértek a szovjet művelődéspolitikai koncepciótól, s mindkettő munkásságát Gaál már régóta megkülönböztetett nagyrabecsüléssel és rokonszenvvel tartotta számon." [2] Tegyük ehhez hozzá, hogy ez a szerkesztői rokonszenv sorozatos közlésekben is kifejezésre jutott. 1937 és 1940 között a *Korunk* kilenc nagy terjedelmű Lukács-tanulmányt jelentetett meg, ami – az adott körülmények között – (gondoljunk a romániai cenzúrára, a királyi diktatúrára, s arra, hogy Lukács Moszkvában élt) rendkívüli teljesítményként könyvelhető el. Egyedülálló az egész magyar nyelvterületen.

A régi *Korunk* olvasójaként és munkatársaként, elsősorban ezekből a tanulmányokból ismertem meg Lukács (főként esztétikai) nézeteit. Ez alapozta meg „lukácsizmusomat", ami természetesen a későbbiek folyamán nem maradt, nem maradhatott egy-

A Szegeden 1994. dec. elsején megrendezett Lukács-konferencián elmondott előadás szerkesztett változata.

értelmű. Lukács 1945-ös „reményekkel" átszőtt hazatérése után erősen vonzott – a népfrontot mintegy meghosszabbító – koncepciója, hiszen ez a népi demokráciát történelmi távlatban, jövős rendszerként, amolyan „harmadik útként" fogta fel. Megzavartak viszont 1949-ben a Lukács elleni támadások, ám a Petőfi-kör 1956. június 14-én megtartott filozófiai vitája – Lukács aktív részvételével – sokunkra mint a dogmatikus szendergésből való ellenállhatatlan ébresztő hatott. (Ez a hatás aztán – Tánczos Gábornak köszönhetően, aki az elsők között kezdte Erdélyt járni – a hetvenes években teljesedett ki.[3] Előtte azonban *Az ész trónfosztásának* Erdélyben is észlelhető eszmei kisugárzása részben már a hidegháború fagyos légköréhez járult hozzá. Említett szövegében Fehér Ferenc kijelentette, hogy ezt a művet ő és társai „leírták", majd elfelejtették. Most utólag a könyv befogadására emlékezve, inkább Hanák Tibor véleményét fogadnám el, aki egyetértően idézi ugyan Adorno kritikáját, amely szerint *Az ész trónfosztása* dialektikátlan mű, de számos „beható elemzést, kiváló részletet tartalmaz"[4], s ezekből mi akkor, a világtól elszigetelten, bizony sokat tanultunk.

1958-ban, amikor a szovjet tömb országain az új „revizionizmus" elleni kampány, a megtorlások sorozata sepert végig, a *Korunk* is a szórásba került. Különféle herézisekben marasztaltattunk el, és a fiatal szerkesztőséget mea-culpázásra kényszerítették. Penitenciaként még azt is kirótták ránk, hogy Lukács-ellenes állásfoglalásokat közöljünk. Szerencsére megelégedtek azzal, hogy már másutt megjelent ilyen természetű cikkeket, nyilatkozatokat vegyünk át. De így is, a régi hagyomány folytatása, a *Korunk* Lukács-recepciója törést szenvedett.

Évek teltek el, amíg a „visszazárt" Lukács és a „budapesti iskola" szellemi impulzusai ismét elértek hozzánk. Hanák Tibor ismert könyvének címe a meggátolt, az elmaradt reneszánsz képzetét sugallták, ám a dogmák uralma alól emancipálódó marxi gondolatvilág – Lukács és tanítványai által közvetített – újjászületése nálunk is termékenyítően érvényesült. A romániai viszonylagos és rövid időtartamú enyhülés feltételei között mi szintén az „olvadás"-ból táplálkozó „meleg áramlat"-ban hajóztunk, s a Szküllák és Kharübdiszek között nem egyszer a Lukács-féle iránytű segítségével tájékozódtunk. Persze, ez az iránytű sem volt, nem is lehetett hibátlan. Nem követhettük például az egzisztencializmust veszélyes, kategorikusan elkerülendő zátonyként megjelölő kilengéseiben. Számunkra, számomra a Sartre-féle elköteleződés és felelősségvállalás, valamint a camus-i lázadó ember modellje a totalitarizmussal szembeni ellenállást ösztökélte. A nemzetiségi feladatvállalást fűtötte.[5]

Lukácsnál és tanítványainál nem találhattunk olyan eszmei indítékokra, amelyekre a romániai magyar önazonosság védelmében, a beolvasztó praktikák semlegesítésében *közvetlenül* támaszkodhattunk volna. De Gaál Gábor folyóirata már 1939-ben közölte Lukács ama két esszéjét *(Petőfi és Ady; Ady politikai költészete)*, amelyekben a magyar sorskérdésekkel, a „magyar tragédiával" szembesült. És ez a régen hozzánk érkezett üzenet szellemi búvópatakként elő-előbukkant. Motivált és igazolt minket.

Furcsa, s egyben meggondolkoztató egybeesést kell látnunk abban, hogy a Ceauşescu meghirdette „mini-kultúrforradalom", amely végül is az egyneműsítő zsarnokuralomba és patologikus személyi kultuszba torkollott, egy évvel előzte meg az MSZMP újabb ideológiai kampányát (1972). Ez viszont – Lukács halála után – több tanítványa kizárásához, illetve elhallgattatásához vezetett (1973). Paradoxális fejlemény volt viszont, hogy írásaik közlésével éppen nekünk nyílt módunk arra, hogy a szilenciumuk falait rövid időre áttörhessük.

*

1985-ben jelent meg Zoltai Dénes *Egy írástudó visszatér* című – Lukács 1945 utáni munkásságát elemző – munkája.[6] Akkori s egy reménybeli újabb „come back" számomra elválaszthatatlan azonban az egykori „heidelbergi kör" néhány tagja utóéletének és Lukácshoz való viszonyulásuknak számbavételétől. (E kapcsolatok nyomon követése tanácskozásunk témája szempontjából is relevánsnak, megkerülhetetlennek mutatkozik.) Ez a retrospektíva főként a felelősség kérdésében kifejtett nézetek összehasonlító boncolgatására szorítkozik.

Ismeretes, hogy az első világháború előtti Heidelberg pezsgő szellemi-egyetemi életében is kiemelkedő szerepet betöltött Max Weber vasárnaponként legjobb tanítványait, munkatársait és barátait otthonában fogadta. Ebbe a körbe tartozott – többek között – Stefan George, Ernst Troeltsch, Emil Lask, Karl Jaspers, Lukács György és Ernst Bloch. Feltehető, hogy a világháború első évei megrázó élményeinek hatására a politika és az etika, a hatalom s az erőszak, a cél és eszköz viszonyának kérdése, de mindenek fölött a felelősség erkölcsi vállalása a beszélgetések s a viták előterébe került. Ismeretes az is, hogy Weber különbséget tett „felelősségetika" és „érzületetika" között. Míg az utóbbi képviselői nem sok gondot fordítanak tetteik következményeire, illetve – ha azok rosszak – e következményeket mások, a világ, az emberi ostobaság stb. számlájára írják, az előbbi hívei számára elsősorban a politikai cselekvés előre látható konzekvenciái okoznak gondot.[7]

A politikai cselekvés „vezérlő csillagát" Weber az ügy iránti felelősségben jelöli meg, mert csak annak érvényesülése szavatolja, hogy a két súlyos politikai vétket, az elkötelezettség hiányát s az ezzel járó felelőtlenséget kiküszöböljék. Nem következetes viszont a kétféle erkölcstan egymáshoz való viszonyának az értelmezésében. Egyrészt azt hangoztatja, hogy a két etika nem békíthető ki egymással, fejtegetései végén azonban arra a konklúzióra jut, hogy „az érzületetika és a felelősségetika nem abszolút ellentétek, hanem inkább kiegészítők, melyek csak egymással összhangban teszik az igazi embert, azt, akinek a politika hivatása lehet."[8]

Lukács, aki öregkori nagy interjújában[9] jótékonynak minősítette Max Weber rá gyakorolt hatását, egy 1918-ban megfogalmazott írásában,[10] melyben a bolsevizmust erkölcsi problémaként elemzi, még lényegében azt az álláspontot képviselte, mint egy évvel később Max Weber, amikor a kétfajta etikát egy előadásban jellemezte. Többen is rámutattak arra, hogy Lukács egész pályája szempontjából döntőnek bizonyult ama körülmény, hogy mire ez a bolsevizmust erkölcsileg elmarasztaló írás napvilágot látott, szerzője belépett a kommunista pártba. Úgy tűnik, az adott történelmi pillanatban Lukács inkább az érzületetika, mint a felelősségetika alapján döntött. (Nem érdektelen megjegyezni, hogy az említett interjúban Lukács kétszer is hivatkozott *A politika mint hivatás* című weberi műre – mégpedig pozitív módon.)

Hangsúlyozni akarom azonban, hogy az 1945-ben hazatérő Lukács *Az írástudók felelőssége* című kötetével már szinte maradéktalanul a felelősségetikához igazodott, amikor azt kívánta a magyar értelmiségben, főként az írókban tudatosítani, hogy a nemzet sorsáért s a társadalmi haladásért való felelősség nagymértékben nehezedik rájuk.

E tekintetben álláspontja annak a Jaspersnek a felfogásához közeledett, akivel az 1946-ban, Genfben megrendezett nemzetközi értelmiségi találkozón nagy visszhangot kiváltó szellemi párviadalt folytatott.

A heidelbergi kör másik kiemelkedő tagja, aki következetesen bírálta a hitlerizmust, egy ugyancsak 1946-ban megfogalmazott tanulmányban önmagát és nemzettársait a „német bűn"-nel szembesíti.[11] Kifejti, hogy kötelességének érezte a német vétkesség nyílt és őszinte megvizsgálását, mert a nemzeti önrevíziót „a német lélek vitális proble-

májá"-nak tartja. Jaspers nem fogadja el a kollektív bűnösséget, ám – véleménye szerint – a német nép sem mentesíthető minden felelősségtől. Természetesen különbséget tesz a nácik cselekvő támogatói s a passzív többség között, de teljes felmentést – főként 1938-tól, az ún. „kristály-éjszakától", a nyílt pogromok kezdetétől fogva – senkinek sem ad. Konklúzióiban kérlelhetetlenül leszögezi: „Valamennyien vétkesek vagyunk, hogy a német szellemi élet feltételei között egy ilyen rendszer lehetővé vált."

Ha a második világháború utáni években Lukács és Jaspers felfogása a felelősség aktuálpolitikai értelmezésében közeledett egymáshoz, és nézeteik találkozása főként a közelmúlt megítélésében volt észlelhető, a nemrég elhunyt Hans Jonas a felelősség kérdését döntően a jövő dimenziójában nyomatékosítja. Alapművében a „felelősség elvét" helyezi a korszerű etika tengelyébe, s arra tesz kísérletet, hogy – mint könyvének alcíme is mutatja – a „technológiai civilizációnak" megfelelő erkölcstant körvonalazzon. Ez az etika az emberiség túlélését lenne hivatott elősegíteni, éppen a természet, valamint a jövő iránt rendkívüli mértékben megnőtt felelősségünk exponálása révén.

Jonas – mondhatni – Weber nyomdokain halad, ám a kétféle etika koncepciójától elhatárolja magát.[12] Etikájának eredetiségét kívánja azzal is kiemelni, hogy a felelősség elvét a remény elvével ellentétezi. Ezt az elvet a heidelbergi kör másik jeles tagja, a Lukáccsal oly ellentmondásos viszonyban élt Ernst Bloch dolgozta ki.[13] Nem hiszem, hogy a két elv abszolút értelemben kizárná egymást, hiszen a jövőt szolgáló felelősség érvényesítését az a remény is sarkallja, hogy ezt a jövőt az emberiség el is fogja érni.

Egyébként Bloch utóélete az utóbbi időben Lukácséval sok hasonlóságot mutatott. A szovjet birodalom összeomlását többen az utópiák halálával, a reményelv csődjével azonosították. Ezek a nekrológok – úgy vélem – majd elsietettnek bizonyulnak. Bloch józan reménye, a *docta spes* nem teszi csalóka ábrándok foglyává az embert, hanem mindenekelőtt cselekvésre készteti. A remény vezérelte ember egyben a lehetőségek lénye, s ezek előtte, holnapjaiban rejlenek. Ezért is nélkülözhetetlen az az utópia, amely az ember lényegéhez tartozóan, egyrészt a status quo áttörését, meghaladását segíti elő, másrészt új távlatokat nyit meg előtte.

Ebben az értelemben – Hanák Péterrel együtt – ragaszkodnék az utópiához – többek között – a Duna-völgyi országok és népek együttműködéséhez, mint jövős alternatívához.

*

Befejezésül, visszakanyarodva Lukács erdélyi befogadásához, illetve mai utóéletéhez, be kell vallanom, hogy ez nem a legszívderítőbb. A közvetlen kilátások sem rózsásak, s mindennek a hátterében a romániai baloldal siralmas helyzete található. Egy kis román értelmiségi csoporttól eltekintve, Marxot, Lukácsot senki sem vállalja. A magyar közvéleményt egyrészt vidékies tudatlanság és indulatok grasszálása, másrészt az RMDSZ politikája befolyásolja. Konkrétan az a szövetségi rendszer is érezteti hatását, amelyben a román partnereket (a nemzeti parasztpártot, a liberálisokat, s az ún. értelmiségi krémet) dühödt Marx-ellenesség jellemzi.

A *Korunk* harmadik – egyébként kitűnő – folyama mindeddig inkább elhatárolta magát a Gaál Gábor-i örökségtől, s így implicite Lukács hagyatékával sem kívánnak még távoli rokonságot sem tartani.*

Ilyen körülmények között legfeljebb a blochi remény maradt számunkra.

---

* A folyóirat nemrég megjelent román nyelvű antológiájához írt előszavában Salat Levente mintha változtatna ezen a régebbi elhatárolódáson.

JEGYZETEK

1 Fehér Ferenc: *Utunk Lukácstól.* Népszabadság, 1994. június 24.
2 Tóth Sándor: *G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről.* Bukarest, 1971. 125.
3 Gáll Ernő: *Az erdélyi magyar értelmiség 1956 után.* Valóság, 1992. 12.
4 Hanák Tibor: *A filozófus Lukács.* Párizs, 1972. 92–93.
5 Gáll Ernő: *Találkozások az egzisztencializmussal.* A Hét, 1994. június 24., július 1. és július 8. számai.
6 Zoltai Dénes: *Egy írástudó visszatér.* Bp., 1985.
7 Max Weber: *A politika mint hivatás.* Bp., 1989. 74–75.
8 Uő., uo. 86.
9 *Gespräche mit Georg Lukács.* Reinbek bei Hamburg, 1967. 80.
10 Lukács György: *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma.* In: Forradalomban. Bp., 1987. 36–42.
11 Karl Jaspers: *Conştiinţa culpei,* in Texte filosofice, Bukarest, 1986. 34–81.
12 Hans Jonas: *Das Prinzip Verantwortung.* Frankfurt, 1979. 398–399.
13 Ernst Bloch: *Das Prinzip Hoffnung.* Frankfurt, 1959.

ÖRÖKSÉG

HEGEDŰS GÉZA

Emlékképek Szabó Zoltánról

Ezeket a sorokat most, 1994 szeptemberének elején kezdtem; akár évfordulós megemlékezés is lehetne, hiszen Szabó Zoltán éppen tíz évvel ezelőtt halt meg, 1984. augusztus 19-én. És talán napi pontossággal akkor, szeptember első napjaiban volt, hogy Boldizsár Iván felhívott telefonon, és fuldokló hangon, csaknem suttogva ennyit mondott: „Zoli meghalt." Nem is beszélt tovább, letette a kagylót. Csak később hívtam vissza, mivel a váratlan hír hallatára engem is elfogott az a személyes gyász, amelyet Boldizsár Iván is érezhetett, amikor a hír hallatára mindenekelőtt engem hívott. Benne is legelőször azok az emlékképek merültek fel, mint énbennem. Hiszen bármerrefelé is tekeredett életutunk, úgy is mondhatom, hogy együtt kezdődtünk. A kamaszkor befejeződése, a sihederkorból az ifjú férfikorba lépés, az írói tudatosodás kora reggele közös időszak volt; együtt, egymásra is hatva kezdtünk azokká formálódni, akik lettünk, bármennyire másféle lett az életút. Iván lehetett idővel államtitkár, főszerkesztő, aki igyekszik kiismerni magát a politika széljárásaiban. Zoli lehetett már életében a magyar szociográfiai irodalom klasszikusa, önként vállalt számkivetett, párizsi és londoni publicista (persze franciául és angolul, hogy bármely nyelven megcsodálhassák elegánsan árnyalt stílusát). Én magam lehettem a kezdetektől a most is tartó élemedett korig olyan ismeretterjesztő-féle, aki tanárként a katedráról is igyekszik szórakoztatni, és íróként – sőt olykor költőként – érdemes dolgokra figyelmeztetni az olvasásból is, szórakoztatásból is tanuló közönséget. Ezt a háromféle hajlamot már 16–17 éves korunkban körülbelül tudtuk magunkról és egymásról. Akkor, és még jó ideig egymás számára mi hárman voltunk a legjobb, legmeghittebb barátok, azonos volt a társaságunk, nem egyszer egymás munkatársai, írásműveinknek – versben és prózában – egymás első hallgatói és megbírálói voltunk. Ha idővel az élet gyakorlatában és a szükségszerű kalandok sodrásában testileg olykor alaposan messze kerültünk egymástól, lelkileg mindig egymásra figyeltünk, egymás véleményeinek eleve ismeretében igyekeztünk megérteni önmagunkat.

Annak a régmúlt közös ifjúkornak jóbarátai elmaradtak, kiléptek a földi életből, egynéhányuk valamelyest ismerősként maradt kultúránkban, nem egy méltatlanul szürkült a múlt idők homályába. Bizonyára vannak még egynéhányan, akik úgy idézhetik fel ezt a múltat, mint én most. De Zoli után elment Iván is, halott már Rónay Mihály András, rég nem él Szalai Sándor, a szociológia professzorává komolyodott absztrakt és abszurd lírai költő. És milyen régóta halott a halhatatlan, igazi klasszikus költő, Radnóti Miklós. Szinte hihetetlenül nem él Weöres Sanyi, akiről éppen mi hárman – Szabó Zoltán, Boldizsár Iván és én – együtt fedeztük fel 20 éves korunkban, hogy ez a nálunk egy egész esztendővel ifjabb, feltűnően komolytalan fiatalember valódi, sőt jelentékeny költő. (Soha nem komolyodott meg, de hülyéskedéseiben is mindig filozófus maradt, és végül teljesen indokolatlanul meghalt, pedig képtelen volt

öregedni. De ha szeszes ital került elébünk, legelőször mindig Weöres Sanyi rúgott be.) Azt hiszem, aki így emlékszik a kezdetekre, és baráti szemtanú maradt mindvégig, az indokoltan fogalmazza meg emlékképeit. Hiszen dokumentumanyag is lehet az, ami a személyes múltakból emlékekként felidéződik. Talán az irodalomtörténet számára is forrásanyag, ami megrögződött a baráti emlékezetben.

Úgy kezdődött, hogy Rónai Mihály András, Szalai Sándor meg én a Markó utcai Berzsenyi Dániel Gimnázium tanulói voltunk. Szabó Zoltán és Bethlen Iván, akiből idővel Boldizsár Iván lett, és Rutterschmidt Karcsi, akit íróként azután Thurzó Gábornak hívtak, a Piarista Gimnázium tanulói voltak. A két párhuzamos osztály, a két magas színvonalú középiskola önképzőköre alighanem az egész ország legjobb irodalomra nevelő intézménye volt. Élükön az a két tanár, akikről azóta is az a közvélemény (nem csak az én véleményem) hogy a kor két legkitűnőbb irodalomtanára: a piaristáknak Sík Sándor, nekünk Vajthó László. Viszont a nálunk egy és két esztendővel ifjabb leányok a Szemere utcai Ráskai Leáról elnevezett gimnáziumba jártak. A piaristabeliek és a berzsenyibeliek nem kis része az utolsó óra után a Ráskai elé sietett, hogy megvárja, amíg a lányok kijönnek (vagy ha ők jöttek ki előbb, ők várták meg a fiúk odaérkezését). Ez az irodalomtörténeti fejezet azzal kezdődött, hogy volt ott két leánytestvér, az egyik egy, a másik két évvel ifjabb minálunk. Az egyiküknek, aki már 16 éves volt, két 17 éves berzsenyista is – az akkori felnőttek szavajárása szerint – „csapta a szelet". A húgának pedig egyszerre két piarista. A berzsenyiek mi voltunk, Rónai Mihály András meg én. A piaristák ők: Szabó Zoli és Bethlen Iván. És minthogy a leánytestvérek – meg náluk is fiatalabb húgaik – szívesen látták délutáni vendégül a fiúkat, szüleiknek sem volt kifogásuk, amíg „úri fiúk"-hoz illően viselkednek, tehát ez a két-két (összesen négy) fiú gyakran volt együtt, illedelmesen beszélgettek, egy illem szempontjából kifogásolható szó el nem hangzott köreikben. A lányok kedves mamája is kedvelt bennünket, sőt egy-egy pohárka császárkörte likőrrel is megkínálta a vendégeket.

Hetedikes gimnazisták voltunk, amikor ez a barátság elkezdődött. Pontosabban ott kezdődött, hogy a Berzsenyinek és a Ráskainak közös tánctanfolyama volt. A piaristák közül is néhányan szívesen jártak oda. A két – saját élményünk szerint gyönyörű – leánytestvér, meg a négy magát nagyon okosnak és főleg tehetségesnek tartó fiú ott ismerkedett össze. Az is hamarosan kiderült, hogy ezek a fiúk – mind a négyen – verseket szoktak írni. Természetes volt tehát, hogy ha délután együtt üldögéltek a leányok otthonában, egymásnak és a lelkesen hallgató leányoknak felolvasták verseiket. Voltak olykor ott leányvendégek is, tehát nagyobb hallgatóság előtt lehetett irodalmi délutánokat tartani.

A fiatal, de már eléggé művelt ifjú költők hangsúlyozottan ellentétes irodalmi elveket vallottak. A piarista fiúk közül Boldizsár Iván a modernnek vallott „szabadvers"-írók modorában valami átmenetet keresett a vers és a próza között. Szabó Zoltán azonban a nemes hagyományokat igyekezett folytatni, legszívesebben szonetteket írt, rímei keresetten összecsendülők voltak. Nem ritkán latin verseket csiszolt. (Nem mellékes, hogy mind a négyen jó latinosok voltunk, de hivalkodtunk is latin tudásunkkal, amely jó helyet biztosított mindnyájunknak tanáraink szemében.) A berzsenyisták közül Rónai Mihály András (bizalmas nevén: Mityu) tüntetően modern volt. A Nyugat költői, főleg Szép Ernő és Füst Milán voltak mintaképei, de bálványa Ady, aki pedig akkor még átkozott volt a tananyagban. Neki már gimnazista korunkban egy-két verse újságban is megjelent, 19 éves korunkban verses kötetkéje is megvolt. Én viszont tüntetően voltam konzervatív, szerettem antik módon hexameterekben írni, lenéztem a mo-

dern törekvéseket. Az iskolai önképzőkörben a két évvel idősebb Vas István nem győzött gúnyolni tudatos avíttságom miatt. Talán a verstani hagyományok ismerete és kedvelése volt a legfőbb oka, hogy már ebben az időben Szabó Zolival egyre jobban közeledtek egymáshoz véleményeink. Mindkettőnket érdekeltek másikunk gondolatai. És a szellemi találkozásnak akkor talán legfőbb alapja volt izgatott érdeklődésünk a vallási problémák iránt. Zoli áhítatosan vallásos katolikus volt. Én meg olyan „neológ" zsidó otthonból származom, amely alig-alig törődött a hagyományos szokásokkal, de kétely nélkül istenhívő, olykor templomba is eljáró életformát örökölt és folytatott. Engem annyira izgatott a vallások lényege, hogy a keresztény teológia és filozófia ugyanúgy érdekelt, mint a görög-római mitológia meg a buddhista filozófia. Zolinak pedig mindig fontos volt az Ó-testamentum, mint az Új-Testamentum előzménye és alapja. Igyekeztünk is egymást közel hozni vallási élményeinkhez. Én nem egyszer elmentem vele hol a Bazilika, hol a piarista iskolai kápolna szentmiséire, ő velem jött a Csáky utcai zsinagóga péntek esti istentiszteleteire.

Hogy ez a vallási érdeklődés, sőt izgalom nem politikai tartalmú, annak élénk bizonyítéka, hogy Zoli korai szerelmei, majd első házassága zsidó leányokkal volt. Az én korai szerelmeim keresztény lányokhoz fűződtek, első feleségem bár részben zsidó származású, de katolikus vallású volt, majd az ő halála után második, mostani feleségem minden ősével katolikus. És a hosszú évek alatt bármiképpen is módosult filozófiai meggyőződésünk, elképzelésünk a létről, humanista agnoszticizmusunk mindkettőnket megmentett akár a vallási dogmatizmus, akár az ateizmus tévelygésétől. Ezt egyszer, már sokkal az ifjúkor után, Londonban egy hosszú beszélgetésben – skót whisky mellett – újra tisztáztuk. Akkor már csak 2–3 évenként találkoztunk, főleg Londonban, pontosabban Richmondban, a Thetys terras 5. sz. alatti kellemes otthonban, ahol időről időre megbeszéltük véleményeink azonosságát és különbségeit. Közben mindig azt is fölmértük, hogy Iván lelki és erkölcsi tartalma hogyan is alakul. Egyszer Zoli így jellemezte magatartásunkat: „Én túl konok vagyok, te túlságosan mindent megérteni akaró, Iván túl pragmatikus. Tehát ez a három együtt ad valamiféle lehetőséget az érzelmes életnek."

De hát ez már rég túl volt a közös út kezdetein. Ez a kezdet pedig – azt hiszem – elég fontos a mi egész szellemi életünk történetében.

1930-ban érettségiztünk. Zoli apja mérnök volt, ő szülői biztatásra szintén mérnöknek szánta el magát, de már a második évben rájött, hogy se kedve, se érzéke nincs a műszaki tudnivalókhoz. Akkor átjött a Pázmány Péter Tudományegyetemre, ahol főleg francia nyelvet, de közben angolt és latint is tanult. Latinul persze már középista korunk óta jobban tudtunk, mint bármelyik más nyelven. Két év után innen is túllépett a jogi fakultásra, ahol én már a doktorátusra készültem. Akkor azonban már néhány cikke jelent meg különböző újságokban. Bárhol szívesen fogadták, mert kitűnő stílusa volt. Ugyanolyan otthon lehetett a klerikális Új Nemzedék–Nemzeti Újság szerkesztőségében, mint a liberális Magyar Nemzetnél. Akkor Boldizsár Iván is a klerikális lapoknál dolgozott.

Én párhuzamosan voltam jogász és bölcsész. Akkor írtam disszertációmat, az „Anyagi büntetőjog az Árpádházi királyok korában"-t. Ezt az egyetem jogtörténeti szemináriuma adta ki. Boldizsár Iván pedig orvostanhallgató volt. Egyetemi éveit főleg Németországban és Dániában töltötte. Apja, aki rég különélt anyjától, nevezetes újságíró volt, ez időben már főleg külföldön tartózkodott. Iván hol vele élt, hol hazajött édesanyjához, és különböző újságok munkatársa volt. Közös célunk az irodalom útjá-

nak megtalálása volt. 1932-ben húszévesek voltunk. Iván éppen hazajött, Rónai Mityu, aki Szegeden volt jogász, szintén itthon volt. Együtt határoztuk el, hogy magunk megmutatása végett folyóiratot indítunk.

A megbeszélés nálunk, vagyis szüleim lakásán történt. Nekünk volt a legnagyobb lakásunk, nekem volt külön szobám, ízlésem szerint berendezett helyiség. Ott beszéltük meg a teendőket. Valójában négyen voltunk: Szabó Zoli, Boldizsár Iván, Rónai Mihály András meg én. Irodalmi programunk megvolt, de a gazdasági ügyekhez egyikünk sem értett. Berzsenyista iskolatársaink közt azonban akadt egy barátunk, aki alkalmas volt a folyóirat megszervezésére. Rózsahegyi Györgynek hívták. Ő tudott közöttünk a legtöbb nyelven. Apja textil-nagykereskedő volt, ő is részt vett a családi tevékenységben. Mi azt hittük, hogy nagy műveltségével nyelvész lesz. Ő azonban a vendéglátóiparban látta megfelelő jövőjét. Genfben beiratkozott a vendéglátó-ipari főiskolára, itthon végigpróbálta a szállodás szakma minden tevékenységét, megtanulta a konyhai teendőket, begyakorolta a pincérséget, dolgozott a szállodairodában, huzamosan állt a szállodák portáján, ahol nyelvtudásával mindenütt nélkülözhetetlen lett. Közben azonban esztétikai és irodalomtörténeti tudása olyan volt, mint a miénk. Jó barátunk volt, be kellett vonni a folyóirat szervezésébe. Előbb azonban meg kellett találni folyóiratunk címét. Az én szobámban vitattuk meg a kérdést. Máig sem tudom, melyikünk javasolta a „Névtelen jegyző" címet. Én jogászként már készültem doktorátusomra, készítettem disszertációmat, amely az Árpád-kor büntetőjogáról szólt. A „Névtelen jegyző" krónikája az egyik fontos forrásom volt. Persze, hogy latinul ismertem, de Szabó Zoli és Rózsahegyi Gyuri ugyanolyan jól (vagy elég jól) tudott latinul, mint én. Valamelyikünk ajánlotta a „Névtelen jegyző" címet a tervezett havilapnak. Ezt meg is szavaztuk. És minthogy pénzügyekhez egyikünk sem értett, Rózsahegyire bíztuk, hogy szervezze meg a kiadást. A szerkesztést bízza ránk. Vagyis gyakorlatilag Szabó Zoli, Boldizsár Iván meg én csináltuk a lapot, Rózsahegyi törődött a materiális ügyekkel. Rónai pedig hamarosan kivált. Már azt se szerette, hogy Rózsahegyi a főszerkesztő. Megvetette, amiért nagy irodalmi és nyelvi műveltsége ellenére nem bölcsész, hanem szállodás akar lenni. De – azt hiszem – főleg amiatt, mert Szabó Zolit jobb költőnek tartotta, mint őt. Ebben egyébként mi is – Boldizsár meg én – osztoztunk. Mindmáig nem értem, hogy rövid évek alatt a hamarosan elismert szociográfus mellett miért hallgatott el benne végképp a lírai költő. Évtizedek múltán mosolyogva csodálkozott, amikor idézgettem 19–20 éves korában írt verssorait. Ma már talán csak én tudom kívülről ezeket a sorokat. Én máig se tudom elképzelni, miért nem volt folytatás. Akkoriban nem csak én, hanem baráti körünk java része nemhogy Rónai Mityunál, de Radnóti Mukinál, Zelk Zolinál, Vas Pistánál is jobb költőnek tartotta. Persze ez az azonnal csiszolt költői indulás készítette elő, hogy hamarosan az esszé- és a riportirodalomban kialakította a rá mindvégig jellemző választékos, gazdag szókincsű, olykor költőinek is mondható prózastílust. Párhuzamosan Rónai is a publicisztika nagy műveltségű stílusművésze lett, bár mindhalálig megmaradt költőnek is. Irodalmi körünkből azonban ki kellett szakadnia. Nem bírta elviselni, hogy nem őt tartjuk mindnyájunk között a legműveltebbnek, a legtöbb nyelvben jártasnak, és főleg a legnagyobb költőnek. Egy kölcsönös sértődés tett pontot diákkorunk óta tartó baráti-irodalmi együttesünkre. Ez is 1932-ben történt, 20 évesek voltunk, már volt közösen szerkesztett folyóiratunk, túl voltunk már az első számon, együtt készítettük a másodikat. A külföldön egyetemre járó Boldizsár Iván, a vidéken – Szegeden – egyetemre járó Rónai Mityu itthon volt, a Svájcban – Genfben – szállodaipari akadémiára járó Rózsahegyi Budapesten töltött

gyakorlati hónapokat, ekkor éppen pincéri gyakorlaton volt a Bristol szállodában. Így mind az öten együtt ülhettünk (Szabó Zoli meg én itt, Budapesten voltunk egyetemisták), véleményt mondhattunk egymás írásairól, amelyekkel a második számban kívántunk jelen lenni. Zoli is, Mityu is verseket adott. Nos, Rónai Mihály András egyik versét elolvasva Rózsahegyi ezt mondta – szó szerint emlékszem –: „Te Mityu, ezzel a semmitmondó izével alatta maradtál saját színvonaladnak". Erre Rónai indulatosan rákiáltott: „Csak nem képzeled, hogy törődöm egy pincér véleményével!" Mire Rózsahegyi: „Egy pincér is megmondhatja véleményét egy fűzfapoéta klapanciájáról". Ez Rózsahegyiék lakásán történt. Rónai felállt, az ajtónál megfordult és felénk kiáltotta: „A nevemet vegyétek le a kopfról! Letagadom, hogy valamikor is volt közöm hozzátok." Ezzel kiment, becsapta maga mögött az ajtót. Én, ő és Rózsahegyi első gimnazista korunktól érettségiig voltunk iskolatársak. Jóbarátunknak számított, bár ő nehezen viselte, hogy én is, Rózsahegyi is jelesek voltunk latinból, ő pedig csak jó. Ő már gimnazistaként is tudott franciául és olaszul, valamelyest németül is, de Rózsahegyi ezeken a nyelveken kívül angolul és szlovákul is tudott. Szabó Zoli léte azonban mindig ingerelte: tudta, hogy mi, társaságunk leánytagjai, itt-ott egy-egy szerkesztőség munkatársai is a mi körünk legjobb költőjének tartja. Még az is bosszantotta – nem is titkolta –, hogy én, aki szintén szoktam verseket is írni, magamnál jobb költőnek tartom Zolit. Természetesen Zoli se kedvelte őt. A mindig békés és békítő hajlamú Boldizsár igyekezett ugyan elsimítani a szerkesztőségünkben kezdet óta fenyegető ellenszenveket. (Sokkal később ugyanazt folytatta a politikai pártok között is.) Ennek a szakításnak azonban be kellett következnie. Rónai párhuzamosan az egyetemmel, már munkatársa volt a Pesti Naplónak, hamarosan az Est-lapok párizsi, majd hosszú évekig római tudósítója volt. Ő fordította a mindmáig leggazdagabb, nyelvünkön megszólaló Olasz költészet antológiáját. Sokkal később, a háború után előbb a Népszava, majd a Népszabadság indokoltan köztisztelt publicistája volt. Velem és Boldizsárral mindvégig fenntartotta az eléggé formális és felületes barátságot. Szabó Zoltánnal azonban idegenkedtek egymástól, Rózsahegyivel pedig kölcsönös, egymást gúnyosan emlegető, haragos viszonyban éltek. Amikor Rónai Mihály András már régóta vezető napilapok vezércikkírója volt, még mindig nem bocsátotta meg, hogy a volt osztálytárs azt mondotta – 20 éves korukban –, hogy saját színvonala alatt van. De Rózsahegyi már a magyar szállodás tröszt nagy tekintélyű elnöke volt, még mindig arra emlékezett, hogy őt a volt osztálytárs lepincérezte. (Amikor már ő volt minden magyar pincér királya.)

Közös folyóiratunk, a „Névtelen jegyző" azonban már az első számtól kezdve elismert fóruma volt az új irodalomnak. A nálunk 10 évvel idősebb, már neves költők – Szabó Lőrinc, Illyés Gyula – eljöttek szerkesztőségi óráinkra, verseiket adták. A már régóta nagy hírűek – Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes – érdeklődtek rólunk és lapunkról. Karinthy készséggel írt cikket a „Névtelen jegyző"-nek. – És jöttek az addig ismeretlenek. Például Örkény István. Személy szerint nem volt idegen, hiszen Szabó Zoli és Boldizsár Iván osztálytársa volt a gimnáziumban, tehát velük együtt 20 éves akkor. Gyógyszerészhallgató, később gyógyszervegyész diplomát szerzett. De hamarosan novelláskötete jelent meg. Itt indult, velünk, közöttünk. De hát az ugyanezen időben levélben jelentkező Weöres Sándor se volt ismertebb. Mégis, első hozzánk küldött verse – a „Macska" – alapján Zoli meg én azonnal megsejtettük, még nem is azt, hogy korunk egyik legjelentékenyebb költője lesz, annyit azonban máris tudtunk, hogy rendkívül tehetséges, sőt bravúros verselő. Amikor hamarosan felutazott Csengéről és eljött szerkesztőségi óránkra, kissé meghökkentett mindnyájunkat különös, félszeg meg-

jelenésével, fura csipogó hangjával, mondatainak szokatlan szórendjével. Érdeklődési köre is – akkor is, később is – szokatlan volt. Első találkozásunk idején éppen a „középfelnémet" nyelvezetet tanulmányozta, mert eredetiből akarta fordítani a Nibelung-Lied-et, meg az Edda-dalokat. Szabó Zoli ezzel a bizarr képpel jellemezte: „Elfelejtették megszülni és mint embrió nőtt fel." Évtizedeken át, mindegész haláláig, ha találkoztunk, ez a fura kép jutott az eszembe. Első nekünk küldött verse, az a „Macska"-költemény folyóiratunk következő számában már meg is jelent. Utána, ha éppen Budapesten volt, beletartozott társaságunkba, végigtanúskodhattuk irodalmi megítéltetéseinek kalandos útját, hiszen később évtizedeken át ingadozott értékelése az „élő klasszikus" és az „öncélú hülyéskedő" között. De valamiképpen mindig jelen volt. Mások feltűntek, voltak, azután eltűntek, legalábbis a költészet teréről. Jellegzetes példa erre Névai Lászlóé. Még nem volt 18 éves, nyolcadik gimnáziumba járt, amikor verset hozott szerkesztőségünkbe. Hegyes bajuszkájú, gondosan öltözött, választékosan udvarias beszédű fiatalember volt. Gépírással írt versét letette Szabó Zoltán elé, akiről ugyanúgy tudta, hogy kicsoda, mint Boldizsár Iványról vagy rólam. A vers a dzsesszzenéről szólt, a szaxofon hangulatáról. Nem volt se remekmű, se kifogásolhatóan gyenge próbálkozás: verselni jól tudó, művelt szerző elfogadható átlag műve volt. Elég rövid ahhoz, hogy elférjen a folyóirat egyik féloldalán. A költő türelmesen várt, illemtudóan azt is megkérdezte, hogy rágyújthat-e. Ezt én igen komikusnak találtam, hiszen az én pipámból, Szabó Zoltán és Rózsahegyi György cigarettájából csak úgy ömlött a füst. (Boldizsár sem akkor, sem soha életében nem dohányzott, még a szeszes italt se szerette, bár mindig velünk tartott, még a kocsmaasztaloknál is velünk ült.) Névai verse kézről kézre ment, összenéztünk, bólintottunk. Rózsahegyi közölte végül, hogy előbb-utóbb jönni fog. A jó modorú költő halkan megköszönte, hozzátéve, hogy ítéletünk alapján most már ő is elhiszi magáról, hogy költő. Igen rövid ideig volt költő. A következő évben már joghallgató volt, hamarosan jogtudományi tanulmányokkal voltak szakmai sikerei, kitűnt az egyetem jogfilozófiai szemináriumában. A háborúban hadifogságba esett, ott közölte egy illetékessel, hogy meg szeretné tanulni az orosz jogi és filozófiai szaknyelvet. A meglepő kérés sikeres volt, Névait elküldték egy szibériai egyetemre, ahol német, francia és angol nyelvtudása mellé megtanult felső fokon oroszul. Orosz tanulmányokat fordított magyarra, angolra, és amire csak kellett. Majd az amerikai klasszikus jogi műveket fordította oroszra. Mindezt olyan szerény modorral, ami már rikítónak hatott a tudományos életben. Később Szabó Zoli azt mondta róla, hogy suttogással ordítja túl a szakma rikácsolóit. Rég elfelejtette ő is, az olvasók is, hogy 18 éves korában költőnek indult. Hamarosan lett jogászprofesszor, jogfilozófus, majd haláláig a nemzetközi jog nagy hírű tanára, a tudományos akadémiák tagja. Sokkal később, amikor Szabó Zoltán már régóta önként vállalt emigránsként Londonban élt, ott mesélte nekem, hogy Névai Laci is meglátogatta, amikor Angliában járt. Zoli mosolyogva mondta: „Ugyanolyan keskeny, jól nyírt bajusza van, mint diákkorában, és most is megkérdezi, hogy rágyújthat-e". Névai tehát nem lett irodalmi nevezetesség, de őrá is jellemző, hogy a „Névtelen jegyző"-nél indult, dzsesszről szóló költeménnyel.

Voltak azonban körünkben igazán jó írók, költők, akik egy röpke ideig fel is tűntek, majd némaságba tűntek. Például Koroda Miklós, Hollós Korvin Lajos, Vitányi János. Bármikor kiállnék vitára irodalmi értékeikről. Hozzá tartozhatnának évszázadunk irodalmi első vonalához... és még a lexikonokban is alig-alig jut számukra néhány szónyi említés. Azt hiszem, és Szabó Zoltánnak is az volt a véleménye, hogy a századközép egyik legeredetibb és legérdekesebb költője Vándor Lajos volt, sokkal nagyobb

művész és sokkal érdekesebb szatirikus, mint nem egy kortársunk, aki már a tankönyvekbe is bejutott. Nálunk egy évvel fiatalabb, tehát 19 éves, amikor bemutatkozott nekünk, majd nemsokára a nagyközönségnek. Néhány rövid esztendeig népszerű is volt, napilapok és folyóiratok szívesen közölték sajátos humorú, nevetve ítélkező műveit, amelyeknek szövege sajátos átmenet volt a vers meg a próza között. A pódiumok és néha a kabarészínpadok kedvelt szerzője is lehetett. Azután a népirtás évadjának áldozatai közé sodorta végzete. (Erre tanú vagyok: mellettem halt meg aznap, amikor kinyíltak a haláltábor drótkapui.)

Azt hittem, azt hitte Zoli és Iván is, hogy költészete egyenest népszerű lesz, esetleg azonnal klasszikussá válik. Ehelyett ráborult a tökéletes csend. Humora ugyanúgy senkinek se kellett, mint keserűsége. A polgárok „dühödt kommunistá"-nak, a kommunisták „rohadt, dekadens polgár"-nak tekintették. Családja messzire emigrált, a földkerekség túlfelére. Többször szerettem volna hátrahagyott életművét végre kiadatni. Sokáig nem sikerült. Szabó Zoltán Londonban próbálta ezt az életművet kiadatni, neki se sikerült. Most, néhány év előtt végre – tőlünk függetlenül – mégis megjelentették verseit is, véletlenül megmaradt drámáit is. Szabó Zoltán akkor már nem élt. A család a messze külföldön és a kiadó itthon annyit tudott, hogy annak idején én is felfedezői és barátai közé tartoztam, fel is kerestek. Én voltam a végre megjelent verses gyűjtemény előszavának írója. Azt hittem, most végre elkésett szenzáció lesz magyar költészetünknek ez a kivételes hangú alakja. Nem lett szenzáció. Nem tudom, miért nem lett. De akár ráborul a némaság, akár egyszer mégis észreveszik, Vándor Lajos odatartozik irodalmunk értékeihez. Ahogy a mindössze 5 számot megért „Névtelen jegyző"-nek is megvan a maga helye a harmincas évek kérészéletű irodalmi folyóiratai között.

A harmincas évek első fele világszerte a nagy gazdasági válság időszaka volt. Az anyagilag kellőképpen meg nem alapozott üzleti vállalatok tönkrementek. A miénkéhez hasonlatos sajtókísérletek alig értek meg 2-3 számot. A mi 5 számunk már a nagy eredmények közé számított. Az irodalom számára biztonságosabb otthonok voltak a nagy tőkeerejű napilapok. Aki kifejezetten újságíró kívánt lenni, és volt is érzéke akár a riporthoz, akár a publicisztikához, azt készségesen várták mindegyik politikai oldalon a szerkesztőségek.

Szabó Zoltánnak ekkorra már elment a kedve minden műszaki pályától. A velem hallgatott jogtudományi ismeretanyag úgy elragadta, hogy gondolta, már eleget tud a latin mellett franciául is, ezért átiratkozott jogásznak, és főleg jogfilozófiát tanult. De ennyiből is elég volt számára egy tanév, várták már a szerkesztőségek. Az orvostanhallgató Boldizsár ekkor már évek óta újságíró is volt. Egy igen színvonalas havilap, a Piarista Öregcserkészek folyóirata, a „Fiatal Magyarország" kész örömmel látta. A „Névtelen jegyző"-nél szerzett gyakorlata után nagyon is alkalmas volt az irodalmi szerkesztői beosztásra. Őt az irodalmon kívül egyre jobban érdekelte a mezőgazdaság problémavilága. A mindig elmaradt „földbirtokreform" az agrárkérdésekre hívta fel a figyelmet. Aki ezzel akart foglalkozni, annak igen kevés volt egy diák-folyóirat, akármilyen színvonalas is ez a maga nemében. Amikor nagyon is időszerű lett a falusi élettel foglalkozó riport, akkor ehhez napilap kellett. Az eleve katolikus egyházias szellemű piarista diák-folyóirat szellemileg közel állt az Egyház napisajtójához, az „Új Nemzedék" és a „Nemzeti Újság"-hoz. Nyomdavállalatuk cége, a „Központi Sajtóvállalat" (KSV) a Római Katolikus Egyház tulajdonában volt, legfelsőbb irányítói papok voltak. Munkatársaik azonban a harmincas évek első felében igen különböző világszemléletűek voltak. Egyik vezető szerkesztője, Pap Miklós felettébb kalandor szemléletű, de sze-

mélyében igen vonzó ember volt. Később a fasiszta Sajtókamarának titkára, de ugyanakkor titokban a „Vörös Segély" egyik vezetője, közben egy strómann neve alatt jól menő textilüzlete volt. Egyszerre volt zsidó és jobboldali érzelmű szeretője. A törvénytelen fiú apja, Rózsa Miklós neves művészettörténész volt. Az apa és fiú igen jó viszonyban volt, miközben a sokarculatú férfi jó viszonyban volt apja feleségével és törvényes leányaival is. Az apa zsidó származású volt, az anya dzsentri család leánya, az apa felesége egy zsidó báró család leánya. Kommunista múltja, sőt büntetett előélete ellenére az egyházi sajtókörök kedvence, később az Új Nemzedéknél szinte játszott azzal, hogy különböző politikai szemléletű embereket vegyítsen az újságírógárdába. Később még zsidó származásúakat is becsempészett az Újságíró Kamarába. Kedves és szolgálatkész volt mindenkihez. Rászorulóknak úgy adott pénzt, hogy nem is várta vissza. A háború után a Magyar Kommunista Párt egyik gazdasági vezető embere volt, amíg ki nem derült, hogy valamennyi pártnak tagja. Ekkor kizárták a pártból, de ettől kezdve az Idegenforgalmi Szaklap főszerkesztője volt 80 éves korában bekövetkezett haláláig. És sokan sejtették, hogy több „maszek" vállalat csendestársa. Nekem véletlenül volt jó ismerősöm, mert abban a házban, ahol laktunk, több olyan leány is volt, akinek sikeresen udvarolt. Gyakran ment velük múzeumokba, ahol érdekes vezető volt rendkívüli művészettörténet-tudásával. Apjának is segített művészeti könyvei írásakor. Én gyakran tartottam ezekkel a leányokkal, Pap Micu vezetése mellett. 13 évvel volt idősebb nálam, mégis barátokként kedveltük egymást. Gyakran megfordult nálunk is, szüleim is kedvelték. Nálunk ismerkedett meg Szabó Zoltánnal és Boldizsár Ivánnal. Engem is szívesen besorolt volna a KSV munkatársának, de a „Névtelen jegyző" megszűnte után már nagyon elfoglalt jogtörténeti disszertációm készítése. Zoli és Iván azonnal szívesen indult Pap Miklós mellett a napilapok munkakörének útján. Velük én is bejártam a szerkesztőségükbe. Kellemes társaság volt ott. Körükben ismerkedtem meg Koroda Miklóssal, aki Pap Miklós legkisebb húgának (apjuk törvényes leányának) férje volt. Haláláig az egyik legjobb barátom, Zolinak is, Ivánnak is jóbarátja. Sohasem értettem meg, máig se értem, hogy ez a kitűnő író miért volt olyan sikertelen életű. Könyvei megjelentek, de még elismerő kritikát se kaptak. Három felesége is volt, egyikkel se lett igazán boldog házassága. Eleve baloldali érzelmű, később lelkes kommunista lett, de kizárták a pártból, mert dzsentri leszármazott volt, ősei közt még feudális várkapitányok is akadtak. 1956-ban a forradalmárok néhány napra börtönbe csukták – mint veszedelmes kommunistát –, majd a Kádár-rendszer azonnal internálta mint ellenforradalmárt. Illés Béla személyesen sietett minden illetékeshez, hogy kiszabadítsa. Illés Béla mondotta róla, hogy „Miklós a jelenkori magyar történelem paródiája". Ezután írt még néhány kitűnő könyvet, amelyeket mindmáig néma csend vesz körül. Majd az orvosok azt hitték, hogy isiásza van, termofort raktak a derekára. Ezzel halt meg a díványon. Halála után a boncolás megállapította, hogy bélrák ölte meg. Boldizsár Iván és én búcsúztattuk, a róla szóló hírlapi nekrológban sajtóhibával „Koródy"-nak írták. Amikor nemsokára Londonban elmeséltem Szabó Zoltánnak bizarrul tragikus életét és halálát, a mindig gúnyosan mosolygó Zolinak előbb könnyek folytak végig az arcán, majd az asztalra borult, és amit sohase láttam se azelőtt, se azután, lihegve sírni kezdett. Majd halkan ezt mondotta: „Hiszen valahogyan mindnyájunknak ez a sorsunk." Emlékére kettesben megittunk egy egész üveg skót whiskyt, mintha együtt volnánk ővele.

A Pap Miklós gyűjtötte fiatal újságírók nem sokáig maradtak a KSV-nél. Először Koroda unta meg a jobboldali vezetést, átment a polgári baloldali 8 Óra-i újsághoz. A németül kitűnően tudó Boldizsár Iván német egyetemen edzett nyelvtudással hamar

hasznos és megbecsült munkatárs lett a Pester Lloydnál. A jelentkezésétől fogva közismerten kitűnő stílusú Szabó Zoltánt Pethő Sándor a „Magyar Nemzet" alapító főszerkesztője hívta lapjához, ahol azonnal az antifasiszta „Szellemi Honvédelem" című rovat vezetője lett. Tőlem mindegyikük cikkeket várt. Nekem a legmegfelelőbb a Magyar Nemzet volt. A háborúig, illetve, amíg engem nem hívtak munkaszolgálatra, havonként-kéthavonként írtam történelmi tárgyú kolumnás (egész újságoldalas) cikkeket. Nem is kellett mindig a szerkesztőségbe vinni. Zoli gyakran volt nálunk. Amikor egy születésnapomra szüleimtől nagyon jó új írógépet kaptam, legszívesebben ő is ezen kopogta le cikkeit.

Ebben az időben azonban már benne tartottunk a földművelés sürgető problémáiban. Zoli egy alkalommal felhozta a közgazdasági egyetemre járó Kovács Imrét, akit akkor a falusi szektás mozgalmak izgattak. Már készítette „Néma forradalom" című kultúrszociográfiai remekművét. Ettől kezdve Zoli és Iván mellett ő is jelen volt nálunk, az én szobámban, amikor együtt terveztük azokat a szemlélő kirándulásokat, amelyeket később „falukutatás"-nak neveztek. A kezdet az a néhány hetes út volt, amelyre 1934-ben, 22 éves korunkban Zoli, Iván meg én elhatároztuk magunkat, hogy példát adjunk mindenkinek, akit izgatott a nép sorsa.

Úti célunk a Balaton környékének faluvilága volt. Az egésznek diákkirándulásjellege volt. Anyáink mindhármunknak megrakták hátizsákunkat mindazzal, amit szükségesnek tartottak egy ilyen kirándulásra. Mi pedig azért is vállalni akartunk minden nehézséget. Tavasz végén és nyár elején tartott a kaland. Gyalog tettük meg az utat a budapesti Lipótvárostól (mindhárman ott laktunk) Almádiig, ahol én szüleimmel néhányszor nyaraltam. Ha jó idő volt, a mezőn aludtunk, ha borúsabb volt az ég, bekéredzkedtünk egy padlásra. Emlékeink szerint mindenütt készséggel fogadtak, általában még vacsorát is adtak. Mi feljegyeztük, miféle otthon az, ahol bort is adtak, milyen, ahol nem volt szeszes ital. Még az is említésre méltó, hogy milyen otthonban volt énekelgető társaság. Almádiból egyenest mentünk tovább Balatonfüred felé. Füreden szüleim egyik jóbarátjának villája volt. Nyaraltam nála néhányszor. Most is egyenest odavezettem társaimat. A ház gazdája és éppen ott tartózkodó nőismerőse szívesen fogadott. Volt ott elegendő szoba, elegendő ágy, és főleg elegendő Balaton-vidéki bor. Lexi bácsi – ez volt a családi barát keresztneve – még a pincébe is lement, hogy felhozzon egy butykos maga főzte törkölyt, ismételgetve, hogy férfiember evés előtt némi kevés pálinkával kezdje a beszélgetést.

Tudtuk előre, hogy Iván zavartan fog szabadkozni, mert borba se szívesen kóstolt bele, pálinkától pedig azonnal égni kezdett a gyomra. Mi Zolival – 22 évesek voltunk – korlátlanul bírtuk, sőt kedveltük a kemény italokat. Amikor a vacsora kezdete előtt Iván valóban láthatóan zavartan mentegetőzött, mondván, hogy neki „egészségi okokból" nem szabad pálinkát innia, a kedves hölgy, a házigazda vendége, aki a ház urához hasonlatosan azonnal tegezett bennünket, mosolyogva ezt kérdezte: „Mondd, fiam, nem vagy te véletlenül zsidó?" Lexi bácsi fejét csóválta, igyekezett jóvátenni a tapintatlan kérdést. „Ugyan, kedves szívem..." – így kezdte, de csak kezdte, mert én nevetve belevágtam: „Bocsánat, itt én vagyok zsidó, de hajlandó vagyok bármit bármilyen mennyiségben meginni." A hölgy is mosolyogva fordult most Zoli felé, aki nem várta be a kérdést, és ezt mondta: „Én szívesen volnék zsidó, de nem hagynak." A háziak nevettek, nem is sejtve, mi van e mondat mögött. Az volt ugyanis, hogy Zoli zsidó leányba volt szerelmes. Idővel el is vette, kedvéért Lili katolizált is. Mi persze jól tudtuk ezt, ismertük a szerető és szeretett leányt, ahogy Zoli is mindig tudta, melyikünk milyen lány körében érzi legjobban magát.

Ez a jókedvű vacsora okos tanácsot is hozott. Mi már terveztük, hogy ez a Balatonfüred igen jó kezdet a szociográfiai kérdezősködéshez. Én elmondtam, de részletesen Zoli magyarázta el, mit is tervezünk. Nemcsak vendéglátónk, de a hölgy is érdeklődve figyelt. Végül Lexi bácsi adta a hasznos tanácsot. Komoly hangon magyarázta, hogy hamar gyanúsak lehetünk a csendőrök szemében, ha városi kíváncsiak a dolgozó nép életkörülményeiről érdeklődnek. Azt tanácsolta, hogy már másnap reggel menjünk el a főszolgabíróhoz. Ő a csendőrök legfőbb feljebbvalója. Meséljük el neki, hogy a hatóságoknak is hasznos, ha tanult emberek megtapasztalják és közlik az illetékesekkel, mi mindenre kell figyelniük, ha valami zavar támad a nép körében. Hiszen gyakran támad zavar, és sokszor nem is tudjuk, miért. – Mondjátok csak el a főszolgabírónak, hogy én küldtelek titeket őhozzá.

Ezt a beszélgetést a balatonfüredi főszolgabíróval évtizedekkel később, Londonban szinte szó szerint tudtuk felidézni. A főszolgabíró a régi, majd a Horthy-világban a vármegye kisebb területi egységének, a járásnak helyi atyaúristene volt, közigazgatási és rendészeti egyeduralkodó. Hivatali helyiségében fogadott bennünket. Alacsony, sovány, mosolygós képű, őszülő hajú-bajuszú férfi volt. Hátradőlve ült párnázott karosszékében. Előtte az íróasztalon pálinkásüveg, nem kis pohárkákkal, hanem decis poharakkal. A helyi nagyúr úgy fogadott, hogy azonnal töltött hármunknak és magának is.

Hát mi járatban, fiúk? – ezekkel a barátságos szavakkal köszöntött. Zoli is, én is Iványra néztünk, ő tudott a legmegfontoltabban, legdiplomatikusabban beszélni közülünk. Híres főszerkesztő és még híresebb külügyi államtitkár is lett idővel. Ő pedig megfogadva Lexi bácsi hasznos tanácsát, azzal kezdte, hogy mi hamarosan, az egyetem után köztisztviselők szeretnénk lenni. Tudjuk, hogy az államférfiak jó részének fogalma sincs a vidéki életről, főleg a falvak életéről, holott onnét, lentről indul ki minden baj. A kisgazdák ugyan tudják, mert onnét valók, de ők igazán nem bánják a vidéki bajkeveréseket, sőt néha éppen ők lázítanak. Mi pedig a bajok megelőzése végett szeretnők tudni, mit beszél, mire gondol, mire vágyódik a falvak népe. Tudományos alapokon akarjuk felmérni a nép életét, hogy felvilágosítsuk a legmagasabban ülőket.

A főszolgabíró előbb mosolygott, azután egyre komolyabb képpel bólintott. Végül felemelte poharát, és koccintásra nyújtotta. Össze is ütöttük a poharakat, Iván se mert nem inni. Alaposan köhögött is utána. De már beszélt is a járás ura:

„Helyesen tanácsolta Lexi barátom, hogy mindenekelőtt hozzám jöjjetek. Könnyen meggyűlhetett volna bajotok a csendőreimmel. De mondjátok csak, ti hárman vagytok összesen? Sokáig tartana, ha mások nem mennek el ugyanígy más tájakra. Sok táj van Magyarországon és sok az elégedetlenség."

Most már Zoli válaszolt:

„Tízszer ennyien vagyunk. Egyetemisták, közszolgálatra készülők."

„Így már helyes – bólintott a nagyúr. – De valljátok be, hány zsidó van köztetek?"

Erre már nem tudtam megállni, és én mondtam: „Csak én vagyok zsidó az egész bandában."

Erre jött a meglepő összegezés. A főszolgabíró szó szerint ezt mondta:

„Ez így már helyes. Egy zsidó minden készülődéshez kell. Okos zsidó sok hasznos dolgot kitalálhat. Két zsidó már sok lenne. Két vagy még több zsidónak nem is adnék engedélyt, hogy beszélgessen a parasztokkal. Ez veszélyes lenne a zsidókra nézve is, a parasztokra nézve is, de főleg miránk nézve, akiknek ügyelnünk kell, hogy ne gondolkozzanak túl sokat az emberek."

Ez a feledhetetlen mondat pontosan jellemzi a Horthy-kor úri világának azt a részét, amely nem volt antiszemita. Ezek olykor együtt ittak, kártyáztak is a vidék módosabb zsidó polgáraival, de éberen vigyáztak, hogy ne legyenek túl jóban a dolgozó odalent élőkkel.

Annyi bizonyos, hogy mi hárman, akik név szerint fel voltunk sorolva az engedélyokiratban, kérdezősködhettünk az egész járás falusi embereinél. Ez azért is fontos volt nekünk, mert a balatonfüredi járáshoz tartozott egyebek közt Csopak és Arács, a Balaton-vidék legfontosabb szőlőtermő vidéke is.

Mi tehát néhány rövid hétig Tihanyban és környékén barátkozhattunk a falusiakkal. Több család is szívesen látott volna lakóvendégül. Mi azonban sajátos elvadult szállást találtunk magunknak. A Tihanyi-félsziget túlsó oldalán – amelyet Tihany-révnek neveztek – erdős hegyoldalon rábukkantunk az ősi kápolna romos maradványára. Ez igen romantikus szállás volt, belső része eléggé fedett, hogy ne essék be az eső. Füves talaja eléggé zárt, hogy ha leterítettük pokrócainkat, jól elalhattunk a puszta földön. De ha esténként túl sokáig beszélgettünk, nem ritkán ettünk-ittunk a lakosokkal, akkor mindig szívesen láttak éjszakai vendégül padlásaikon. Az is megtörtént, hogy naplemente után valamelyik udvaron, rőzsetűz mellett, hegedű- vagy pikulazenére táncoltunk a kedves leányokkal. Látható-érezhető volt, hogy kedvelnek bennünket, tetszett nekik, hogy annyira érdekel minket az életformájuk, sokféle gondjuk. De az se volt mellékes, amit az apátság papjaitól, a csendőrörs értelmesebb tagjaitól hallhattunk a dolgozó nép mindennapi életéről. Sokkal később rájöttünk, hogy ez a vidék jobb életet él, mint az Alföld vagy éppen az északkeleti megyék nyomorúságosabb paraszti rétegei.

Hasznos volt ez a kirándulás, hogy felismerjük, mi mindenre kell figyelnie a falukutatónak. De inkább bemelegítésnek bizonyult, mint nagy eredményű gyűjtőmunkának. Zoli és Iván azonban már tervezhette, hogy miféle riportokat ír újságjuknak. Én csak anyagot gyűjtöttem, így ők ketten ezt is felhasználhatták. Ebben az időben már javában dolgoztam jogtörténeti tárgyú disszertációmon, amelynek lassan-lassan elkészült szövegéből lett első megjelent könyvem. Ugyanakkorra készült el Szabó Zoltán is a nagy feltűnést keltő „A tardi helyzet" című könyvével.

Ez a számunkra oly feledhetetlen tihanyi nézelődés nem riportokban közölt adatai miatt méltó elismerésre. Amit mi végeztünk, valójában tapogatózás volt, előkészülés. De a következő évek egyre szélesebb körű szociográfiai kutató tevékenységének kiindulása, a mozgalommá táguló falukutatásnak kiindulópontját itt kell megjelölni. Szabó Zoltán fontos, példaadó művei – A tardi helyzet, a Cifra nyomorúság – ennek az előjátéknak folytatásai voltak.

A következő években – 1935–36 – már nekünk is – a velünk tervezgető Kovács Imrének is – könyveink jelentek meg, otthonosak voltunk a heti- és a napilapokban. Zoli meg én még jó ideig, egészen a háború kezdetéig kölcsönösen egymást tartottuk legilletékesebb kritikusunknak. Könyveinket készülésük közben fejezetről fejezetre felolvastuk egymásnak. Szabó Zoltán azonnal szenzációt keltő „A tardi helyzet"-ét, Kovács Imre botrányt és lelkesedést kiváltó „Néma forradalom" c., és az én első nagyobb terjedelmű regényemet, a görög mitológiai tárgyú „Mámor zendülői"-t ugyanaz a kedves, lelkes jó barátnőnk kopogtatta le írógépen.

Közben Szabó Zoltán meg is nősült. Zsidó származású felesége akkor már maga is római katolikus volt. A nagy lángolás nem tartott túl sokáig. Közben azonban elkövetkezett a népirtásig, szörnyűségekig, világégéssé növő fasizmus. Előbb csak az egyre komorabb „zsidótörvények", de utána már Szálasi és a nyilaskereszt rémuralma. A keresztény hitfelekezetre tért zsidóknak egy ideig mentességet adott, ha házastársuk

„őskeresztény" volt. Persze az „őskeresztény" szó a kultúrtörténetben a Krisztus-korabeli és az első–második század kereszténveit jelentette. Itt, nálunk azonban azokat, akik kimutatták, hogy több mint három nemzedék óta minden elődjük kereszténynek született. Tehát, aki zsidóból keresztény vallásra tért és házastársa őskeresztény volt – azt a hazai, főleg budapesti utcai szleng „árja párjá"-nak nevezte. Zoli első felesége ilyen „árja párja" volt. Ez ugyan nem volt mindvégig életbiztosítás, de mégis nagyobb biztonság, mint amikor az üldözendő ennél is zsidóbbnak számított. Jól tudtuk ezt mindnyájan. Zoli és Lili nyilván már korábban elvált volna egymástól, de Szabó Zoltán keményen kitartott hites felesége mellett, míg el nem múlt a világtörténelmi égszakadás. Akkor már békén búcsút vehettek egymástól. Lili hamarosan Sarkadi Imréhez ment férjhez. Zoli második felesége – már akkor, amikor Párizsban élt, előbb mint a magyar nagykövetség kultúrattaséja, majd önként vállalt emigránsként külföldön volt – Károlyi Mihály leánya, Károlyi Vera lett. Vele csak Londonban ismerkedtem meg, de ha olykor férje nélkül Magyarországra jött, engem is meglátogatott, hozva Zoli üzeneteit és új könyvét is, ha volt ilyen. Ha nekem volt új könyvem, akkor ő vitte magával. Később második feleségétől is elvált, és már túl a hatvanadik évén, egy igen fiatal, igen szép leányt vett feleségül. Zsuzsinak hívták, dél-amerikai magyar emigránsok gyermeke volt. Nagyon jól beszélt magyarul, holott sohase volt Magyarországon. Vele csak két ízben találkoztam londoni otthonukban.

A háború után már csak négy évig volt itthon. Amikor én a háborús és internált évek után hazakerültem, ő a hivatalos lap, a Magyar Közlöny főszerkesztője volt. A „Nemzeti Parasztpárt" tagja lett. Boldizsár Iván ennek a parasztpártnak a lapját, a „Szabad Szó"-t szerkesztette. Később a kitűnő „Új Magyarország" című hetilap főszerkesztője, még később évekig külügyi államtitkár. Nemcsak ők, hanem a Magyar Kommunista Párt néhány vezető egyénisége is azt javasolta, hogy a Parasztpártba lépjek. Hiszen a Parasztpárt vezető értelmiségeivel igen hasonló világnézetűek voltunk. Morus Tamás, Campanella, az utópisták tanai alapján szocialistának, néha éppen kommunistának mondottuk magunkat. Marxszal csak később ismerkedtünk meg. Tiszteltük is, tanultunk is tőle. Materialisták azonban egy pillanatig se voltunk. Szabó Zoli mindvégig hívő katolikus volt, én kora ifjúságomtól mindmáig bevallottam, hogy nemcsak nem értem, de nem is tartom megérthetőnek a lét titkait. Vagyis agnosztikus vagyok, akárcsak Newton, aki a leglényegesebb valóságokról azt hirdette, hogy „ignoramus et ignorabimus" (azaz „nem tudjuk és nem is fogjuk tudni"). „Agnosztikus" vagyok, aki a materializmus tanait ugyanúgy nem hiszi, mint a vallások dogmáit, de bizonyos benne, hogy végtelen létű a tudatunkon kívüli valóság. Istenről az agnosztikus csak azt tudja, hogy van, de nem tudhatja, hogy milyen. Ez a hitvilág a „deizmus". Ilyen volt Spinoza is, Voltaire is. Ilyen volt öreg barátom, Balázs Béla, a „Kékszakállú herceg várá"-nak szövegírója, aki deistaként volt mindhalálig lelkes kommunista. Miért ne lehettem volna én is, amíg el nem jött a nagy megrendülés az ifjúkortól fogva lelkesítő hitben. És amikor parasztpárti jóbarátok és kommunista párti jóbarátok szinte versengtek, hogy melyikük közösségébe lépjek, akkor egy halott és két élő jóbarát ösztönzött arra, hogy ha már Morus Tamás óta szeretem magamat kommunistának mondani, hát most se habozzak. A halott barát Ságvári Endre volt. Egyetemi éveim óta versengve érdekeltek a kultúrtörténeti izgalmak: engem a görög mitológia meg a magyar krónikákból ismert őstörténet. Ságvári Endrét főleg a sumér és akkád, vagyis asszír-babilóniai hitvilág, az ékírásos, cserepekre rótt irodalom. Szellemi izgalmainkba még az egyetemi években bekapcsolódott Szabó Zoltán is. Ságvári azután előbb az antifasizmus

tevékeny hőse, majd áldozata lett. Mire hazaérkeztem, neki már kommunista vértanú híre volt. Ha politikai területre vetődném, csakis az ő útjára léphetnék. De mellette egy másik diákkori jóbarát volt a mindnyájunk közt franciául legjobban tudó Rajk Laci. Róla ugyan tudtuk, hogy valami kommunista-féle, hiszen még börtönbe is került hitéért. Szabó Zoli legjobban francia tudása miatt tisztelte. Ő nem patetikus hangon szólított fel a pártba lépésre. Belügyminiszter volt, megmutatta, milyen a magyar belügyminiszter szobája. Szilvóriumot töltött nekem is, magának is, és szó szerint ezt mondta: „Ne hülyéskedj! Csak nem akarsz díszparaszt lenni, mint Szabó Zoli? A Parasztpárt Göre Gábornak, Dörmögő Dömötörnek és Veres Péternek való." Én valami olyasmit válaszoltam, hogy Zoli A tardi helyzetben olyan nagyszerűen írt a parasztvilágról... Erre Rajk újra töltött, elnevette magát, és azt mondta: „Dante még szebbeket írt a Pokolról, a Purgatóriumról és a Paradicsomról. De egyikbe se lépett. Pedig nem is szerette a pártonkívülieket. Hontalanul is halt meg. Te azonban ne hülyéskedj, átszólok a káderosztálynak, hogy állítsák ki a tagsági könyvedet." Semmi okom nem volt, hogy tiltakozzam. És talán még ugyenezen a napon egy másik jóbarát, aki ugyanolyan jól tudott franciául, mint Rajk, a lélektan feledhetetlen tudósa, Mérei Ferenc, kávéházi asztal mellett ezt mondta: „Olyan kor következik, hogy akik nincsenek ugyanegy pártban, beszélgetni se tudnak egymással." Én arra hivatkoztam, hogy milyen régi és megalapozott a barátságom nemcsak a diákkorom óta, diákkorunktól fogva „egy bandába" tartozó Szabó Zoltánnal, Boldizsár Ivánnal, de a „Kisgazdapárt"-ban vezető szerepű Ortutay Gyulával, a szociáldemokrata párti vezéralak Szalai Sándorral, a parasztpárt értelmi főalakjának számító Keresztury Dezsővel. Erre Mérei feltette a kérdést, vajon ha hamarosan kiéleződik a természet szerinti ellentét a különböző pártok között, a szükség szerint eltérő célkitűzés az őszinte, egymást megértő egyéniségeket nem idegeníti-e el egymástól. A régi jóbarátokat a politikai célok szembeállítják egymással. „Rajk Lacinak van igaza: hülye vagy, ha nem miközöttünk állsz. Persze, hogy Zoli stílusát továbbra is szépnek tartod, elismered, hogy Iván kitűnő vezércikk-fogalmazó. De ez nem stilisztikai kérdés."

Ságvári emléke, Rajk és Mérei indoklása folytán akkor úgy véltem, nincs is más további utam, mint hogy belépjek mellékük a Magyar Kommunista Pártba. Ők példát adtak, utat mutattak. De Rajkot, ezt a legkommunistább barátot halálra szánták és kivégezték. Később ugyancsak a mi pártunk zárta hosszú évekre börtönbe Méreit. És volt még számos példám, hogy csalódottnak tudjam magamat. Amikor a Rajk-per oly döntő hatással rendítette meg naiv-ábrándos hitemet, Szabó Zoltán Párizsban volt Károlyi Mihály mellett a magyar nagykövetség egyik vezető tisztviselője. Károlyi Mihály is akkor ábrándult ki szép hitünkből, vele együtt Zoli is emigrációra szánta el magát. 1956-ig csak hallottunk egymásról. Én attól kezdve elhárítottam magamtól minden közéleti hivatalt. Amit írtam, általában megjelenhetett. De csak történelmi és ifjúsági regényeket írtam, amelyeket azért tűrt el a Rákosi-évek kultúrpolitikája, mert ezeket „ifjúsági, pedagógiai művek"-nek minősítették. Csak 1954-ben, Nagy Imre első kormánya idején szántam el újra magamat „társadalmi regények", azaz korunkbeli történetek írására. Akkoriban kerültem váratlanul a Magvető Kiadó élére. De afféle gyanús ember maradtam, és 56 után fegyelmi úton távolítottak el. Valójában az 56-ban kiéleződött ellentéteket egyformán ingerelte egy elterjedt mondásom, amely szerint: „Fogalmam sincs, melyik oldal a mi és melyik oldal az ők." Hamarosan már külföldön kiderült, hogy ezt a „bon mot"-t még Londonban Szabó Zoltán is tudta. 1949-től fogva egészen 1958-ig nem találkozhattunk. A Rajk-tragédia után az akkori párizsi nagykövet Károlyi

Mihály öntudattal vállalta az új számkivetettséget, szembefordult a hazai renddel, amely ekkor vált néhány évre Rákosi Mátyás önkényuralmává, Szabó Zoltán – a kulturális attasé – Károlyival tartott. Soha többé nem jött haza. Kerülőutakon tudtunk egymásról. Ha módunk adódott, új könyveinket elküldtük egymásnak, dedikációk szövegébe rejtve üdvözöltük egymást. De valahogyan mindig tudtunk egymásról. Tudtam, hogy egy ideig Párizsban maradt, működött a Szabad Európa Rádióban is, a párizsi rádiónál is: párhuzamosan volt magyarul és franciául publicista, írt az 1956 után Párizsban megjelenő „Irodalmi Újság"-ba is. Majd átköltözött Londonba, ott élt második feleségével, Károlyi Verával (őt ott ismertem meg). Vezette az angol rádió, a BBC magyar adását, közben megmaradt párizsi rádióskapcsolata is. Magyar könyvek kiadásával is foglalkozott. A londoni magyar szellemi élet egyik vezető alakja volt. Azt is tudtam már itthon is, hogy a sok árnyalatú magyar emigráció igen ellentétes indulatokkal viseltetett iránta. A kommunista érzelműek nacionalistának tartották, aki még a fasisztákkal is itt-ott egyetért. A jobboldaliak, főleg a kifejezett fasiszták és akik az emigrációban még mindig élő, vénséges Horthy Miklós korára gondoltak nosztalgikusan, ezek Szabó Zoltánt kommunistabarátnak, sőt álcázott kommunistának mondották. De erről is, arról is figyeltek a véleményeire. Itthon egy ízben szóba kerülve, Illyés Gyula azt mondta róla, hogy olyan közéleti alak, mint háromszáz évvel korábban a költő Zrínyi Miklós volt: sereg nélküli vezér.

Ő odakint ugyanígy tudott rólunk, énrólam is. Tudta, hogy igyekszem távol tartani magamat a politikától, de könyveim aránylag kevés akadállyal találnak utat az olvasókhoz. Már egy-egy időszerű – ahogy akkor nevezték, „mai témájú" – regényem is megjelent. Jóbarátainkat idehaza 56-ban ellenségként állította egymással szembe a politika szeszélye. Nagy Imre és vértanútársai, meg az évekig rabságban tartottak ugyanúgy kommunistáknak tudták magukat, mint azok, akik halálba vagy börtönökbe küldötték őket. Nálunk forradalomban is, ellenforradalomban is úgy összekeveredett a politikai jobb- és baloldal, hogy nagyon sokan érezhették azt, amit én akkor úgy fejeztem ki: „nem tudom, kik a mi és kik az ők." A háború kitörése előtt én is, Szabó Zoltán is, legközelebbi barátaink is, úgy gondoltuk, hogy kommunisták vagyunk, de nem Marx tanai, hanem az utópisták eszméi szerint. A háború végeztével kevés eszmei különbség volt a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt között. Az egész ifjúságra oly nagy hatású Győrffy Kollégium és vezetésével a Nékosz (a Népi Kollégiumok Szövetsége) a Kommunista Párt és a Parasztpárt közös védnöksége alatt működött. Én kishíján a Parasztpárt tagja lettem, de legközelebbi baráti kapcsolataim besoroltak a Kommunista Pártba. Szabó Zoltánt egyforma szeretettel várta a két baloldali párt, de hát az oly fontos hivatalos lap, a Magyar Közlöny a Parasztpárt sajtóorgánuma lett, ott pedig főszerkesztőnek várták őt, aki irodalmi megjelenése óta a falukutatás, a szociográfia iránymutatója volt. Zoli tehát parasztpárti lett, én kommunistapárti. (Mint ahogy barátaink közül Ortutay független kisgazda, Szalai Sándor szociáldemokrata.) 1949 után pedig én nem vállaltam semmiféle politikai szerepet, Szabó Zoltán pedig külföldön élt, emigráns volt, független elem a jobboldali és a baloldali indulatok között. 56 óta pedig pártonkívüli vagyok, írnom folyton lehetett. Valahogy úgy történt, hogy 1958 óta semmi akadályom nem volt, hogy rövid hetekre külföldre utazhassam. Közeli rokonságomban már régóta voltak külföldre szakadtak, 1956-ban családomban többen is voltak, akik – akkori szóhasználattal – „disszidensek" lettek. A hivatalosak és a hivatalosoktól idegenek is kellemes írót és nem kellemetlen közéleti embert láttak bennem, ezért, ha útlevelet kértem „rokonlátogatás" címen – mindig adtak is. De ha

nem kértem, akkor valahonnét megbízást kaptam, hogy nézelődjem különböző külhoni tájakon. Ezért azután elég sok táján a világnak nézelődhettem. Főleg rokoni okok folytán legtöbbször Angliában lehettem. 1958-tól a nyolcvanas évekig több mint 10-szer is töltöttem néhány hetet Londonban. Rokonok és régi barátok körében igen otthonosan érezhettem magamat, és érdeklődésem folytán számos vidékét bejárhattam az angol múltnak és jelennek. Persze a legbarátibb együttlét Szabó Zoltánnal következett el. Amikor megérkeztem, az első azonnali telefon őt kereste. – „Itt vagyok!" – „Hurrá, Vivát, Evoé! Jöjjek?" – „Gyere, húsz perc múlva itt várlak." – „Indulok." – Bővebb magyarázkodás nem kellett. Akárhol laktam éppen, a találkozó a Piccadilly Circuson volt, a nagy divatáruház sarkán. Engem odavitt az „Undergrund" (magyarul: földalatti), ő hamarosan megérkezett barna színű kis autójával, hogy ott folytassuk a beszélgetést, ahol egy vagy két, esetleg tíz évvel ezelőtt abbahagytuk. Richmondban, a déli kerületben lakott. Már otthon, illetve itthon, Pesten is, akinek otthonában beszélgettünk, az főzte a feketekávét. Magyarországon konyakot vagy szilvóriumot ittunk. Angliában persze whiskyt. Első feleségemet, akivel csaknem mindig együtt voltam Londonban, ugyanolyan régóta ismerte, mint én. Még diákok voltunk, ő még gimnazista lány, amikor feljártunk egymáshoz. Londonban tehát családilag is összebarátkoztunk velük. Előbb második, később harmadik – felettébb ifjú – feleségével. Ezek a londoni látogatások mindig a közös ifjúkort is újraidézték. E londoni élmények ösztönöztek idővel „Idegenben" című regényemben megírni a londoni emigráció világát. Ennek olvastakor levélben többek közt azt írta, hogy nagyon érdekes volt számára tudomásul venni: otthoni szemmel hogyan látják, ami nálunk itthon van. Kedve volna egyszer mégis hazautazni, hogy ő is megírhassa, hogyan látja az itteni szem az elmaradt, elhagyott otthont. Nem írta meg. Nem jött haza. Amikor 1982-ben, első feleségem halála után utolszor jártam Londonban, ő már nem ott élt. 1980-ban megint Franciaországba költözött. Boldizsár Iván egy ízben ott is találkozott vele. Tőle tudom, hogy gyermeke is született. Valamikor, nagyon régen, első feleségétől volt egy fia, akit később Sarkadi Imre adoptált. Úgy tudom, hogy orvos lett belőle. Személyesen őt sem ismerem, a nyolcvanas években született kisfiút sem. Őt azonban holtában is ismerem: diákkorunk óta volt szüntelen baráti közünk egymáshoz. Amit tudok róla, akár magyar kultúrtörténeti ismeretanyagnak is tekinthető. Amikor most, halálának tizedik évfordulóján, életműve gyűjteményes kiadásának indulásakor felkérnek, hogy fogalmazzam meg, mire emlékszem a közös útról, leültem írógépem elé megírni, amit most olvas az olvasó. És kísértetjárás lett az én számomra is az emlékidézés. Hiszen már tíz éve, hogy ő sem él. Nem él már a kamaszkori cimborahármas harmadik tagja: Boldizsár Iván. Egy sem él azok közül, akiket név szerint idézek. 82 éves vagyok, ez nyilván már az alkonyat éveihez tartozik, de hát az évezrednek is utolsó évtizedénél tartunk. Ez is alkonyat. De minden alkonyat után hajnal következik. Az évezredet új évezred követi. Az egyesek földi élete után is következik valami. Hogy mi? Ignoramus et ignorabimus. De a mi létünk emlékezetéből sok minden okvetlenül fennmarad a következő évezredre is, tiszteletre méltó helyen marad a múló időben is Szabó Zoltán, a magyar szociográfiai irodalom oly szép stílusú klasszikusa.

KRITIKA

Korai magyar történeti lexikon

A hazai középkorkutatás utóbbi évtizedének legnagyobb szabású alkotása látott napvilágot az Akadémiai Kiadó gondozásában, mint megtudjuk, „a Magyar Tudományos Akadémia, valamint a Művelődési és Közoktatási Minisztérium kezdeményezésére, anyagi és erkölcsi támogatásával": a 800-tól 1387-ig terjedő magyar történelem eseményeinek, folyamatainak, fogalmainak, objektumainak és szereplőinek lexikona. A munkatársak száma 170, tekintélyes részük Szegedről, egy rész határaink túlsó oldaláról, és szívet melengetően sok köztük a fiatal. (A kötet azt mondja magáról, hogy Szegeden és Budapesten készült.) Van benne vagy 2000 szócikk és félszáz térkép, ill. vázlat, számos táblázat, terjedelme kis híján 100 ív. Utoljára éppen tíz évvel ezelőtt jelent meg e témakörben hasonló súlyú munka, a Magyarország történetének 1242-ig terjedő első két darabja.

Örömmel nyugtázhatom, hogy kötése szemet gyönyörködtető, a papír jó minőségű és fehér, a betűk olvashatók, a nyomás tiszta, a lapok szépen rendezettek, a tipográfia áttekinthető, az egész kötet gusztusos, kellemes fogású, igazi könyv. Jó kézbe venni. Nem kétséges, hogy az olvasónak kedve telik benne, az pedig, akit a szakmája vagy az érdeklődése hivatásánál fogva vagy dilettánsként akármilyen közelségbe vonz is a tárgyalt témához, többé nem nélkülözheti. A recenzens azonban tiszteletteljes zavarral méregeti. Végül is sokkal többet nem mondhat, mint amennyit már eddig is elmondott. A mű önmagáért beszél, és önmagát dicséri. A puszta tény, hogy van, eléggé nem hangoztatható érdem. Hiba meg hézag minden bizonnyal van benne bőven, hiszen hogyne lenne, de ezeket kimazsolázni egyfelől ízetlen, másfelől fárasztó foglalatosságnak látszik. Én például nem hiszem, hogy Keve az első ispánjának a nevét viselné, hiszen „ad salsum lapidem" állt, ott volt tehát a kő a maga fizikai valóságában. De hát Momus és Argus legyen az egy személyben, aki effélék után vadászik. Néminemű kisebbségi érzést kelt, hogy a kötetben ijesztő mennyiségű tudásanyag van. Nincs az a szakértő, az a polihisztor, aki ne csak egy csekély töredékhez tudna hozzászólni. Be kell vallanom, a részletek pertraktálásától emellett az is visszatart, hogy a szerző(k) aláírása (követendő módon) minden cikk alatt ott olvasható, azt pedig megengedhetetlennek tartom, hogy a százhetven közül egyet-kettőt, de akár egy tucatot is így vagy úgy osztályozzak. Megpróbálom tehát az egészre vonatkozó benyomásaimat összefoglalni, természetesen a magam haszna szempontjából mérlegelve a mű súlypontjait.

Régóta nélkülözött szolgálatot tesznek azok a hosszabb, de szorosan összefogott, erősen a lényegre törekvő tanulmányok, amelyek egyes társadalomtörténeti kategóriákról (alávetett népesség, arisztokrácia, birtokjog, család, egyházi társadalom, falu, familiaritás, köznép, mezőváros, nemzetség, város) vagy egyes tevékenységi körökről, a mindennapi élet mozzanatairól (bronzművesség, címer, fegyverzet, hadművészet, időszámítás, irodalom, iskolázás, kereszténység, kézművesek, külkereskedelem, liturgia,

Főszerkesztő: Kristó Gyula, szerkesztők: Engel Pál és Makk Ferenc. Bp. 1994., Akadémiai Kiadó, 753 lap.

magyar viselet, mértékek, missziós püspökségek, művészet, ötvösség, régészeti hagyaték, település, templom, várostípusok, zene), a történeti kutatás módszereiről (történeti földrajz), fogós kérdésekről (dáko-román kontinuitás) adnak összefoglalást. (Csak a nagyobb terjedelműeket emelem ki, de a rövidebbek között is jócskán vannak mintaszerű értekezések.) E témakörökben a részint áttekinthetetlenül szerteburjánzó, részint megfoghatatlanul sovány irodalom eddig igencsak megnehezítette a be nem avatott érdeklődő tájékozódását, a terminusok értelmezését és pontos használatát. Jó lenne, ha e tekintetben a lexikon kézikönyvvé lépne elő, s a benne rögzített fogalomrendszer alkalmazása a jövőben mintegy kötelezővé válna. Ez számos félreértést és fölösleges vitát küszöbölhetne ki eztán.

Ugyancsak kényelmesen használhatók azok a nagyobb lélegzetű cikkek, amelyek a magyarsággal kapcsolatba került népek, népcsoportok, államalakulatok, a magyarság életében szerepet játszó szerzetesrendek történetéről adnak összefoglaló áttekintést. Ide kell sorolnom azokat a genealógiai táblázatokat is, amelyek a velünk kapcsolatba került uralkodóházak családfáját mutatják be (a francia, itáliai, nápolyi, szicíliai, angol, aragón királyok, a bizánci császárok, az ausztriai, bosnyák, bolgár, cseh, frank, horvát, keleti frank, lengyel, morva, német, oszmán, stájer, szerb uralkodók, a halicsi és a volhíniai fejedelmek, a velencei dózsék, a havasalföldi, moldvai vajdák, a karintiai hercegek, a pápák, a konstantinápolyi pátriárkák, az Anjou-, az Árpád-, a Babenberg-, a Habsburg-, a Luxemburgi-, a Piast-, a Přzemysl-, a Rurik-ház). Egynémelyiket nem lehetett könnyű összehozni.

És tovább: az archontológiai táblázatok. Az előszó ugyan szomorúan panaszolja az előmunkálatok hiányát, és vallomást tesz az ebből következő belső ellentmondásokról és hiányokról, ahhoz képest azonban, ami eddig állt a rendelkezésünkre, összehasonlíthatatlanul többet nyújt, és irdatlan fáradságtól, a bizonytalanság nyomasztó érzésétől menti meg a jövőbeli kutatót, aki vagy megtalálja itt, amit keres, vagy ha nem, hát legalább megnyugodhat abban, hogy amit ő nem tud, azt más sem tudja. A lehetőség szerint komplett és pontos jegyzéket találunk valamennyi egyházi és világi főméltóságról (érsekek és püspökök, alkancellár, erdélyi vajda, kancellár, nádor, országbíró, szlavón bán, tárnokmester, titkos kancellár).

Szólnom kell az említett ötvenegynéhány térképről és vázlatról, melyek egyrészt számos szempontból vizuális áttekintést adnak a szövegben érintett témákról, másrészt meglehetős mennyiségben tartalmaznak szövegszerűen nehezen tárgyalható és appercipiálható ismereteket, összefüggéseket. Jelentős részük direkte a kötet számára készült, és – amennyire meg tudom ítélni – új vagy lényeges pontokon több, korrektebb a korábbiakhoz képest. Így egyes településekről (hogy csak az érdekesebbeket említsem: Brassó, Debrecen, Eger, Esztergom, Kolozsvár, Nagyszeben, Pécs, Sopron, Székesfehérvár, Vác, Veszprém, Visegrád), a szomszédos tartományokról (Bosznia, Halics, Havasalföld, Szlavónia), az ország belső helyzetéről (úthálózat, egyház, királyi birtok, szerzetes- és lovagrendek, etnikumok, várak), illetve a mozgalmas, térben is zajló eseményekről (trónharcok, tartományurak, tatárjárás). A nagy áttekintést két Magyarország-térkép segíti a kötéstábla belsején, egy elöl a 11–13., egy hátul a 14. századi állapotokkal.

A kisebb terjedelmű szócikkek többsége az események színhelyét mutatja be, a tájegységeket (ezek között az újabb korban születettek is vannak, mint a Bácska és a Bánát), a jelentősebb településeket, városokat, várakat, más földrajzi objektumokat (folyó, tó, az Ecsedi-láp stb.). Hosszabb-rövidebb biográfiát találunk a komolyabb sze-

repet játszó személyekről, ismertetőt a nemzetségekről. Megkapjuk a korabeli vallási, közigazgatási, politikai, társadalmi, katonai, jogi élet nómenklatúráját, felbukkannak a földművelés, ipar, kereskedelem, a civilizáció, a mindennapok mozzanatai. (Egy cikk például a játékokról.) Mint jeleztem, körülbelül 2000 tárgyszó.

A szócikkek szerkezete a tartalom engedte keretek között többé-kevésbé egyöntetű. Legalább annyiban, hogy elöl áll a szóban forgó fogalom magyar, aztán idegen (természetesen főleg latin) nyelvű változata a lehetséges magyarázattal, etimológiával, a szöveg után ott sorakoznak a tárgyra vonatkozó alapvető források kiadási adatai, valamint egy rövid, csak a legeslegfontosabb vagy legújabb feldolgozásokra koncentráló bibliográfia (néhol kéziratban fekvő szakirodalom is). A tárgyalt kódexek, kéziratok lelőhelye többnyire meg van jelölve, de nem mindig.

A mai Magyarország határán kívül eső helységek nevét elég következetesen nyomban követi zárójelben a jelenben érvényes hivatalos megnevezés és az illetékes ország jele. Ez olykor segíti, tájékoztatja az olvasót, néha fölöslegességével zavarja, pláne, ha minduntalan előkerül, vagy ha nem közvetlenül földrajzi terminushoz kapcsolódik: „a kassai (Košice, Szl.) szűcsök", „az első pozsonyi (Bratislava, Szl.) céhlevelek", „Tours-i (Franciao.) Gergely."

A főszerkesztő előszava arról tudósít, hogy eredetileg egy még nagyobb igényű enciklopédia terve került szóba, mely a magyar föld és nép korai történetét kívánta felölelni, a teljes magyar őstörténetet, továbbá a Kárpát-medencének a hunoktól 895-ig, aztán a honfoglalástól 1387-ig (Zsigmond trónra léptéig) terjedő históriáját. Az ehhez készült anyag átszerkesztése és tetemes kiegészítése útján jött létre ez a kötet. Mert sajnos ez a program – mint mondja – ez idő szerint meghaladja a magyar tudományosság erejét. Hízelgő éppen ez sem volna, mégis azt hiszem, hogy nem annyira erőtlenségről lehet itt szó, mint inkább a szokott, az efféle – némi önzetlen lelkesedést is kívánó – vállalkozásoknál mindig tapasztalható illiberalitásról és fegyelmezetlenségről, amelynek következtében a nagyobb volumenű, munkatársak regimentjét mozgósító kezdeményezések évekig, évtizedekig, vagy az örökkévalóság határáig elhúzódnak, miközben a serényebbek munkája jócskán megavasodik, ha éppen szemétdombra nem jut. Ezúttal nem ez történt, mert kész csoda, és kétségkívül a szerkesztők heroikus erőfeszítéseinek köszönhető, hogy a százhetven szerzős mű tető alá került. Végül is nem akármilyen gárdát sikerült verbuválni. Hogy az előszó álszerénységgel nem vádolható szavait a magam részéről hitelesítsem, megismétlem, hogy a névsorban olyan szerzőkkel találkozik az olvasó, „akik a kérdéskör legjobb magyar nyelvű ismerői közé tartoznak. Olyan tudósok, akik önálló véleménnyel, saját kutatási eredményekkel rendelkeznek a bemutatott témákat illetően". Ámde ez a megállapítás csak ebben a kontextusban hitelesíthető, mert igaz az, hogy akik a kötetben közreműködtek, azok valamennyien a kérdéskör avatott ismerői, az viszont nem volna igaz, hogy a kérdéskör avatott ismerői valamennyien közreműködtek. Néhány jeles név feltűnően hiányzik. Az illetékesek nyilván tudják az okát.

Az enciklopédiából lexikonná karcsúsodott és teljesedett kötetben a műfajok kényszerházassága általában nem vált a szerkezet kárára, legalábbis a használót nem zavarja a tájékozódásban. A meglehetősen nagy számú és alaposan átgondolt rendszer szerint alkalmazott utaló megfelelő kapcsolatot teremt az összetartozó fogalmak között. (Kissé talán sok is: a szenteket a „Szent" szónál, Nagy Lajost az N betűnél nem szokás keresni, de ezt a túlzást nem az olvasó bánja, hanem a papír.) Itt-ott látszik némi zavar. III. Béla például amellett, hogy 2 hasábnyi életrajzot kapott, tíz sorban az

A betűnél is előkerül a Bizáncban kapott Alexios néven. A két szöveg jórészt, de nem egészen azonos adatokat tartalmaz; Bizáncban viselt dolgairól a hosszabb szöveg többet mond, ott nyert feleségét viszont csak a tízsoros cikk nevezi meg. Az olvasó bizonytalanná válik abban, hogy vajon nem kellene-e még néhány helyre rábukkannia ahhoz, hogy a szóban forgó személy teljes életrajzát megismerje. Az a furcsaság is előfordul, hogy külön szócikket kap a szerző és a műve (Gellért a G betűnél, Deliberatiója a D-nél, hasonlóképpen Andreas Hungarus és a Descriptio victoriae.) Az átlagos érdeklődőbe más oldalról is befészkelődhet némi bizonytalanság. Van olyan szerző, mű, fogalom, amelyet csak akkor talál meg, ha eleve ismeri a munkatársak álláspontját (P. mester, Kálti Márk). Ez különösen ott zavaró, ahol a korábbi irodalom a mi lexikonunk által nem helyeselt megállapításokat ültetett bele a köztudatba (János minorita, Bécsi képes krónika). A szépirodalmon nevelkedett kíváncsi a nevezetes cserhalmi ütközetről is hiába kérdezősködik, tudnia kellene, hogy a történészek Kerlésről beszélnek. Ezeknél nem ártott volna az utaló. Nem mondható magától értetődőnek, hogy egyes fogalmak a jelzőjüknél kerülnek be a betűrendbe („érett feudalizmus" az É-nél, „korai feudalizmus" a K-nál, Szent Korona, Merseburgi Thietmar).

A kötet tehát – a meghiúsult enciklopédiától eltérően – nagyjában a honfoglalással, illetve annak közvetlen előzményeivel veszi föl a história fonalát, ott, ahol az írott forrásokban viszonylag szilárd kapaszkodót talál. A korábbi időszakra vonatkozó tudnivalók egyik felét a „magyar őstörténet" című hosszabb, 7 hasáb terjedelmű, persze így is sommás tanulmány foglalja össze. A másik feléről, a Kárpát-medence régibb történetéről nem sok szó esik. A főszerkesztő ezt azzal indokolja, hogy a kezdő évszámul választott 800 körül éles cezúra húzódik a táj történetében, ami a korábbi idők összefoglaló áttekintését fölöslegessé tette. Ha ez állítás első fele igaz is (ámbár – mint mindjárt rátérek – szerintem nem minden tekintetben igaz), nem okolja meg a másodikat, mert a kiindulásul szolgáló 800-as állapotok áttekintő rögzítésére ettől még szükség volna. Más kérdés, volt-e rá lehetőség.

Ilyenformán a Kárpát-medence hajdani lakói közül csak az avarok kerülnek elő, mégpedig gyakran, hosszan és szélesen. Valóban, a népvándorlás hazánk területén áthömpölygő hullámai közül ők hagyták itt a legtöbb nyomot, maradékaik alkalmasint találkoztak is őseinkkel. Nekik köszönhető, hogy ellenfelüknek, Nagy Károlynak viselt dolgairól egy teljes hasáb számol be (hajszálra, mint Géza fejedelemről), mindössze annyi magyar vonatkozással, hogy „király" szavunk végső soron őreá emlékezik; magáról az avar háborúságról sem tudósít több sor, mint három. Az ő kedvéért aztán kisebbik fiáról, Jámbor Lajosról is találunk vagy tíz sort, amely a mi tárgyunkkal nem mutat érintkezést, sem a magyarokkal, sem az avarokkal. (Ezzel szemben az öregebb fiú, Pippin itáliai király, aki személyesen járt itt, és hadakozott az avarok ellen, önálló cikket nem kap, e minőségében másutt sem bukkan elő.) Ezen a réven jutnak több mint két hasábhoz a keleti frankok, akikről azonban csak annyit tudunk meg, hogy a nyelvük egyre inkább elkülönült a nyugati testvérekétől, egyebekben nem róluk, hanem itt is Nagy Károlyról és utódairól hallunk, vagyis a Karolingokról, akikről egy szócikk külön is értekezik. Végeredményben az avarok jóvoltából Károly és a Karolingok tágasabb pódiumot kapnak, mint Árpád és az Árpádok. Persze, nem sajnálom a nyomdaköltséget az avaroktól, és egy lexikonnak nem kell felróni, ha többet ad, mint amennyit muszáj.

Azt sajnálom, hogy a hunok egyáltalán nem kapnak helyet. Ez a mű egészének koncepcióját tekintve indokolt lehet, mivel azonban a részleteket illetően hiányérzetet

keltő, úgy vélem, hogy a koncepciót ezen a ponton szelídíteni kellett volna. Tudniillik, egy nép történetéhez nemcsak a történeti tények tartoznak hozzá, hanem a történeti tényekről kialakult képzetek is. Márpedig a tárgyalt korszakban a magyarságnak a saját történelméről kialakult képzetei között ott éltek a hunok, akik ekképpen – tudomány ide, tudomány oda – bizony, hogy szerves részévé lettek a magyar történelemnek, következőleg ennek a lexikonnak is. Ennek megfelelően lépten-nyomon fel is bukkannak, anélkül azonban, hogy kilétükről felvilágosítást kapnánk. Többek között egy hosszabb cikk foglalkozik a hun–magyar rokonság tézisével, ismertetve a régibb szakírók pozitív meg az újabbak zömmel negatív álláspontját, az azonban nem derül ki, hogy kikről van szó, és hogy ez a rokonság valójában fennáll-e, fennállhat-e vagy sem. Ennek következtében a szorosan fölvett tárgyra vonatkozó konkrét megállapítások is a levegőben lógnak. Elvégre mit értsek – például – az alatt, hogy Attila szerepeltetése a magyar honfoglalás vagy az Árpádok legitimációját szolgálta, ha nem tudom, hogy ki ez az Attila? (A honfoglalásról, az Árpádokról és a legitimációról van cikk.) Egyszóval, a hunok nélkül foghíjasnak látom a középkori magyarság arculatát.

Az semmiképpen sem kifogásolható, hogy a címben írt „történeti" jelzőnek megfelelően a múlt jelenségei közül csak a kifejezetten történeti jellegűek kerülnek tárgyalásra, és az egyéb tudományágak – mint a régészet, a művészettörténet, a néprajz, a technikatörténet – csak adataikkal vannak jelen. Való igaz, hogy ez a kötet nem lehet művészettörténeti adattár, és az is, hogy a művészettörténet (meg a többi) eredményei a kellő helyen kellő tekintéllyel vannak jelen. Az a gyanúm azonban – és ezt már a fentiekkel is érzékeltetni szerettem volna –, hogy magát a történeti jelzőt is meglehetősen szűkkeblűen értelmezi. A történeti tudat a jelek szerint nem fér bele. Ez lehet az oka annak, hogy a korszak irodalmi alkotásainak tekintélyes részéről említés is alig esik, jóllehet, ezek más vonatkozásban evidenciaként idéztetnek. Imre herceg életrajza hivatkozik a saját legendájára (mire is hivatkoznék?), Gellért püspökére is, azt is megtudjuk, hogy a képzőművészeti alkotások némelyike az Imre-legendára támaszkodik. Maga az Imre-legenda azonban kimaradt, csakúgy, mint Margit, László és mások legendája. Az István-legendák közül egyről kapunk információt, Hartvik neve alatt, azzal a megállapítással, hogy ennek nincs forrásértéke. A két másik szerkesztmény – amelynek talán van forrásértéke – sehol sincs. Nincs Marcellus, nincs Planctus destructionis, Remete Szent Pál translatiója, és így tovább. Nincs szó a himnuszokról, amelyeknek történeti forrásértékük is van. Ha valamennyi író és írásmű hiányoznék, arra gondolnék, hogy elvszerűen várják a maguk sorát egy megjelenendő irodalomtörténeti lexikonban, egy sereg azonban bekerült ide (Kézai, Anonymus és számos más), még a csak távoli magyar vonatkozásokat felmutató Plano Carpini is (Ricardus viszont kimaradt). Az sem hihető, hogy a válogatás a történeti tartalom alapján esett meg, hiszen a Halotti beszéd meg az Ómagyar Mária-siralom és sok más jelen van, de még a Königsbergi töredék is.

A rokon tudományok közül szemmel láthatóan csak azok képviseltetik magukat, amelyek valami kézzelfoghatót tudnak produkálni, mint ahogy a címszavak között is van „eke", de nincs „mise". Az irodalom, a filozófia, a teológia egészen a perifériára sodródott, de még a historiográfia is. Ennek számos műfaja kiesik a látókörből: a kronológia és a kronográfia, a kozmográfia, az emlékirat, a genealógia, a királylista, a reláció, az ún. rövid krónika és sok más, mi több, maga a „történetírás" szó sem szerepel a betűrendben. Holott ennél lehetett volna az idetartozó fogalmakat is egységes rendszerbe foglalni – ahogy ezt a lexikon annyi más területen megteszi –, és elejét venni annak, hogy az egyes munkatársak a maguk helyén elnagyolt vagy pontatlan terminoló-

giával éljenek. Igaz, hogy a századok folyamán a műfaji meghatározások vesztettek merevségükből, jelentésük nem egy ponton egybemosódott, az író már maga sem volt tisztában azzal, hogy milyen műfajt művel. De azért Rogerius emlékiratot írt akkor is, ha munkáját „carmen"-nek nevezte. A zavart növeli, hogy a szakkifejezés közszóként, a maga mindennapi jelentésében is használatos volt. A mi Anonymusunk kétségkívül a magyarok „gestá"-ját kívánta megírni, ugyanez a szó azonban a „Gesta Friderici" szókapcsolatban közönségesen „viselt dolgokat" jelent. (Nem vagyok biztos abban, hogy a 422. lapon említett „in Gestis Ungarorum"-ban valóban nagy G betűt kell írni, mintha egy mű címe volna.) Nem is beszélve a későbbi szakirodalom többnyire önkényesen osztogatott titulusairól („ősgesta"). A lexikonnak alkalma lett volna rendet teremteni ebben is. Ehelyett itt a gesta egybemosódik a históriával meg a történeti monográfiával. A „vita" (életrajz) műfaja a 401. és a 733. lapon két különböző értelemben és összefüggésben fordul elő, egymásra nem is utalva. A gyakorlati alkalmazásban is akad pontatlanság. Mert igaz az, hogy a „krónika" a görög „khronos" származéka, ámde nem arra utal, hogy legfőbb jellegzetessége az időrendiség – mint olvassuk –, hanem arra, hogy alapvető feladata az idő felosztása és felmérése, a jámbor olvasó figyelmeztetése: elközelgett a nap, melyen a történelem számára rendelt idők betelnek. A krónikában felsorakoztatott események csak a teremtés óta betelt idő mennyiségét jelző mutatók.

Persze, hogy a kötet nem lehet többek között irodalomtörténeti lexikon sem. Ámde a helyzet mégis úgy áll, hogy maga a történettudomány írásban létezik, adatainak nagyobbik fele írásban maradt meg, egy jó része az irodalomban, eredményei közül nem egy az irodalomtörténet műhelyében született. Ehhez képest feltűnő, hogy a gyakrabban idézett művek vagy félezer címet tartalmazó jegyzékében alig akad irodalomtörténeti tartalmú könyv, folyóirat. Az utóbbi tíz–húsz évfolyam ezekből is elkerülte a munkatársak figyelmét. Ezért található a Pécsi egyetemi beszédek a „pécsi egyetem" címszó alatt, azzal a megjegyzéssel, hogy kapcsolatuk bizonytalan. Holott a bizonytalanság már 1979-ben bizonyossággá vált: a beszédgyűjtemény 100 évvel öregebb az egyetemnél (ItK 1979. 1–14. lap). Példát idézhetnék többet is, de mint mondtam, nincs szándékomban hiba- vagy hiányjegyzéket fölvenni. A szerintem helytelen tendenciára szeretném felhívni a figyelmet.

Visszatérve az előszóra, a tárgyilagosságra való törekvést csak üdvözölni lehet. „Fontos célkitűzésünk volt, hogy minden egyes szócikkben az elérhető legteljesebb objektivitás érvényesüljön... A kutatók azt az utat választották, hogy a tények felsorakoztatása mellett az egymásnak ellentmondó vagy egymást nem fedő értékeléseket, megállapításokat is bemutatták." E törekvés megvalósulásától a főszerkesztő azt reméli, hogy a könyv nemcsak a tények gyűjteménye lesz, hanem leltár is az egyes kérdésekben megmutatkozó nézetkülönbségekről, állókép a középkor-kutatás ezredvégi állapotáról. Mondhatom, hogy a munkatársak a magukévá tették ezt a célkitűzést. Az eltérő, sőt nemritkán ellentmondó vélemények között a legmesszebbmenő tárgyilagossággal tartják az egyensúlyt, a magukénak sem tulajdonítanak többet. Úgyhogy a kívülálló – aki a kérdés körül lezajlott és zajló, olykor meglehetősen tüzes vitákról nem tud – tényleg maga dönthet. Mintha a cikkíró fölülről nézné a tárgyat és önmagát is. Nem egy helyen az iránymutató bibliográfia is a szerzőével ellenkező álláspont felé tereli az olvasót. Vannak témák, amelyeknél ezt a példamutató önmérsékletet valóságos megkönnyebbüléssel fogadhatjuk. Az előszó pár sorral előbb más összefüggésben ezt mondta: „Egy percig sem tévesztettük szem elől, hogy a 10–14. század során a magyarság más népekkel együtt élt a Kárpát-medencében." Nos, e tekintetben a helyzet nem

változott a 14. század óta. Ennek következtében a térség történetében bőven akadnak nézeteltérések nemcsak a kutatók, hanem a szereplők, az aktív és passzív résztvevők között is. Ezekben a tárgykörökben az objektivitás túl van az illem meg a tudósi etika határán, és átesik a politika területére. Megítélésem szerint – és bárcsak a közvéleményt képviselném! – a lexikon a szövegtől a térképig terjedő tárgyilagosságával is megfelel minden követelménynek, amivel nemcsak az önmaga elé állított normát teljesíti, hanem példát is mutat, és ezzel talán hozzájárul a higgadt vérmérsékletet igénylő tárgykörök számának csökkentéséhez.

Hasznos, használható, nélkülözhetetlen könyv, és az marad hosszú ideig. Maradandó értékkel ajándékozná meg a nemzetközi tudományosságot az, aki idegen nyelvű közzétételére vállalkoznék.

Kulcsár Péter

Szabó Árpád: Magyarság

IRODALOM ÉS FILOZÓFIA

Régebben nemigen volt szokás szabadon választhatni tankönyveket. Nemcsak a negyven évig „létező"-ben, előtte se. A Debreceni Református Kollégiumban például emberemlékezet (vagy legalábbis diákemlékezet) óta ugyanazokból a tankönyvekből tanulták, illetve tanították a retorikát, poétikát, lélektant, logikát, matematikát, fizikát; csak mintha a latin nyelvtant cserélték volna ki „modernebbre", és a történelmet tanította Bödi bácsi (dr. Osváth Ödön) inkább a *Szigeti Veszedelem*ből, *A kuruc világ költészet*éből (Kardos Albert szerkesztésében) és *Mikes Levelei*ből; ez azonban jól beillett az ősi intézmény nyakas habitusába és hangulatába. Érthető volt hát a megrökönyödés, amikor Magyari tanár úr Lévay Ede vaskalapos matematikájának sokadik kiadása helyett Mattyasovszky Kasszián bencés tanár fejtörést kívánó (s megkövetelő!) új tankönyvét ajánlotta. De aki akarta, tanulhatta továbbra is a jó öreg protestáns Lévayból a „református" differenciálhányadost. (Mert megtanulni mindenkinek meg kellett; akkor még *kötelező* volt az iskolában a tanulás.) Mattyasovszky maradt a fejtörésre hajlamos kíváncsiaknak, és ez a választási szabadság tán még a „pápista" deriváltnál is jobban bosszanthatta a református iskolaügy felkent őreit. De mit sem tehettek: akkor még csakugyan volt tanszabadság.

A választható tankönyvek mai paradicsomi (vagy inkább zsibvásári?) bőségében könnyű mosolyogni persze az öreg dogmatikus tanügyéreken. Csak az a bökkenő, hogy ha a sok többé-kevésbé hasonló tankönyvi változat között felbukkan véletlenül valami merőben másféle, akkor azt vagy agyonhallgatják, vagy dühösen rácsap a szakma, sőt egyenesen az intellektuális élvonal, mint legutóbb Szabó Árpád és Ferge Gábor szép kicsi filozófiakönyvére (*Bevezetés a filozófiába*, 1993) a BUKSZ. Meglehet, Szabó Árpád és Ferge Gábor hasonló bűnt követett el, mint hajdan a debreceni kollégiumban Magyari tanár úr? Választásra kínáltak kíváncsi diákoknak gondolkozást kívánó (és megkívánó!) kérdéseket a filozófiából?

Egy tankönyv jóságának első és elengedhetetlen feltétele valószínűleg az, hogy ne hazudjon. Ezért is találta Bödi bácsi fején a szöget, amikor a magyar történelmet a *Szigeti Veszedelem*ből, *A kurucvilág költészeté*ből és *Mikes Kelemen levelei*ből tanította. Ennek a követelménynek megfelelően Szabó Árpád és Ferge Gábor egy szóval se állítja, hogy valamiképpen az egész filozófia levezethető vagy legalább megérthető a görögökéből. Mindössze azt állítják, hogy „az ókori filozófia alapos ismerete nélkül szóra érdemes foglalkozás a filozófia problémáival ma sem lehetséges". A szóra érdemes foglalkozásnak a küszöbére vezetik el a diákot, a filozófiai diszciplínák görög világban differenciálódott spektruma szerint, logikától esztétikáig. És mintha csak az esztétika elveit kívánná demonstrálni az egész könyv: mondatai megfogalmazásától a betűtípusig és a szedésig, sőt, a beszédes képekig minden részletében szép. Meglehet, ez éppen a jó tankönyv második kritériuma. Csúf könyvből ugyanis, legyen amúgy mégoly okos, aligha fog a szépség iránt tán legfogékonyabb életkorában az ember szívesen tanulni. Keats híres sorai – ezért is szavalják annyian s értik oly kevesen – elsősorban tán épp az ifjúságról (bár nem feltétlenül az ifjúsághoz) szólnak. Szabó Árpád professzori varázsának mindenesetre az a titka, hogy megértette és közvetíteni tudja a *Grecian urn* fül-meg-nemhallotta édes dalát.

Ebben az értelemben logikus – és ontologikus – folytatása a *Bevezetés*nek Szabó Árpád második tankönyve, a *Magyarság. Irodalom és filozófia.* „Olvasókönyv a filozófia és irodalom tanulásához", fejti ki az alcím. Az Előszó aztán megadja a „használati utasítást" az olvasmányokhoz: „tanuljunk meg filozófusszemmel olvasni". S mindjárt be is mutatja egy ilyen olvasni tanulás példáját *Az ember tragédiájá*nak Prágai színével. A *Bevezetés* ismerői könnyen megérthetik a bőséges idézetekhez fűzött néhány találó mondatból, hogy a Kepler-jelenet szabályos filozófia, amelyből kiindulva eljuthatunk akár a modern analitikus tudományelméletek alapkérdéseiig. „De szabad-e megelégednünk az *elmélettel*, a *teóriával*?... A gondolkozás elméletének csak akkor van igazán értelme, ha azt a gyakorlatban alkalmazni tudjuk." Pont úgy, amint a Mattyasovszky-könyv – és a történelem – szerint a differenciál- és integrálszámítás értelme is az alkalmazásokból derül ki leginkább, s kiindulni is onnan indult ki. Hasonlóképpen a gondolkozás elmélete is a gyakorlatban gyökerezik. Sem a mindennapi beszédben, sem a tudomány nyelvén „nem tudunk egyebet közölni a másik emberrel, mint *fogalmakat*, csak ezekkel tudjuk elmondani neki a rajtunk kívül eső valóságra vonatkozó *gondolatainkat*". Épp ennek az elmondásnak a „legáltalánosabb törvényeit kutató és rendszerező, főként a lét és a gondolkozás viszonyát vizsgáló tudomány", a filozófia. „Már ebből is következik, hogy az élő filozófia a szervesen összetartozó közösség, a nemzet mindennapi problémáiból bontakozik ki." Ezért van az, idézi Szabó Árpád Karácsony Sándort, „hogy magyar filozófiáért klasszikus költőinkhez kell fordulnunk, mert tudósaink közül szoktak ugyan egyesek filozofálni is, de nem magyarul". Azaz, nem a szervesen összetartozó közösség mindennapi problémáiból kiindulva, amint azt poétáink és íróink szükségképpen tették, Janus Pannonius, de tán már az Ómagyar Mária-siralom óta. A magyar poézis évszázadaiból válogatott, kommentárokkal és jegyzetekkel ellátott szemelvényekkel lehet tehát leginkább érvényesen bemutatni a magyar filozófiát. Szabó Árpád három nagy témakörbe csoportosítja szemelvényeit s hozzájuk fűzött megjegyzéseit.

A *Történeti visszapillantás*ban Janustól Bolyai Jánosig Szabó Árpád végigfut néhány óriáslépésben – a „lépőkre" is értve a szót – a magyar gondolkozás és az európai szellemiség viszonyán; bemutatja a honi világ szembesülését a korabeli Európával, a magyar szellem sorsát a honi visszahúzók és a többnyire legjobb esetben is legfeljebb

ha közömbös Nyugat között. Talán véletlen, de lehetetlen sorsszerűnek nem látni, hogy a visszapillantás Guarino lelkes soraival kezdődik; „Fogadd a tieid közé ezt a Janust, házi növendékemet, őt, aki nemzetségére nézve magyar, erkölcseiben olasz, tudományában csodálatos, sőt bámulatra méltó..." és Gauss öreg barátjához, Bolyai Farkashoz írt levelével végződik: „Most valamit a Fiad munkájáról. Ha azzal kezdem, hogy nem szabad dicsérnem, bizonyára megütődsz egy pillanatra. De mást nem tehetek: ha dicsérném, magamat dicsérném..." A két levél között „a Mohácsot túlélő reneszánsz" kivirágzása Balassa Bálint költészetében és humanizmusában, a honfitársai elmaradottságát felismerő és tanításukért szó szerint mindenét feláldozó Apáczai, az akadémiaalapítási terveitől *A magyar néző* sztoikus magányába visszahúzódó Bessenyei, a Himnusz és a *Parainesis* magasáról az egész korabeli Európán kritikusan végigtekintő Kölcsey (egyike „közéletünk legnemesebb jellemeinek"), a *Szózat*, a *Gondolatok a könyvtárban*, az *Előszó*, *A vén cigány* ki tudja, milyen kollektív mélységekből feltörő láváit fenséges sorokba rendező Vörösmarty... a válogatás a hozzá fűzött kommentárokkal fölvázolja egy teljes magyar történeti ontológia körvonalait. Releváns mai tanulságokkal. „»Népek hazája, nagy világ!« – olvassuk a *Szózat*ban. Csakhogy a »népek hazája« nemigen ügyel a mi szózatainkra. Még kétségbeesett kiáltásainkra sem. Igazában nem is hazája ez még a népeknek, csak küzdőtere. Kis nép vagyunk, nagy, idegen érdekek útjában és keresztútjában... Vörösmarty, a nagy pesszimista alighanem optimista abban az egy sorban, amely föltételezi, hogy sírunkat Európa népei gyászkönnyekkel állnák körül. Ez éppen a mi tragikumunk és dilemmánk. Olthatatlanul vágyunk a nemzetek társaságára és az igazságra, amelynek uralkodnia kell a népek között éppúgy, mint az egyes emberek között. De ugyanakkor mégis hányszor kell egyedül éreznünk magunkat! Hiába kiáltunk és vágyakozunk, »a nagyvilágon e kívül nincsen számunkra hely«." Ha így halad a világ – tehetjük hozzá –, meglehet, még ez is elvész, s nékünk marad a – Cs. Gyímesi Éva találó szép szavával – „Honvágy a hazában".

A történeti visszapillantásból szervesen bomlik ki a második rész: *A magyar filozófia*. A módszer ugyanaz, és ugyanaz a kommentárok hangnemét meghatározó két alapkommentátor is: Szerb Antal és Babits Mihály. A poéták után tőlük idéz legbővebben Szabó Árpád. Így például hosszan idézi Babitsot, mikor a magyar gondolkozás absztrakcióktól idegenkedő és a kézzelfoghatót kedvelő vonásait tárgyalja: „...A magyar képzeletben semmi sem maradt általános, halvány vagy eszményi. Még a légies szárnyalás, a vallásos révület is tart nálunk valami kapcsolatot a földdel. A mi papunk a vaskos szavú, csaknem szabadszájú Pázmány Péter." Lehet persze, hogy a példák, a Babitséi csakúgy, mint a Szabó Árpádéi, inkább csak azokat győzik meg, akik eleve ilyennek látják a magyart; s tán még azokat se mindig győzik meg a nemzetkarakterológiai általánosítások: „Nyílt szemű és nyílt szellemű nép vagyunk. Kultúránk ezer éve együtt halad Európa kultúrájával. Nyíltságunk mély életbölcsességből, történelmünkből fakad..." Melyik nép nem mondhatja el tájainkon magáról ugyanezt? El is mondja többnyire, hogy „az idegent egy évezreden át vendégszeretettel ölelte magához". S ami a régmúltat illeti, még igaz is lehet. Románok, szlovákok, csehek, lengyelek, szlovének, horvátok, szerbek úgyszólván mind elmondták már magukról, hogy „nyelvünk a legkülönfélébb elemeket tudta befogadni, anélkül, hogy elvesztette volna a jellegét. Országunk sokszínűsége, történelmünk viszontagságai hozzászoktattak bennünket a benyomások folytonos záporához, az élmények váltakozásához. Ezzel a nyíltsággal fogadjuk a szellemi élményt is." Ami nem azt jelenti, hogy mindez rólunk – vagy inkább önmagunkról festett ideálunkról – ne lenne elmondható. Ellenben közelebbi s távolabbi szomszédainkból csakugyan senki több joggal nem mondhatja el magáról, mint mi,

hogy „irodalmunk egyik büszkesége a sok kitűnő műfordítás". Hasonlóképpen találó a Babits-idézet: „Petőfi és Arany egyformán realisták. Vörösmartynál meg a Tündérhonba igyekvő Csongort váltig kíséri a sáros lábú Balga. A világirodalom legtisztább rajzú és legtárgyilagosabb tájfestő verseit a tüzes lírikus Petőfi írta. Itt minden gazdag, élesvonalú és konkrét. De még az is, aki olyan romantikus, mint Jókai, milyen élethűséggel ábrázolja ő is a színes világ apró figuráit! Akár középkori festőink a Krisztust ostorozó bajuszos hajdút." Amit különben a délnémet festőktől tanultak ők is, akárcsak az osztrákok, és a sáros lábú Balga is elmegy szegről-végről Papageno rokonának. Azaz, a nemzeti sajátosságok, bár kétségkívül megvannak, valahogyan szélesebb földrajzi és emberi sávba illeszkednek, és inkább tán valamiféle komparatisztikai skála szerint mérhetők, ahogyan például Fried István próbálja. Pontosan erre figyelmeztet különben *A magyar filozófia* című rész végén Szabó Árpád: „...a Duna-táj sorsában osztozik a magyarral együtt több más nép is. Bizonyos, hogy ezek a népek, amelyeket összefűz a közös sors és a sok mindenben olyan hasonló történelem, ha egyszer akarják, könnyen meg is érthetik egymást. Hiszen a magyar már amúgy is régen kevert néppé lett a honfoglalás óta. Mint *József Attila* írta..." és következnek az annyiszor idézett – és a napi politikában annyiszor megcsúfolt – strófák *A Dunánál* c. versből, szépen-pontosan rímeltetve Ady *Magyar jakobinusok dalára* és *A Duna vallomására*, csakúgy, mint Eötvös József kevésbé ismert, de nem kevésbé szép *Bucsu*jára. Az Eötvöstől József Attiláig ívelő Duna-versekben Szabó Árpád hallatlanul világosan és finoman mutatja be, miként változott a Duna a tragikus nemzeti múlt szimbólumából *(„Buda, Mohács, Nándornál elfutó, / Tán honom könnye vagy te, nagy folyó?")* a „szelíd jövővel" biztató remény, a harcos békévé oldó emlékezés jelképévé. Szabó Árpád Babitsból, Aranyból, Petőfiből, Széchenyiből kiinduló magyar filozófiája logikusan torkollik a többség és a kisebbség egymáshoz való viszonyának a tárgyalásába, s egy reális – mert kézzelfogható és el*képz*elhető – megoldás álmába: „A többség mindig a nagyobb erő is. De a többség csak akkor élhet háborítatlan békében, ha tiszteletben tartja a mellette élő kisebbség autonómiáját. Mert a kisebbség, ha azt érzi, hogy nem élhet saját törvényei szerint, újra meg újra megzavarhatja, kérdésessé teheti a többség nyugalmát, békéjét. Ezért a többség feladata és kötelessége, hogy megőrizze a kisebbség autonómiáját, *saját többségi autonómiája érdekében*, mert a kisebbségnek erre nincs se módja, se ereje." S jó tankönyvhöz és a magyar észjárás kézzelfoghatósági követelményének megfelelően még egyszer, személyhez szólóan is megismétli; mintegy „használati utasítást" csatolva az álomhoz: „Ha nem vagytok hajlandók elfogadni a másik embert *ellenségnek*, előbbutóbb ő is rá kell jöjjön, hogy *ő sem lehet a ti ellenségetek.*" Naivitás? Ellenkezőleg, ha valami, hát ez a legszebb igazolása, hogy: „Nyílt szemű és nyílt szellemű nép vagyunk." Mert *A magyar filozófia* végén ez a mondat pontosan következik a magyar poézis Janustól József Attiláig húzódó nagy ívéből.

A kör bezárult: a magyar filozófiának ez a Mohácsokat túlélt emberséges tétele vezeti át a diákot a *Történetfilozófiá*hoz. Ebben a részben Szabó professzor bevezetőként vázolja röviden a historiográfia működését: a közösségek életét formáló *események* feltárásának és szűrésének a fontosságát, a *hagyomány* és a *forrás* mibenlétét, az *idő* szerepét, a történész különféle szempontok szerint vezetett „ásatásait" az idő egymásra rakódó rétegein át. Azután egy mesterien választott és interpretált „esettanulmány" segítségével bemutatja, hogyan alkalmazza a történész a fenti elveket, s hogyan fűzhető a gondos és kézzelfogható történeti rekonstrukcióhoz releváns filozófiai értelmezés. Az esettanulmány témáját Benkő Samunál találta. A nagy kolozsvári történetíró egy mikrohistóriai remeklésében a Szabadságharc egyik híres epizódjának és a róla írt

Petőfi-versnek a „ritmuseltolódását" vizsgálja. „Petőfi *Lenkei százada* című verse – írja *A história és a vers* című tanulmányában – 1848. augusztus 20-án jelent meg a Nép Barátjában. Lenkey János százados huszárjai viszont három hónappal korábban, május 28-án este hagyták el galíciai állomáshelyüket, s vágtak neki a Kárpátoknak, hogy hazájukba térjenek. Miért kellett tizenkét hétnek eltelnie ahhoz, hogy a költő átnyújtsa »cserfa-levelekbül« kötött és örömkönnyei harmatával hintett koszorúját a huszárszázadnak? Az események logikája felől közeledve, erre a kérdésre keresünk választ."

Nyilvánvaló, a választ – amelyben Benkő rámutat a versben explicite meg sem jelenő Kossuth meghatározó szerepére – Isten is a történetírói módszer bemutatásának és történetfilozófiai megfontolás alapjának teremtette; Szabó Árpád kitűnő tanári érzékkel választott. Összegezi diáktürelemhez sűrítve Benkő Samu minuciózus kutatásait, azután megvizsgálja az eseményeket a többi szereplő, nem utolsósorban az igencsak elmarasztalt hadügyminiszter, Mészáros Lázár szemszögéből, végül pedig visszapillant a történtekre a Világos utáni esztendőkből. A tanulság? Nincs tanulság; a diák hét gondosan fogalmazott kérdés nyomán maga töprenghet az olvasottakon: „tanuljunk meg filozófusszemmel olvasni".

Így felkészülten vághat neki a diák *Az ember tragédiája*ból válogatott bőséges szemelvényeknek. A kommentárok Madáchot – közös születési évükön (1823) túl is – Petőfi kortársaként, sőt bizonyos értelemben eszmetársaként mutatják be; „a nagy tragédiát is az a magyar gondolatvilág alakította ki, amely egyrészt szellemi háttere volt mindannak, ami nálunk 48/49-ben történt, másrészt pedig nem tért ki ez a mű az elől se, hogy utólag értékelje, levonja a tanulságot a magyar sorstragédiából." Ádám-Miltiadés szavaiban: „Csak egyedül én voltam a bolond, / Hivén, hogy ily népnek kell szabadság..." Petőfi fájó választási kudarca tükröződik, Szabadszálláson, három hónappal március tizenötödike után. De 1859/60-ban, a tragédia írásakor Madách már mindent más szemszögből lát, mint Petőfi 1948/49-ben, forradalmi lelkesedésében és hitében. Madách a hittel szembeállítja a kételkedéssel kezdődő tudást; ám tudja jól, hogy tudással nemcsak a hit, de végső soron maga a tudás sem igazolható. „Ezért az ember sorsa csak állandó ingadozás lehet a tudás és a hit között." Ez az ingadozás végül is a tragédia tárgya, és ezt az ingadozást elemzi Szabó Árpád a „Hit és felvilágosodás" című fejezetben, Berzsenyi és legfőképpen Arany János filozófiája alapján. A görög tudomány kezdeteinek tudós megfejtője joggal mutathat rá – Arany János *Honnan és hová* című versének segítségével – a tudomány leküzdhetetlen korlátaira, minden tudás szükségképpeni végességére. Ám ez semmiképpen sem jelenti a tudomány hiábavalóságát. Éppen mert semmiféle ésszerű és tudományos érvelés eredménye sem lehet végleges, „egyre jobb és jobb magyarázatra törekszünk". De nincs mindenre magyarázat, még kevésbé jó se. „Mit hisz a tudós? ő lássa..." – idézi a nagy ókor-tudós a magyar filozófia egyik (ha nem a fő) forrásául választott Aranyt. De a hit se tehet úgy, mintha nem létezne a felvilágosodás. Ady muzsikáló tisztaságú *Kis karácsonyi ének*étől *A Sion-hegy alatt*ig, Szerb Antal szavával Ady „legfurcsább és legszebb Isten-versé"-ig Szabó Árpád *A minden-titkok verse*iből válogatott strófákkal demonstrálja a modern ember teológia és dogma nélküli „Hiszek hitetlenül Istenben" Isten-élményét. Aztán egy hasonlóan szép fejezetben, mintegy plutarkhos-i párhuzamban Ady mellé, vázol egy Kosztolányi-portrét, az *Esti Kornél ének*ének játékos könnyedségétől a *Hajnali részegség* tiszta áhítatáig ívelőt, „Nézd csak, tudom, hogy..." címmel. Aztán a végső, „A barátság"-ról szóló fejezet végén Petőfi – ahogyan ma mondanánk – „túlélését" villantja fel Aranyban; és a sorjázó emlékező versekben egyszer csak újra fellobban ráció és irracionalitás örök egymásrautaltságában és küzdelmében a megfejthetetlen, de megfejtést nem is igénylő titok.

„Hallom suhogni könnyű lépteit / És önfeledve ajkam szól: te itt?... / S döbbenve ismerek fel rajzomon / Egy-egy vonást, mit szellemujja von. / »Övé! kiáltom, itt ez itt övé: / A szín erős, nem illik együvé.« / És áldom azt a láthatlan kezet... / Múlass velem soká, szelíd emlékezet!" Íme a kézzelfogható és meg nem fejthető titok. Ha valamihez, hát leginkább még a *Kis karácsonyi ének* gyermeki sóvárgásához fogható: „Isten-dicséretre / Mégis csak kiállok / De boldogok a pásztorok / S a három királyok..."

*

Örvendhetnének a diákok, akik ilyen okos és csinos tankönyvekből tanulhatnak, mint a *Magyarság* és a *Bevezetés*. De tanulhatnak-e csakugyan? Ki tudja, akad e napjainkban elég „Bödi bácsi" és „Magyari tanár úr", aki csalhatatlan biztonsággal találjon rá a nagy pedagógiai fortéllyal összeszerkesztett tankönyvek zűrzavarában az igazira, és rá tudja bírni diákjait választására? Hiszen ehhez az is kéne, hogy akadjon Debreceni Kollégium, ahol még a rossz diákok is, sőt még a rossz tanárok is tudták, hogy a tanulás – egyebek közt – komoly *munka* is, és tanulni pedig *muszáj*. (*Societas Philosophia Classica*, 1994.)

Vekerdi László

Péter László: Szőregi délutánok

A *Szegedi örökség* (1983) és *A szerette Város* (1986) című, a Szépirodalmi Kiadónál megjelent gyűjteményes kötetei után *Szőregi délutánok* címmel újabb, hasonló tematikájú kötetet jelentetett meg Péter László, melynek alcíme *(Írások Szegedről)* azért mutatja: ez is e városról, a „szerette Városról" szól, ahogyan újabban más írástudók, sőt hivatásos szónokok is az általa Tömörkény nyomán fölélesztett szép megnevezéssel szokták illetni Szegedet. Ha más hozadéka nem lett volna előző kötetének, amelyet persze magam jóval többre értékeltem és értékelek, csak ez az egyetlen kifejezés, már akkor is megtette vele a magáét.

Péter László gyermekkora óta él Szőregen, ebben az egykoron Torontál vármegyéhez, később meg Csanád, Arad és Torontál „közigazgatásilag egyelőre egyesített" vármegyéhez tartozó magyar–szerb faluban, amelyet közelsége már régóta Szegedhez fűzött; a Klebelsberg Kuno által fölvetett Nagy-Szeged-elképzelés óta többször – így 1945–47-ben – fölmerült a Várossal való közigazgatási egyesítése, amely két évtizeddel ezelőtt valósult meg. Hogy lehetett volna szerencsésebben is, Szőreg és a többi kisbolygó autonómiájának megőrzésével, most ne firtassuk. A rendszerváltás ugyan valamit oldott e betagolás szigorúságán, ám az Erdei Ferenc elképzelte, saját önkormányzatiságon alapuló együttélés (*Város és vidéke*, 1971) megvalósítása még a jövendő zenéje. Kár lenne, ha sokáig késne.

A szerző számolva e helyzettel, előző köteteinek hármas beosztását *(Emlékek – Örökhagyók – Kortársak)* egy negyedikkel: *A Város falui*val bővítette, ebbe a másodikként elhelyezett részbe szerkesztette be falujával, valamint annak sorstársaival (Tápéval, Algyővel) kapcsolatos fontosabb írásait; Dorozsmára pedig a következő „fejezet" Jernei-tanulmánya meg a Petőfi követjelöltségéről szóló írása emlékeztet.

A találó cím: a *Szőregi délutánok* a magyar irodalomban jól ismert címadási sorozatot követi. Mint borítószövegében a szerző megvallja: „Németh László kezdte

a *Sajkódi estékkel*: tanulmánygyűjteményének címével utalva a legtermékenyebb napszakára, arra, amelyben legtöbb írása született. Példáját követte előbb Fábry Zoltán a *Stószi délelőttök*kel, majd Illés Endre a *Gellérthegyi éjszakák*kal. *Si parva licet componere magnis*, ha szabad magam e nagyokkal egy lapon említenem, az ő példájukat követem a Szőregi délutánok címével. Szegedi munkahelyeimen – egyetemen, könyvtárban – töltött nappalaim után főként a késő délutáni órákban született cikkeim, tanulmányaim zöme. Különösen, amíg »kutatónap« sem járt..."

Péter László témái persze másak, fontosságukat senki sem tagadhatja, aki tudatában van a *helyi sajátosságok* országos, sőt nemzeti jelentőségének. Az írások mindegyike hol szorosabban, hol lazábban kapcsolódik Szegedhez, tematikájuk így is rendkívül változatos, a helyismeret szinte minden területére kiterjed.

Az *Emlékek* c. részben többnyire eseménytörténeti írásait szerkesztette be. Móra Ferenc igazát védve két cikkben *(Attila „sírömléke"; Attila és hunjai)* cáfolja Attila hun király hármas koporsójáról szóló, múlt századi eredetű álnépi hiedelmet, melynek még mindig akadnak kritikátlan továbbadói, mi több: modern technikai eszközökkel való „kutatói" is. Több reflexiója is érinti az 1976-ban általa indított, ám a kötetszerkesztők „összebeszélése" nyomán tőle elvett, azóta Kristó Gyula sorozatszerkesztésében befejeződött *Szeged történetét*. A *Mióta tartozik Szeged Csanád egyházmegyéhez?* c. cikkében Oltványi Pál *A szegedi plébánia és a t. piarista atyák szegedi krónikája* (1886) c., e városmonográfia 1. és 2. kötete szerzői által méltatlanul mellőzött műve alapján okkal valószínűsíti, hogy a Város 1514 után már nem a kalocsai érsek, hanem az éppen Szegeden székelő csanádi püspök egyházmegyéjéhez tartozott.

Az ilyen és hasonló, a be nem avatottak számára talán kicsinységnek tetsző, pontos tárgyismereten alapuló helyesbítések mellett van a szerzőnek egy nagyobb jelentőségű fölismerése is. Hogy, hogy nem ugyanis, a *Szeged története* 2. kötetének szerkesztője s érintett szerzői elsikkasztottak egy nációt a Város múltjából. Szegedet ugyanis a törökkiűzés után négy nemzet-nemzetiség fiai lakták: az őslakos magyarokon kívül németek, szerbek és bunyevácok, más néven *dalmaták*. Ha ez utóbbiak megjelölése a kötetben itt-ott elő is fordul, az egykorú hibás korai megnevezésük fölelevenítése (katolikus szerb, katolikus rác), a „délszláv" (szerb) népelembe való besorolásuk fölöttébb megtévesztő volt már a kötet megjelenésekor (1985) is; azóta meg – sajnos – nagyon is tudatosult e különbségtevés... Péter László már a megjelenéskor megírta: „a szegedi dalmaták nem szerb, hanem horvát népcsoport, melynek közönségesen ismert elnevezése a *bunyevác*". Bosznia-Hercegovina és Dalmácia határvidékről meg a Mosztár vidéki Buna folyó környékéről a török uralom végén húzódtak föl a Bácskába. Az udvari haditanács 1687-ben engedélyezte Szegeden, Szabadkán és Baján való letelepedésüket is. Fénykoruk Szegeden a 18. század közepén volt: a Dömötör-templomban 1730-tól csak nyelvükön prédikáltak, 1739-ben pedig dalmata iskolát is nyitottak. Az utóbbi 1770-ben, a dalmata prédikáció pedig II. József alatt szűnt meg. A 18. század végére s a 19. század elejére a dalmaták mint náció eltűntek Szegedről: részint átköltöztek Szabadkára, részint mint katolikusok összeházasodások révén beolvadtak a Város magyarságába. Mindezt Reizner János *Szeged történetéből* még megtudhatni, az új *Szeged történetéből* már nem. Pedig nem akárkik származtak a dalmata nációból, közülük is a legnagyobb: Dugonics András *(Kik voltak a dalmaták?)*. Vele az *Örökhagyók* c. rész elején két cikkben is foglalkozik a szerző *(A jó öreg Dugonics; Dugonics atyafisága)*. Az előbbi írásában Szörényi Lászlóval, a *Szeged története*-beli pályakép szerzőjével s Kosáry Domokossal szemben méltányosabb megítélést igényel. *„A jó öreg Dugonics* –

oly zord kritikusa, Kazinczy is ezt írta: »Maradjon örök áldásban emlékezete!«"

Az „Emlékek" közé visszatérve kiemelendő még *Szeged és Lotharingia. Palásti László kutatásai* c. írása, melyben a nyugalmazott szegedi főiskolai tanár temesközi meg szegedi francia névkutatásaira hívja föl a figyelmet. „Ha volna szegedi könyvkiadás – pendíti meg –, tanulmányai megérdemelnék, hogy kötetbe gyűjtve maradandóan termékenyítsék meg a szegedi kutatást és közművelődést." A művelődéstörténész Lugosi Döméről szólván, akinek gazdag gyűjteménye az újvidéki Srpski Matica könyvtárában s kézirattárában ragadt, lévén ott törvényszéki bíró 1941 és 1944 között, újfent javallja: „Kár volna ha Lugosinak szétszórt írásai nem termékenyíthetnék meg az újabban föllendült várostörténeti kutatómunkát. Legalább bibliográfiájukat kell mielőbb összegyűjteni, de gondolni lehetne legjobb tanulmányainak kötetébe gyűjtésére is." Egy másik cikk végén meg ezt írja: „Damó Oszkár a magyar irodalom, publicisztika és filmművészet jeles alakja. Érdemes volna életművét alaposabban föltárni és megismertetni legalább szülővárosának utókorával." 1985/86-ot írtak akkor, amikor Péter László ezen méltányolandó óhajait papírra vetette; azóta van is, nincs is szegedi könyvkiadás. Pénz kellene hozzá!

Az utolsó dömötörözés című cikkében egy régi, a *paptánc*ot is magába foglaló népszokásra emlékezik, kerek 150 esztendővel azután, hogy Kreminger Antal palánki plébános 1835-ben beltiltotta. Ki tarthatta volna ezt is számon, mint Péter László? Foganatja persze nemigen lett abbéli óhajának, hogy valamelyik szegedi népi együttes koreográfusa „a híres szegedi táncokból, a juhászosokból, a pálosból és a többiből megkomponálhatná a dömötörözést mint dalos, táncos népi játékot".

Szegedi őskertek c. cikkében a szegedi temetők történetét veszi sorra, fölújítva az Arany János és Juhász Gyula alkotta szót, amely talán éppen így honosodhat meg irodalmi nyelvünkben.

A Város falui c. részből szőregi cikkeit emelem ki. *A szőregi paraszttársadalom jövője* c., a Szegedi Friss Újság 1948. március 7-ei számában megjelent cikkében a paraszti polgárosodásra, a minőségi, korszerű, kertészkedő belterjes gazdálkodásra és a szövetkezeti társas termelésre helyezi a hangsúlyt. Még a fényes szellők reménykeltő bizakodása sugárzik mondataiból. „Ma – írja – a falu egy kásás, kispolgári, semmittévő, félénk, akaratlan tömeg: ebből kell öntudatos, haladó, helyét fölismerő parasztságot teremteni, és megkezdeni a lépéseket az új termelési módok, az új falukép felé. Vegyék észre a kisgazdák, vegye észre a még mindig erősen magának élő értelmiség, hogy hol a helye. Akik azt akarják, hogy a szőregi paraszt ma is, holnap is kitérdesedett nadrágban, kopott mellényben, szakadt, foltos ingben, embertelen módon dolgozzék aránytalanul kis jövedelemért, védjék a régi rendet. De akik azt akarják, hogy végre a paraszt is ember legyen, ő is annyit s ugyanolyan nehezet dolgozzék, mint a többi társadalmi réteg, s ezért a munkájáért annyi jövedelem, annyi társadalmi megbecsülés illesse, mint bárki mást: álljon a demokrácia mezőgazdasági programja mellé." Nagy nyeresége a kötetnek, hogy együtt olvashatjuk benne a Szőreg-monográfiát – melyről a Levéltári Szemlében annak idején kimerítő kritikát is írt – kiegészítve bíráló cikkeit *(Híres emberek Szőregen, A szőregi kertészet úttörői, Móra Szőregen).*

Az *Örökhagyók* c. rész a már említetteken kívül Liszt Ferenc, Herman Ottó, Herczeg Ferenc meg Csontváry Kosztka Tivadar és a város kapcsolatáról szól, ám legalább ennyire jelentős a helyiek idézése: a palotaépítő Kiss Dávidé, a népies kismester Herke Mihályé vagy az őszibarack-nemesítő Szögi Józsefé.

A szegedi klasszikusok közül ezúttal Juhász Gyulával kapcsolatos tisztázó írásait vette föl *(Juhász Gyula dajkája, Juhász Gyula és Osvát Ernő, Juhász Gyula és Tóth Árpád).* Több centenáris írása idézi Balázs Béla munkásságát (így pl.: *Való és költés Balázs Béla* Álmodó ifjuságában, *A Tápai-rét Balázs Béla jelképrendszerében)*; szól Benedek Marcellről és Lukács Györgyről, megemlékezik a publicista és filmes Damó Oszkár, a nyelvész Pável Ágoston és a színész Baróti József születésének 100. évfordulójáról is. A tragikus sorsú Klima Ilonáról (1890–1922), Juhász Gyula múzsájáról, „az Ipar utcai fiúk" bálványáról szép tanulmányt ír *(„Egy leány emléke". Kosztolányi modellja).*

A *Kortársak* c. részben az előbbieket folytatva, részben ugyancsak centenáriumi s más alkalmi emlékezések sorjáznak Vág Sándor, Sós Aladár, Csáky József, Bauer Hilda, Lugosi Döme, Tombácz János, Kalmár Ilona („Móra múzsája"), Illés Endre, Ladomerszky Margit, Bálint György, Lakatos Vince, Radnóti Miklós, Seres József, Kiss Manyi és Bibó István emlékét, szegedi kapcsolatait idézve.

Péter László írásai néhánytól – így az e hasábokon először 1985 októberében napvilágot látott *Bauer Hilda életműve* c. tanulmányától is – eltekintve javarészt napi- és hetilapokban, leginkább a Délmagyarország hasábjain jelentek meg, mégpedig jobbára *A szerette Város* (1986) anyagának lezárása után, 1985 és 1987 között. Ezek alkotják a kötet fő vonulatát; jól illesztette be közéjük – elsősorban az *Emlékek* és *A Város falui* c. részekbe – korábbi írásai jó néhány darabját.

Külön említést érdemel a Délmagyarország, amely lap jó három évtizedig helyt adott Péter László írásainak, melyek abban az időben jelentősen hozzájárultak a lap arculatához. Cikkeit sokan olvasták és várták. Az oly sokszor igényelt *Szegedi Szemle* hiányában Péter László valóságos műfajt teremtett e lap hasábjain. Kapcsolatuk persze olykor – nem a szerző hibájából – évekre megszakadt. E kötet anyaga éppen egy jó együttműködési szakaszra vall: itt jelent meg A mi Herman Ottónk c. cikksorozata (DM 1985. jún. 13–25.), melynek nyomán sok fontos – köztük a *Szeged története* 2. kötetét bíráló – írása látott napvilágot e lap hasábjain. Az e kötetbe fölvett utolsó írása már a változások előszelét jelzi: a frissen kinevezett Gyulay Endre szeged-csanádi püspököt köszönti benne *(Püspökköszöntő,* DM 1987. jún. 8.).

Ma sincs a városunknak életképes helyismereti folyóirata: a *Szegedi Műhely*t 1986 óta éves, sőt többéves áthidaló számokban adja ki a Somogyi-könyvtár, a *Szeged* c. szép kiállítású, érdemleges cikkeket is közlő magazin sem pótolhatja ezt. A Délmagyarország pedig privatizációja nyomán – néhány dicséretes alkalom kivételével – szakított régi gyakorlatával: a fajsúlyosabb helyismereti cikkek közlésével. Mi sem jellemzi jobban a helyzetet, mint az, hogy a lapban a *Szőregi délutánok* csupán egy könyvbemutatói beszámolót érdemelt. Pedig hát magát tisztelte volna meg a lap érdemleges ismertetésével.

Péter László könyve közel hét év (!) után jelent meg; az államilag támogatott kiadói rendszer összeomlása csaknem maga alá temette. Hála Püski Sándornak, hogy mégis megjelenhetett. Időközben egybegyűlt a szerző következő, *Tiszatext* címmel tervezett könyvének anyaga. Csak reménykedhetünk, hogy azt is mielőbb olvashatjuk. *(Püski, 1994.)*

Rusznyák József

Belényi Gyula: A sztálini iparosítás emberi ára (1948–1956)

Belényi Gyula a címben jelzett téma és a megjelölt időszak elismert történészei közé tartozik. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a tény, hogy „Az alföldi városok társadalmának átalakulása és a településpolitika (1945–1963)" c. kandidátusi értekezése alapján a korszak elismert szaktekintélyeiből álló bizottság az adható legmagasabb pontszámmal fejezte ki elismerését és javasolta számára a régen megérdemelt tudományos fokozat odaítélését. A bizottság kiemelte a szerző szakmai felkészültségét, mintaszerű forráskezelését, a feldolgozások igényes sokrétűségét, szakszerűségét. Mindezek e kötetben megjelent tanulmányoknak is legfőbb erényei. A többnyire országos periodikákban már megjelent válogatás a témák sokfélesége ellenére is mind szemléletben, mind igényességben egységes egésszé teszi a kötetet, és alkalmat ad az olvasó számára, hogy az érintett korszakról árnyaltabb, s a szerző szándékaival egyező képet alakítson ki.

A tanulmányok megírása idején némi „öncenzúrával" élt a szerző – ezt maga bocsátja előre –, s ez nem a szépítésben, hanem bizonyos részletek kihagyásában mutatkozott meg. A megjelentetéskor mi sem kínálkozott volna kézenfekvőbbnek, mint ezek betoldása, és a pártállam, a diktatúra bűnlajstromának hangzatosabb kiemelése. A szerző azonban nem élt sem az ítélkezés, sem a mindig divatos felcímkézések olcsó lehetőségével. Hiba lenne mindezek mögött bármiféle politikai megfontolást keresni, ebben a tudós történész jó értelemben vett pozitivizmusa mutatkozik meg. A leíró, bemutató, tudományosan dokumentált, hiteles közlés didaktikailag mintaszerű. Tükrözi a szerző kiemelkedő pedagógiai felkészültségét, mivel jelzett erényei folytán a tanulmányok az olvasóban szükségszerűen gondolatokat ébresztenek, továbbgondolásra késztetnek, és a következtetések és ítéletek megfogalmazása az olvasóra vár, aki vérmérséklete szerint akár indulatainak is hangot adhat. A szerző fegyelmezett magatartása, történetírói tudatossága elismerésre méltó, ugyanakkor a konvenciókhoz jobban ragaszkodó kollégában mégis hiányérzetet ébreszt. En nem állhattam volna meg, hogy a kötet elején vagy végén ne fogalmazzam meg a korszakról a tanulmányok által együttesen sugallt képet, ne fejtsem ki gondolataimat. Nevezetesen a címben is megfogalmazott kérdésben, hogy az iparosításnak, tágabb értelemben a diktatúrának mi volt az emberi ára a magyar falvakban.

A diktatúrákra oly jellemző fizikai és lelki terror együttes alkalmazása történelme során gyakori jellemzője volt a falvaknak. Most mindez egy társadalmilag, civilizációs fejlődésben elmaradottabb térségből átplántált köntösben jelentkezett, olyan ideológiai töltéssel, amely a korábbi, vallásra alapuló erkölcsi felfogás teljes tagadásában, a falvak belső erkölcsi világának teljes szétzúzásában csúcsosodott ki. A hagyományos családi és falusi közösség helyett az egyént egy fiktív közösségnek rendelte alá, s azt várta, hogy a gazdasági érdekkapcsolatokon felépülő közösségek, munkaszervezetek, tisztán ideológiailag determinált, vallásos szekták mentalitását idéző homogén össztársadalmi, „szocialista" közösséget alkossanak. Ezzel szemben állt a falvak öntörvényű belső fejlődése, a parasztság évszázadokon át tartó törekvése a polgári felemelkedésre, benne a valódi polgári jogegyenlőségre, gazdasági esélyegyenlőségre, kulturális felemelkedésre formált igénye. Taktikailag a kommunisták által is támogatott földreform mindezekhez elvileg megnyitotta az utat. Ám elvi és gyakorlati konklúziói veszélyt jelentettek a diktatúra célkitűzéseire. A Huszadik Század c. folyóirat mögött álló értelmiség legjobbjai, neve-

zetesen Rácz Gyula és Dániel Arnold megfogalmazták, hogy az arisztokrácia és a nagytőke politikai hegemóniája és az elnyomott osztályok érdekeire apelláló hatalom egyaránt csak diktatórikus lehet, ezért a demokrácia biztosítékait a kistulajdonosok, a középrétegek képezik azzal, hogy létérdekük fűződik az esélyegyenlőségért folytatott küzdelemhez. Mindezeket ellenkező célzattal a Rákosi nevével jelzett hatalmi klikk is felismerte, ezért elkeseredett harcot folytatott a kistulajdonosok és középrétegek ellen. Mindenekelőtt igyekezett őket gazdasági létalapjuktól megfosztani, az árutermelést kiiktatni, a piaci viszonyokat felszámolni. Ellenséges objektummá vált a tanya, és a szocialista gondolkodás akadályozója lett a kétlakiság is. A középrétegek eltüntetéséért megindított küzdelem legjobb eszközének bizonyult a gigantikus iparosítás. Az ipari üzemekben proletárrá vált kistulajdonost aztán már fokozatosan át lehetett formálni a rendszer igényei szerint. Hogy ez a folyamat sem volt könnyű, azt éppen a kötetben idézett perek és megfélemlítések egész sora bizonyítja. A rendszernek nem lehetett ahhoz türelme, hogy a volt kistulajdonosból szükségszerűen öntudatos proletár váljék, a régi életmódhoz, gondolkodáshoz kötődését egyszersmind bűnös köteléknek kellett minősíteni, bírói ítéletekkel szankcionálni. A törvény ellen vétőket valamilyen módon a közösség előtt meg is kellett bélyegezni és szégyeníteni, mint tette ezt az uraság a középkorban a jobbágyával, ha vadorzáson érte erdejében.

Senki nem kérdőjelezheti meg a népi írók igazságát, amikor megrázó tények özönével tárták fel az akkori magyar falvak gazdasági kulturális elmaradottságát, nyomorúságát, túlnépesedettségét, befelé fordulását, a felemelkedés vágyát és vele együtt a reményvesztettséget. Senki nem vitathatja azt sem, hogy az ipari fejlődés húzóerőt jelenthet a paraszti polgárosodás számára is, és természetes velejárója a felduzzadt mezőgazdasági népesség elszívása, az urbanizáció. A „sztálini iparosítás" azonban a hatalom fentebbi megfontolásai alapján egyértelműen egy több évtizedes szándékos falurombolást indított el. Mindennek a fentiek mellett része volt az is, hogy nem csupán az egyént igyekezett megfosztani gazdasági létalapjától, hanem a falvakat is együttesen – közös legelők, homokbányák stb. felszámolása – megszűnt az önkormányzatok gazdasági alapja, megszűntek az önkormányzatok is a szó valódi értelmében. Fokozatosan bomlasztották fel a hagyományos falusi közösségeket erkölcsileg, gazdaságilag, kulturálisan és minden téren. (Ezt toldották meg a későbbi mesterséges összevonásokkal. Olyan sokféle és hosszan tartó rombolás folyt, hogy csodáról kellene beszélni a mai valóságot ismerve, ha nem állna előttünk a magyar parasztság évezredes történelme. A sok kár ellenére a falvak képesek regenerálódni, új közösségekké válni és felemelkedni. Mindez nem magyar kérdés Európának ebben a térségében, minthogy minden országban szervesen kapcsolódott és kapcsolódik a nemzetek fennmaradásához. A parasztság életereje, s rajta keresztül a nemzeté is abban áll, hogy egyetlen hatalom sem képes saját képére átformálni. A magyar falvakra vonatkoztatott móriczi gondolat, „Hagyd a politikát, építkezz!" remélhetően egyszer mindenki által felismert igazsággá válik.

A kötet tanulmányai három csoportba sorolhatók. Az elsőben a címben megjelölt kérdéskörhöz szorosan csatlakozó munkák olvashatók: Munkaerő-gazdálkodási politika és a mezőgazdasági népesség iparba vándorlása az extenzív iparosítás kezdetén (1949–1953); Változások az ipari munkaerőpiacon (1948–1956). Ezeknek a tanulmányoknak legfőbb érdeme, hogy a szerző a rendelkezésére álló források alapján – még ha ezek adataiban vannak is némi eltérések (25., 85., 91. oldal) – megrajzolta az extenzív iparosítás útját, méreteit, az iparban foglalkoztatottak létszámának közel megduplázódását 1956-ig. A két munka igazi értéke, hogy az emberek nem statisztikai adatok-

ként szerepelnek, hanem kifejezésre tudják juttatni, hogy lényegében mindez velük történt, rajtuk keresztül pedig az egész nemzet sorsának egy darabját jelentette ez a korszak. Még beszédesebben fejezi ezt ki a második témakör (Hol van a jólét, amit hirdetnek? Egy tszcs-közgyűlés jegyzőkönyve; Önkényesen kilépett). Mindkét esetben alapvetően dokumentumközlésről van szó, ahol a szereplők megszólalnak, és bátor szókimondással maguk mondják el felfogásukat. Csak sejteni lehet, hogy demokratikus szólásszabadság esetén miket mondtak volna el. Szerencsésen illeszkedik a tanulmányokhoz a két 1956-os falurajz. (Párhuzamos falurajzok: Kistelek és Mórahalom 1956-ban.)

A harmadik csoporthoz tartozik a Terület- és településfejlesztési politika Magyarországon 1950–1952 c. írás. Sommásan azt lehetne megállapítani erről a közleményről, hogy a parasztpárti (Erdei–Bibó koncepció) elképzelések kudarca után az MDP „területfejlesztési" elképzelése mögött a politikai megfontolások dominálnak, itt is elsősorban az iparosítás szempontjai, amelyek együttjártak az effektív falurombolás meghirdetésével. *(Szeged, 1993.)*

Farkas József